

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი
GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
OTAR LORDKIPANIDZE CENTRE OF ARCHAEOLOGY

გურამ ჩიქოვანი, ჯონი აბულაძე, დიმიტრი ჟვანია

ქვემო ქართლის (არუსლოს) არქეოლოგიური
ექსპედიციის მიერ შესწავლილი აღრესამიწათმოქმედო
კულტურის ნამოსახლარები
(1966-1988 წწ.)

I

თბილისი

TBILISI

2015

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი

GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
OTAR LORDKIPANIDZE CENTRE OF ARCHAEOLOGY

გურამ ჩიქოვანი, ჯონი აბულაძე, დიმიტრი ჯვანია

**ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ
შესწავლილი ადრესამიწათმომქმედო კულტურის ნამოსახლარები
(1966-1988 წწ.)**

Guram Chikovani, Joni Abuladze, Dimitri Zhvania

**Settlements of the Early Farming Period Culture Explored By Kvemo Kartli (Arukhlo) Archaeological
Expedition
(1966-1988)**

Гурам Чиковани, Джони Абуладзе, Димитри Жвания

Поселения раннеземледельческой культуры, изученные
Квемо-Картлийской (Арухлинской) археологической экспедицией
(1966-1988)

წიგნი I

თბილისი

Tbilisi 2015

UDC(უკ)902.2+903.4(479.221.1)
h-697

წიგნი I წარმოადგენს ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილ სხვადასხვა ეპოქის ძეგლებზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის შემდგომი პუბლიკაციების მოსამზადებელ ეტაპს.

პირველ წიგნში განხილულია ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილი ადრესამიწათმოქმედო კულტურათა ნამოსახლარები, დასახლების ტიპი, სამშენებლო ტრადიცია, წარმოებითი მეურნეობის დარგები - მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ხაზგასმულია მათი კულტურული კუთვნილებისა და კავშირურთიერთობის საკითხები.

ნაშრომი განკუთვნილია ისტორიის, არქიტექტურისა და აგრაული დარგის სპეციალისტებისა და სტუდენტებისათვის, ასევე არქეოლოგიით დაინტერესებულ მკვლევართა ფართო წრისათვის.

The book is a preliminary work for further publications of the materials coming from the sites of different periods excavated by Kvemo (Lower) Kartli (Arukhlo) archaeological expedition.

The first volume deals with the Early Farming period artifacts uncovered at the settlements. It includes the descriptions of various type habitation sites, building traditions and different areas of producing economy such as agriculture and herding practice that have been unveiled by the teams of Kvemo (lower) Kartli (Arukhlo) archaeological expedition. The authors have paid a special attention to the problems of their cultural attribution and interrelation.

The book is designed for archaeologists, architects, agriculturalist, historians and students interested in problems examined in the book.

სამეცნიერო რედაქტორი:

ისტორიის აკადემიური დოქტორი გურამ მირცხულავა

Scholarly Editor: Guram Mirtskhulava Dr. of History

რეცენზენტები:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი ლამარა ნებიერიძე
ისტორიის აკადემიური დოქტორი ქეთევან ესაკია
ბიოლოგიის აკადემიური დოქტორი ნანა რუსიშვილი

Reviewers:

Lamara Nebieridze Dr. of History

Nana Rusishvili Dr. of History

Ketevan Esakia Dr. of Biology

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: გიორგი ორბელაძე, ჯონი აბულაძე

Computer design: Giorgi Orbeladze, Joni Abuladze

კორექტორები: ანა ჩიქოვანი, ინგა ჩხარჩხალია

Correctors: Anna Cikovani, Inga Chkharchkhalia

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის სტამბა

0108 თბილისი რუსთაველის გამზირი 52.

ტელ. (+995 32) 299 89 10

Printing House of Georgia's National Academy of Sciences

0108 Tbilisi Rustaveli Avenue 52.

Tel. (+995 32) 299 89 10

ემღვნება ძვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელების

ტარიელ ჩუბინიშვილისა და დავით გოგელიას

ნათელ სსოვნას

The Book is a Sincere Tribute to the Memory of
Kvemo Kartli (Arukhlo) Expedition Former Directors
Tariel Chubinishvili and David Gogelia

სარჩევი

შესავალი	6
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაწილეთა სია (1966-1988 წწ)	13
თავი I. შვემო ქართლის მოკლე ისტორიული და ფიზიკურ-გეოგრაფიული მიმოხილვა.....	14
თავი II. შვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილი აღმოსავლეთმოსამართლო კულტურის ნამოსახლარები (არუხლო I, არუხლო II, არუხლო III, არუხლო VI, წოფი, წითელი სოფელი, მაშავერას გორა)	16
თავი III. დასახლების ტიპი, არქიტექტურა, სამშენებლო ტექნიკა	37
თავი IV. მოპოვებული მასალა.....	43
1. კერამიკა	43
2. ნატეცი ქვის მასალა	44
3. მასიური ქვის იარაღები.....	58
4. ძვლისა და ირმის რქის იარაღები	60
5. შინაურ და გარეულ ცხოველთა ძვლები	62
თავი V. მეურნეობა	64
თავი VI. კულტურული კუთვნილებისა და ქრონოლოგიის საკითხები	67
ლიტერატურა	78
Summary	86
Резюме	92
ტაბულების აღწერა.....	98
Description of Tables	100
ტაბულები	104

შესავალი

მრავალწლიანი, გეგმაზომიერი არქეოლოგიური გათხრებით და ინტერდისციპლინარული კვლევებით დგინდება, რომ კავკასია და განსაკუთრებით საქართველოს ტერიტორია ადამიანთა უძველესი წინაპრების განსახლების ერთ-ერთი პირველი კერა ყოფილა ევრაზიაში. კავკასიის ტერიტორიაზე შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ ბუნებრივი პირობების ცვლილებისა და მასთან ადამიანთა უძველესი წინაპრების შეგუება-ერთობის პროცესს ქვის ხანის ადრეული ეტაპიდან (გ. მირცხულავა, გ. ჩიქოვანი, 2011: 139-155). კავკასიასა და საქართველოში ამ პროცესისა და სხვადასხვა ეტაპის მრავალრიცხოვანი ძეგლების შესწავლა-გააზრებაში სხვებთან ერთად მნიშვნელოვანი წვლილი აქვთ შეტანილი ქართველ მკვლევართა სხვადასხვა თაობის წარმომადგენლებს, რომელთაც არაერთი საყურადღებო აღმოჩენა და გამოკვლევა აქვთ გააკეთებულნი.

დმანისის და ქვის ხანის მომდევნო ძეგლებზე არქეოლოგიურ არტეფაქტებთან ერთად აღმოჩენილია აფრიკული სავანისათვის დამახასიათებელი ბადახოვან და ბუჩქოვან ხე-მცენარეთა მტვრის ნაშთები და ცხოველთა ძვლები (მ. გაბუნია, ა. ვეკუა 2005; 5-10). დმანისის მსოფლიო მნიშვნელობის აღმოჩენამ ისევ გამოაცოცხლა კავკასიაში ადრეული ქვის ხანის სადგომების კვლავ შესწავლისა და ახალი ძეგლების ძიების საკითხი. ამ მხრივ, უახლესი აღმოჩენებით საყურადღებო ძეგლები ითხრება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, მთიან დაღესტანში (X. Амирханов 2007; 5-7).

გლობალური კლიმატური ცვლილებების მიუხედავად კავკასიის სხვადასხვა რეგიონში ქვის ხანის ადამიანები ყოველთვის პოუ-

ლობდნენ ცხოვრებისათვის ხელსაყრელ ადგილებს. ამ მხრივ საქართველოში განსაკუთრებით გამორჩეულია დასავლეთ საქართველო, სადაც ქვის ხანის ძეგლები მეტი ინტენსივობით არის შესწავლილი და აღმოჩენილია არაერთი პირველხარისხოვანი ძეგლი, განსაკუთრებით კი ზედაპალეოლითური სადგომები. ქვის ხანის ადამიანის განვითარების პროცესი კარგად იგრძნობა იარაღთა დამზადების მრავალფეროვნებაში. მკვლევართა დაკვირვებით თუ ქვედა პალეოლითში ადამიანი 60-ზე მეტი სახეობის და ქვესახეობის იარაღს ამზადებდა (В. Любин, 1965; 7-75), ზედა პალეოლითში კი იარაღთა სახეობამ 91-ს მიაღწია (А. Черниш, 1967; 3-11).

XX ს-ის 30-იან წლებში ცნობილი ძეგლების მიხედვით ს. ზამიატინმა გამოყო ზედა პალეოლითის განვითარების სამი ეტაპი (С. Замятнин, 1935; 116-123). ხოლო ნ. ბადერმა მონიშნა ზედა პალეოლით-მეზოლითის კულტურის სამი ვარიანტი (Н. Бадер 1965; 273). ნ. ბერძენიშვილმა (კილაძე) ახალი მასალის საფუძველზე პირველი ეტაპის ძეგლები დაჰყო ადრეულ და გვიანი ფაზის ძეგლებად (ნ. ბერძენიშვილი “კილაძე” 1964; 77-79), ხოლო დ. თუშაბრამიშვილმა დაამატა მეოთხე, რომელშიაც შევიდა მათთან დაკავშირებული ადრეპოლოცენური ძეგლები (Д. Тушабрамишвили 1981; 51-56). გამოითქვა მოსაზრება, რომ საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურის ძეგლებში შეინიშნება მუსტიურული ფორმების არსებობა, რაც კულტურის განვითარების თანმიმდევრობაზე მიუთითებს (მ. ნიორაძე 1975; 107).

საქართველოს ტერიტორიაზე და განსაკუთრებით მის დასავლეთ ნაწილში, გათხ-

რილია ზედა პალეოლითის მრავალფენიანი არაერთი პირველხარისხოვანი მღვიმური ძეგლი. უახლესი გათხრებით ერთ-ერთ დიდ აღმოჩენად ითვლება ძუძუნას მღვიმის ზედაპალეოლითურ D ფენაში პალინოლოგიური ანალიზით დადგენილი სელის შეღებილი, დაგრეხილი ბოჭკოსა და მატყლის ბოჭკოს დაფიქსირება (თ. მეშველიანი 2010; 5-7).

დასავლეთ საქართველოში ასევე მრავლადაა მეზოლითური ძეგლები. საყურადღებოა, რომ ცალკეულ მღვიმურ სადგომზე კულტურული ფენები შეიცავენ მასალებს ზედა პალეოლითიდან ადრე ბრინჯაოს ჩათვლით. კავკასიაში შესწავლილი მრავალრიცხოვანი მეზოლითური ძეგლების მიხედვით გამოყოფილია იმერეთის, ჩოხის, შავი ზღვისპირეთის და თრიალეთის მეზოლითური კულტურები (Н. Бадер, Л. Церетели 1989; 103). ამ კულტურათა უმეტესი არეალი კი ძირითადად საქართველოს ტერიტორიაზე მოდის.

ზედა პალეოლითის ბოლოს, გამყინვარების დასრულებას მოჰყვა ჰოლოცენის ანუ თანამედროვე კლიმატის თანდათან ჩამოყალიბება, რომელმაც ცვლილებები შეიტანა ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაში. მეზოლითის დასასრულს კავკასიაში მიმთვისებლური მეურნეობის ძირითადმა სახემ შემგროვებლობამ, ნადირობამ, თევზჭერამ საყოფაცხოვრებო და საბრძოლო იარაღების გაუმჯობესებამ, გამოიწვია კარდინალური ცვლილებები და იწყება წარმოებით მეურნეობაზე თანდათან გადასვლის პროცესი. ხატოვნად რომ ვთქვათ, მცენარეთა მოშენება და ცხოველთა მოშინაურება მალე მიწათმოქმედებად და მესაქონლეობად იქცა (ა. კალანდაძე, 1970; 121).

წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლისა და განვითარების ამ უმნიშვნელოვანეს ხანას ეწოდება ნეოლითი. ნეოლითში მომხდარმა

ტექნიკურმა და ეკონომიკურმა პროცესმა დააჩქარა ადამიანთა საზოგადოების განვითარება ბოლო 10-8 ათასი წლის განმავლობაში.

საქართველოს ტერიტორიაზე ნეოლითენეოლითურ ნამოსახლარებზე ძველი ტრადიციების გაველების კვალი გვხვდება როგორც მღვიმეებში, ისე ღია სადგომ-ნამოსახლარებზე. ამ ძეგლებზე მასალის მიხედვით გამოიყოფა როგორც ადრეული, ისე მოგვიანო ძეგლები. რაც მთავარია, იწყება მეტ ნაკლებად მყარი გარკვეული არქიტექტურული გეგმარების საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების მშენებლობა. ძველი, ტრადიციული იარაღების გვერდით ჩნდება ქვის, ირმის რქის და ძვლის ახალი იარაღები. ქვის იარაღებისათვის დამახასიათებელი ხდება დამუშავების ახალი ტექნიკა – გახეხვა-გაპრიალება “მოკოდვა”. შემგროვებლობის, ნადირობის და თევზჭერის გვერდით თანდათან მატულობს მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის წილი, იწყება თიხის ჭურჭლის დამზადება, ჩნდება სპილენძის პირველი ნივთები.

მიმთვისებლურიდან წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლას, რომელმაც გადამწყვეტი როლი ითამაშა ადამიანთა საზოგადოების განვითარების საქმეში ინგლისელმა მეცნიერმა გორდონ ჩაილდმა მახლობელი აღმოსავლეთის არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე “ნეოლითური რევოლუცია” უწოდა (Г. Чайлд 1965; 55).

ამ უმნიშვნელოვანესი მოვლენის შესწავლამ დიდი ხანია მიიპყრო მეკვლევართა ყურადღება. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 20-30-იან წლებში ცნობილმა რუსმა ბოტანიკოსმა ნ. ვავილოვმა მსოფლიოს მთიან და სუბტროპიკულ ოლქებში გამოყო მიწათმოქმედების წარმოქმნის ჯერ ხუთი, შემდეგ შვიდი და ბოლოს რვა დამოუკიდებელი კერა,

თავისი ქვეტიპებით (Н. Вавилов 1960; 29-57). ნ. ვავილოვის მიერ გამოყოფილ დამოუკიდებელ ცენტრებში უპირველესია წინააზიური კერა, რომელიც მოიცავს წინააზიის ტერიტორიას, სადაც შედის მცირე აზია, ამიერკავკასია, ირანი და მთიანი თურქმენეთი. სწორედ ამ კერაში ცნობილია დამჯდარი მიწათმოქმედების წარმოქმნის უძველესი ოლქები.

თითქმის საუკუნოვანი კვლევის მიუხედავად წარმოებითი მეურნეობის წარმოქმნის და განვითარების პროცესი დღესაც აქტუალურია და გამოქვეყნებულია მრავალი ფუნდამენტური გამოკვლევა. პლეისტოცენის დასასრულიდან სწორედ წინააზიურ კერაში თანდათან ყალიბდებოდა ხელსაყრელი ეკოლოგიური გარემო და ფაუნის და ფლორის გავრცელების საზღვრები. კლიმატური ცვლილება ნაკლებად შეეხო ცხოველთა განსახლებას, რომლებიც ინარჩუნებდნენ დიდ ეკოლოგიურ პლასტიკურობას, ვიდრე მცენარეები. ამიტომ წინააზიის გვიან-პლეისტოცენურ ფაუნას უკვე ჰქონდა თანამედროვე სახე (В. Шнирельман, 1980; 53), მაგრამ ჯერ კიდევ სრულყოფილად არ არის შესწავლილი რიგი პრობლემური საკითხი.

პოლოცენის დასაწყისიდან ჩამოყალიბებული ხელსაყრელი კლიმატური და ბუნებრივი პირობების შედეგად კავკასია და საქართველოს ტერიტორია ყოველმხრივ გამორჩეულია. 6000 მცენარეული, 130 ცხოველთა სახეობა, სხვადასხვა ჯიშის კაჟის, ობსიდიანის და სხვა საიარაღე ქვების მრავალფეროვნება სავსებით აკმაყოფილებდა ადამიანებს როგორც ქვის, ასევე მომდევნო ხანებში. კლიმატური პირობების შესაბამისად კავკასიის სხვადასხვა რეგიონში წარმოებითი მეურნეობის წარმოქმნა-განვითარების განსხვავებული სურათი ჩანს. იგივე სურათია საქართველოს ტერიტორიაზეც. საქართველოს უმეტეს რეგიონებში გვხვდება ადგილობრივ ნიადაგზე ჩამოყალიბებული ნეოლით-ენეოლითური

ნამოსახლარები, გარკვეული კულტურული ნოვაცია-ინოვაციებით. ასეთებია მღვიმეებსა და ღია ადგილებზე შესწავლილი ერთფენიანი ნამოსახლარები, რომელთა ნაწილზე დადასტურებულია ნახევრადმიწურების და მიწისზედა ნაგებობების კვალი ან ყოფითი კულტურის სხვა ელემენტები, კერა, ორმო, შრომის იარაღები (Г. Григолия, Н. Мгеладзе, 1980; 13-15), ცხოველთა ძვლები (ღ. ნებიერიძე, 1978; 35) და ა.შ. დასავლეთ საქართველოში ცნობილია მღვიმური – სამელე კლდის და ღია, ოდიშის ტიპის სადგომ-ნასახლარები, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში “წოფის კულტურის” ნამოსახლარები.

ამასთანავე სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ორ – მარნეულის და ბოლნისის რაიონში, აღმოჩენილი და ნაწილობრივ შესწავლილია მრავალპორიზონტიანი გორა ნამოსახლარები, სადაც დადასტურებულია მახლობელი აღმოსავლეთისა და წინა აზიის რიგი ცენტრებისათვის დამახასიათებელი ალიზის აგურით ნაგები წრიული საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო ნაგებობანი, კერამიკა, წარმოების იარაღები, კულტურულ მცენარეთა ნაშთები, შინაურ და გარეულ ცხოველთა ძვლები და ა.შ. რომელიც აჩვენებს წარმოებითი მეურნეობის ჩამოყალიბებულ სახეს. მეურნეობის დონე და ეკოლოგიური გარემო განაპირობებდა და მათზე პირდაპირ არის დამოკიდებული საცხოვრებელი სახლების მშენებლობის საქმე, საცხოვრებლის ფორმები, მასალა, ზომები და ა.შ. (გ. მირცხულავა, 2001; 40-45).

ამიერკავკასიაში ასეთი ნამოსახლარების აღმოჩენა – შესწავლას თავისებური ისტორია აქვს.

მას შემდეგ რაც მახლობელ აღმოსავლეთსა და წინა აზიაში შეისწავლეს ნეოლითური ხანის სხვადასხვა ეტაპის ნამოსახლარები და გამოყვეს დამახასიათებელი ნიშნები,

ამიერკავკასიაში განსაკუთრებული მოვლენა გახდა პირველი ასეთი ნამოსახლარის აღმოჩენა.

ამიერკავკასიაში მანამდე უცნობი, ახალი კულტურის, პირველი ასეთი მრავალ სამშენებლო ჰორიზონტიანი ნამოსახლარის ქიულთეფე I-ის გათხრა დაიწყო 1951 წელს აზერბაიჯანში, ქალაქ ნახიჭევანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 8 კმ-ზე, მდინარე ნახიჭევან ჩაის ნაპირზე (О. Абдуллаев 1981; 16-17). ადრებრინჯაოს ხანის ე.წ. “მტკვარ-არაქსის ენეოლითური კულტურის” ძეგლებზე უფრო ადრეული ნამოსახლარის შესწავლის შედეგებმა დიდი ბიძგი მისცა ახალი ძეგლების ძიებას აზერბაიჯანში. 50-იან წლებში მილის, ყარაბაღის ველზე და ჩრდილო-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანში დაზვერვებით გამოვლინდა ქიულთეფე I ფენის თანადროული რამდენიმე ძეგლი (А. Иессен 1963; 3-14). ხოლო 1961 წელს ყაზახის რაიონში დაიწყო შომუ თეფეს ნამოსახლარის შესწავლა, სადაც I მ სისქის კულტურულ ფენაში გამოვლინდა ერთრიგად დაწყობილი ამოზურგული ალიზით ნაშენი წრიული ფორმის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები. განასხვავებდა რა შომუ თეფეს ტიპის ნამოსახლარებს ქიულთეფე I -საგან, ძეგლის გამთხრელმა იდეალ ნარიმანოვმა, მას “შომუ თეფეს კულტურა” უწოდა (И. Нариманов 1968; 121-125).

აღმოსავლეთ საქართველოში პირველი, უდავოდ ადრებრინჯაოს ხანაზე წინარე ნამოსახლარი აღმოჩნდა 1957 წელს, მარნეულის რაიონში მდინარე ბანუშ ჩაის მარცხენა ნაპირზე – წოფის ნამოსახლარი (გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, 1960; 63-82). ასეთივე მასალა გამოვლინდა ქვემო ქართლში თეთრი წყაროს ნამოსახლარზე (გ. გობეჯიშვილი, 1966; 25-26), 1957 წელს ქოსალარში (ნ. ბერძენიშვილი, 1963; 9-10). აგრეთვე საყურადღებოა თეთრი წყაროს რაიონში

სოფელ სამშვილდესთან მეოთხე ტერასაზე საძიებო თხრილის გაფართოებისას გამოვლენილი კომპლექსი (მეორე ფენა) რომლის ქვეშ აღმოჩნდა უფრო ადრეული პერიოდის კულტურული ფენა. აქ მოპოვებული თიხის ჭურჭლის ნაწარმი გამთხრელის აზრით წოფის, აბელიას, სამელე, სამერცხლე და სხვა წინამტკვარარაქსული წრის ძეგლებში პოულობს ანალოგიებს (გ. მირცხულავა, 1975; 10-11, 21) კახეთში – კი დაზვერვებით ლაგოდების რაიონში სოფ. ულიანოვკასთან აიკრიფა არქაული მასალა (გ. ჯავახიშვილი, 1966; 3-11).

ტ. ჩუბინიშვილის აზრით აღმოსავლეთ საქართველოში უძველესი ნამოსახლოების შესწავლა სამ ეტაპად იყოფა – I ეტაპი 1920-1940 წლები, II ეტაპი 1940-1965 წლები. ხოლო მესამე ეტაპი იწყება 1965 წლიდან (ტ. ჩუბინიშვილი, 1973; 99-109).

სწორედ 1965 წლიდან აღმოსავლეთ საქართველოში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის გორა ნამოსახლარების შესწავლით იწყება ახალი მესამე ეტაპი. ჯერ კიდევ 1964 წელს მარნეულის რაიონში სამეურნეო სამუშაოებისას მთლიანად დაუნგრევიათ ერთი ნამოსახლარი (“დანგრეული გორა”) და დაუზიანებიათ მეორე – შულავერის გორა. სწორედ ამ ორი და შულავერის ჯგუფის სხვა ნამოსახლარების გადარჩენის მიზნით დაიწყო არქეოლოგიური სამუშაოები საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ ო. ჯავარიძის ხელმძღვანელობით (ქვემო ქართლის . . . 1975; 6).

1966 წელს კი ბოლნისის რაიონში სოფელ არუხლოს მიდამოებში არსებული გორა ნამოსახლარებიდან გასათხრელად შეურჩევიათ ყველაზე დიდი – შემდეგში არუხლო I-ის სახელით ცნობილი ნამოსახლარი.

როგორც ცნობილია, არუხლო I პერი-

ოდულად ითხრობდა 1966-1985 წლებში. ამ ნამოსახლარმა თავიდანვე დიდი ყურადღება მიიპყრო და მის შესწავლაში არქეოლოგების გარდა მონაწილეობდნენ სხვადასხვა სპეციალობის ცნობილი მკვლევარები. მათ შორის იყვნენ სხვა ქვეყნიებიდან მოწვეული სპეციალისტები და ექსპედიცია ცალკეულ შემთხვევაში საერთაშორისო ხასიათს ატარებდა. 1966 წელს არუხლო I-ის გათხრებში მონაწილეობდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტისა და საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების თანამშრომლები. ხოლო 1968 წლიდან მუშაობა გააგრძელა საქართველოს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის, შემდგომში კი არქეოლოგიის კვლევის ცენტრის ქვემო ქართლის (არუხლოს) ექსპედიციამ.¹ ექსპედიციას 1966-1978 წლებში ხელმძღვანელობდა პროფ. ტარიელ

ტ. ჩუბინიშვილი (1920-1983)

ჩუბინიშვილი. ხოლო 1978-1988 წლებში ახალგაზრდა არქეოლოგი, უფროსი მეცნიერ თანამშრომელი დავით გოგელია, რომელიც

სამწუხაროდ 2013 წლის 31 დეკემბერს გარდაიცვალა. დ. გოგელიამ გარკვეული როლი შეასრულა ნამოსახლარის შესწავლის შემდგომი სრულყოფის საქმეში და მასალის პუბლიკაციაში. პარალელურად იგი წარმატებით სწავლობდა ახალმშენებლობასთან დაკავშირებულ როგორც ადრესამიწათმოქმედო, ისე მომდევნო ეპოქის ძეგლებს. დ. გოგელიას ღვაწლს შემდეგში კვლავ შეეხებოდა, ახლა კი მკითხველისათვის უინტერესო არ იქნება მოკლედ მიმოვიხილოთ ბატონ ტარიელის, როგორც არქეოლოგის მოღვაწეობა, სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ – კი მესხეთ-ჯავახეთსა და ქვემო ქართლში.

1. ვინაიდან შულავერისა და არუხლოს ჯგუფის ნამოსახლარებს სწავლობდა ერთი და იგივე სახელის მქონე ორი დამოუკიდებელი ექსპედიცია, ამიტომ მიზანშეწონილად ვცანიტ დაგვეკონკრეტებინა არუხლოს ჯგუფის ნამოსახლარების შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიციის სახელწოდება, არუხლოს ჩამატებით.

ბატონი ტარიელი, როგორც ბრინჯაოს ხანის ცნობილი მკვლევარი, XX-ს-ის 50-იანი წლებიდან აქტიურად ჩაება სამხრეთ საქართველოს კერძოდ, მესხეთ-ჯავახეთის სიძველეების კვლევაში. მისი აქტიურობა გამოიწვია არქეოლოგიურ მეცნიერებაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გენეზისის ირგვლივ დასმულმა საკითხებმა. ამ დროისათვის აღნიშნულ რეგიონში ორ ათეულამდე მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლი იყო ცნობილი. მესხეთ-ჯავახეთის მდიდარი კულტურული მემკვიდრეობიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ტ. ჩუბინიშვილის ხელმძღვანელობით 1955-1961 წლებში გათხრილი მრავალფენიანი ძეგლი ახალციხეში “ამირანის გორა”, სადაც დადასტურდა ადრე ბრინჯაოს ხანის ე.წ. მტკვარ არაქსის კულტურის ტერასული დასახლება და სამარხები. აქ ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოე-

ბი აისახა მის ცნობილ მონოგრაფიაში (ტ. ჩუბინიშვილი, 1963).

ტ. ჩუბინიშვილი ასევე აქტიურად იყო ჩაბმული სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში ადრე ბრინჯაოზე უწინარესი – ნეოლით-ენეოლითური ძეგლების ძიებაში. კერძოდ, 1964 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში მოსული ცნობის თანახმად, ტ. ჩუბინიშვილმა ე. გოგაძესთან და დ. ქორძესთან ერთად, ქვემო ქართლში, მარნეულის რაიონში ადგილ შულავერის მიდამოებში ნახა და შეაფასა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებისას ძლიერ დაზიანებული ორი გორა-ნამოსახლარი, რომელიც შეიცავდა წინა მტკვარ-არაქსულ კულტურულ ფენებს. მათი დასკვნების შედეგად მიიღეს საგანგებო ზომები ამ ტიპის ნამოსახლარების გადასარჩენად (ქვემო ქართლის . . . 1975; 5).

მტკვარ-არაქსისა და წინარე კულტურის პრობლემური საკითხების კვლევაში ტ. ჩუბინიშვილმა მალევე მიუძღვნა მორიგი მონოგრაფია (ტ. ჩუბინიშვილი, 1965). ამასთანავე 1965 წელს ის აქტიურ დაზვერვით სამუშაოებს ატარებდა მარნეულისა და თეთრიწყაროს რაიონებში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტისა და საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ერთობლივი ექსპედიციის შემადგენლობაში, ადრე აღმოჩენილ ძეგლებზე – სადახლოს გეოი თეფეზე, წოფსა და აბელიაზე (ტ. ჩუბინიშვილი და სხვა, 1966; 9-11).

როგორც ჩანს, მისი კვლევის ინტერესის სფეროში მოხვედრილა ბოლნისის რაიონში მდებარე ხელოვნური ბორცვები, რომელთაგან ყველაზე დიდზე, სოფელ არუხლოს სამხრეთით მდებარე გეოი თეფეზე (ახერბაიჯანულად მწვანე გორა), სწორედ მისი ხელმძღვანელობით დაიწყო გათხრები 1966 წლის გაზაფხულზე.

ავტორთა მიერ შესრულებული წინამდებარე ნაშრომი ეხება ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჩატარებულ არქეოლოგიურ გათხრებს 1966-

1988 წლებში, სადაც ძირითადად განხილულია ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარების გათხრების მოკლე ისტორია და შედეგები. ეს ძეგლებია არუხლო I – III, არუხლო VI, წითელი სოფელი (ხატის-სოფელი), მაშავერას გორა (ყოფილი სოფ. პატარა ახმედლო, ამჯერად ხატავეთი, მამხუტის თემი) – ბოლნისის რაიონში; წოფი – მარნეულის რაიონში (ტაბ. I), დმანისის ნეოლითური სადგომი და ჯავახი – დმანისის რაიონში, მდინარე მაშავერას მარცხენა ნაპირზე.

რა თქმა უნდა ნაშრომში მთავარი ყურადღება გამახვილებულია სხვებთან შედარებით დიდ და მრავალსამშენებლო ჰორიზონტიან ხელოვნურ ბორცვზე, არუხლო I-ზე, რომლის გათხრას ექსპედიციამ ყველაზე მეტი დრო და ყურადღება დაუთმო.

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა არუხლო I-ზე (1966-1985წწ), შეიძლება ჩაითვალოს, როგორც ნამოსახლარის შესწავლის წარმატებული ეტაპი, ვინაიდან სწორედ ამ ნამოსახლარს ერგო პატივი კვლავ მოქცეულიყო მეცნიერთა ყურადღების სფეროში.

2005 წლიდან გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ვერაზიის განყოფილებამ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის კვლევის ცენტრთან ერთად გააგრძელა გათხრები უკვე ნაწილობრივ შესწავლილ გორა ნამოსახლარ არუხლო I-ზე. ექსპედიციას ხელმძღვანელობენ: პროფ. სვენდ ჰანზენი (გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ვერაზიის განყოფილების დირექტორი) და დოქტორი გურამ მირცხულავა (საქართველოს ეროვნული მუზეუმის უფროსი მეცნიერთანამშრომელი).

პირველივე წელს მ. ულრიხმა შეადგინა არუხლო I-ის ახალი ტოპოგრაფიული გეგმა, აიზომა ბორცვის მიმდებარე ტერიტორია და არუხლო II. გორაზე პირველი გეომაგნიტური აზომვები უფრო ადრე 2004 წელს განხორციელდა ფირმა “ასტერნ ატლას“-ის მიერ, ხოლო 2005 წელს კი ჩატარდა ბ. სონგის ხე-

ლმძღვანელობით უფრო მასშტაბური აზომვები, რაშიც მიმდებარე ტერიტორიაც შედიოდა. ორივე ღონისძიება უშედეგო აღმოჩნდა რადგანაც, ბორცვის მთელი ზედაპირი დაფარული იყო ლითონის ნივთებით (ნაგვით). (ს. ჰანზენი, გ. მირცხულავა და სხვ. 2013; 9)

გასათხრელი ფართობის დაყოფა ხდება 4X4 სიდიდის კვადრატებად, რომელთა შორის 1 მეტრი სიგანის უღელი რჩება (S. Hansen, G. Mirtskhulava. . . Band 38, 2006; 5), კვადრატს შიგნით მდებარე ოთხივე პროფილის ჩახატვის შემდეგ ხდება უღლის აღება და კვადრატების გაერთიანება. ასეთი მცირემასშტაბიანი, პროფილებით კონტროლირებადი პროცესების მეშვეობით, შესაძლებელია ნაგებობების მრავალჯერადი ურთიერთჩატვის თანმიმდევრობითი განსახდვრა. აქვე უნდა ავღნიშნოთ, რომ საქმე ეხება არა მხოლოდ წრიულ ნაგებობებს, არამედ მის პატარა ნაწილებს, გადაქცეულ და ცალკეულ კედლებს, ცალკეულ აგურებს და სხვა. ასეთ არეულდარეულ სიტუაციაში, როცა ნაგებობები ერთმანეთთან საკმაოდ მჭიდროდ არიან დაკავშირებული, მხოლოდ ფრთხილი და მცირემასშტაბიანი ჩარევით შეიძლება წარმატების მოპოვება (ს. ჰანზენი, გ. მირცხულავა და სხვ. 2013; 10). თანამედროვე ტექნოლოგიები და გამოცდილება ნივთიერი მასალის დამუშავების მეტ საშუალებას იძლევა, ხდება ძეგლზე მოპოვებული მასალის აზომვა (როგორც კოორდინატების, ასევე ღონეების), რაც შემდგომში საშუალებას მოგვცემს გავიაზროთ ძეგლის რომელ ნაწილშია კონცენტრირებული იარაღების ესა თუ ის სახეობა. ასევე ხდება თითოეული ნივთის დეტალური აღწერა, ჩახატვა, სურათის გადაღება და ბოლოს ყველა ეს ნივთი თავს იყრის საერთო მონაცემთა ბაზაში.

არუხლო I-ზე მიმდინარე ახალი არქეოლოგიური გათხრების ერთერთი მიზანია გარემოს რეკონსტრუქციისათვის შექმნის დაგვარად აუცილებელი მონაცემების შეგროვება. ბოტანიკური და ზოოლოგიური ნაშთები, დანალექები და სხვა, რომლებიც საიმედო რადიოკარბონული თარიღებით შესაძლებელს გახდის ნეოლითური სოფლის რეკონსტრუქციის საქმეს. ახალი გათხრები საშუალებას მოგვცემს მასშტაბურად გავერკვეთ კავკასიაში აღრესამიწათმქმედო კულტურის ადაპტაციის საკითხებში. (ს. ჰანზენი, გ. მირცხულავა და სხვ. 2013; 8).

აგრეთვე თანამედროვე ტექნოლოგიები მეტ ინფორმაციას იძლევა ნამოსახლარის არქიტექტურის და ნივთიერი მასალის შესახებ. ძეგლის შესწავლა მიმდინარეობს უახლესი მეთოდებით და საკმაოდ ცნობილი ქართველი და უცხოელი არქეოლოგებისა და სხვა დარგის სპეციალისტების მიერ.

როგორც ცნობილია, არუხლო I-ზე 1966-1985 წწ. ჩატარებული გათხრების საფუძველზე გამოიყო VII სამშენებლო ჰორიზონტი ახალი გათხრებით შესაძლებელია გამოყოფილი სამშენებლო ჰორიზონტების უკეთესად გააზრება. ამ საკითხში მეტი სიცხადის შეტანა შესაძლებელია მხოლოდ ერთმანეთზე მდებარე ნაგებობათა შესწავლით და მათი ურთიერთ მიმართებით (ს. ჰანზენი, გ. მირცხულავა და სხვ. 2013; 11).

2005 წლიდან არუხლო I-ზე მიმდინარე გათხრებმა და მის გარშემო გამოქვეყნებულმა ნაშრომებმა (S. Hansen, G. mircxulava und andere ... AMIT, Band 38, 2006; 1-34; S. Hansen, G. mircxulava und andere ... AMIT, Band 39, 2007; 1-30; S. Hansen, G. mircxulava, AMIT, Band 44, 2012; 58-86; K. Bastert-Lamprichs und andere, 2011.) მეტი პოპულარობა შესძინა როგორც ნამოსახლარს ისე მთლიანად შომუ თეფე-შულავერის კულტურის მნიშვნელობას.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის,
ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის
არქეოლოგიის კვლევის ცენტრის
ძვემო ქართლის (არშხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის
მონაწილეთა სია (1966-1988წწ).

1966 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, ი. გქელიშვილი, გ. გრიგოლია, გ. ფხაკაძე, კ. კვიციანიძე, ლ. ნებიერიძე, ს. აქ. ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების გამგე ო. სანებლიძე, ი. ჯანდ-იერი, მოწვეული თანამშრომლები ნ. ქანთარ-ია, ლ. ხვედელიძე, ო. სანებლიძე, ჯ. ნადირაძე. მხატვარი ო. კონიაშვილი, არქიტექტორი შ. გოგოლაძე, ო. ბენდუქიძე, რესტავრატორი ც. აბულაძე.

1968 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, კ. კვიციანიძე, ვ. ნიკო-ლაიშვილი, კ. მაცხონაშვილი.

1969 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე.

1972 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, შ. ირემაშვილი, ლ. ჭელიძე, გ. ხუბუტია. მოწვეული თანამშრომე-ლი გ. ლისიციანა, ნ. გიგაური, დ. ბენაშვილი, რ. სიხარულიძე, ე. სოკოლოვი (ტოპოგრაფი), მ. ყარაშვილი (არქიტექტორი), ნ. არჩვაძე (ფო-ტოგრაფი). კონსულტანტი ჰიდროტექნიკოსი ნ. ცაბაძე, ჭ. ჯანელიძე (გეოლოგი). ლ. ჯავა-ხიშვილი, კამერალური დ. ხახუტაიშვილი, გ. ჯაღაბაძე, მძღოლი ვ. სიხარულიძე.

1973 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჭელიძე, ლ. ნებიე-რიძე, გ. მირცხულავა, გ. ლისიციანა, მ. ყარაშ-ვილი.

1974 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, გ. ფხ-აკაძე, გ. გრიგოლია, გ. მირცხულავა, ა. ორჯო-ნიკიძე, ქ. ესაკია, დ. გოგელია, ლ. პრიშიპენკო.

1975 წ. ტ. ჩუბინიშვილი, გ. ფხაკაძე, გ. მირც-ხულავა, ზ. შატბერაშვილი, ქ. ესაკია, გ. გობე-ჯიშვილი, დ. ჯანიაშვილი, ლ. სკლიფასოვსკი (ფოტოგრაფი).

1976 წ. ლ. ნებიერიძე, დ. გოგელია, ქ. ესაკია.

1978 წ. დ. გოგელია, ტ. ჩუბინიშვილი (კონ-სულტანტი), მ. კეშელავა, ლ. გოგიჩაიშვილი (პალინოლოგები), ნ. რუსიშვილი, ა. გორგი-ძე (პალეობოტანიკოსები), ე. საყვარელიძე, შ. ვასაძე ლ. ჭანტურიშვილი (გეოფიზიკოსები).

1979 წ. დ. გოგელია, ტ. ჩუბინიშვილი (კონ-სულტანტი), მ. კინწურაშვილი, ნ. ხუციშვილი, ნ. რუსიშვილი, ნ. ერგემიძე (არქიტექტორი), ლ. სკლიფასოვსკი (ფოტოგრაფი), ზ. სვანიძე, ქ. დვალი, ლ. ლიჩენკო, მ. პაპავაძე.

1980 წ. დ. გოგელია, ბ. გამყრელიძე ნ. რუსიშ-ვილი, ე. პატარაია, ნ. ხუციშვილი, ო. იაგო-რაშვილი (არქიტექტორი), ლ. სკლიფასოვსკი (ფოტოგრაფი), ი. ენუქიძე, ე. ედიბერიძე, დ. ფაჩულია, ზ. ჭიჭიკოშვილი, გ. ქავთარაძე, გ. ჩიქოვანი.

1981 წ. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, ი. ნუცუბიძე, გ. ქავთარაძე, გ. დგებუაძე, მ. გვარაძე, მ. პაპა-ვაძე, მ. მაჭავარიანი, ნ. დუდაური (არქიტექტო-რი), ლ. სკლიფასოვსკი (ფოტოგრაფი).

1982 წ. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, გ. ჩლაიძე, რ. გზირიშვილი, ზ. ჭიჭიკოშვილი, მ. გვარაძე, ბ. კუჭავა, ნ. რუსიშვილი, ე. პატარაია, გ. ჭი-ჭინაძე (არქიტექტორი), ვ. ასტახოვი (ფოტო-გრაფი).

1983 წ. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, გ. ავალიშ-ვილი, რ. გზირიშვილი, გ. მეღანაშვილი, ნ. ჭანიშვილი, ზ. ჭიჭიკოშვილი, გ. ჩლაიძე, გ. ჭი-ჭინაძე (არქიტექტორი), ვ. ასტახოვი (ფოტო-გრაფი).

1984 წ. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, გ. ავზლიშ-ვილი, ე. ქორიძე, რ. გზირიშვილი, ზ. ჭიჭიკოშ-ვილი, ნ. ჭონიშვილი, ფ. ჯაფარიძე ბ. ასაბაშ-ვილი (მხატვარ-არქიტექტორი), ვ. ასტახოვი (ფოტოგრაფი).

1985-1986 წწ. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, გ. ავა-ლიშვილი, რ. გზირიშვილი, ე. ქორიძე, მ. ზა-კალიშვილი, გ. ასათიანი, შ. შანშაშვილი, მ. ვაჩნაძე (არქიტექტორი).

1988 წ. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, რ. გზირიშვი-ლი, მ. გურეშიძე, მ. ძნელაძე (რესტავრატორი).

ქვემო ქართლის მოკლე ისტორიული და ფიზიკურ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

ბოლნისის მუნიციპალიტეტი (რაიონი), სადაც ძირითადად აღმოჩენილია განსახილველი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარები, შედის ქვემო ქართლის სამხარეო ადმინისტრაციაში. თვით ქვემო ქართლი ისტორიულად და გეოგრაფიულად საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარეა, რომელიც აერთიანებს ექვს, ტერიტორიულ – ადმინისტრაციულ მუნიციპალიტეტს. ესენია: გარდაბანი, მარნეული, ბოლნისი, თეთრი წყარო, დმანისი და წალკა. დღეს ქვემო ქართლის სამხარეო ადმინისტრაციული მმართველობის ცენტრია ქალაქი რუსთავი.

ქვემო ქართლის ბუნებრივი საზღვარი ძირითადად მთიან რელიეფზე გადის. სამხრეთით მას საზღვრავს სომხეთის მთიანეთი, დასავლეთით სველი მთები და სამსარის ქედი, ჩრდილოეთით თრიალეთის საშუალო სიმაღლის მთათა წყება, აღმოსავლეთით კი ივრის ზეგანის სამხრეთ-დასავლეთი კიდე. ქვემო ქართლი თბილისზე გავლით შიდა ქართლს უკავშირდება საქართველოს ყველაზე გრძელი მდინარის, მტკვრის ვიწრო ხეობით.

ქვემო ქართლი მრავალფეროვანი რელიეფის მხარეა, სადაც გამოიყოფა ვაკე, მთისწინეთი და მაღალმთიანი ალპური ზონა, რომლებიც ქმნიან მის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ თავისებურებას.

ქვემო ქართლის ბარის ჰიფსომეტრული ზღვარი მდინარე ხრამის ქვემო წელზე ზღვის დონიდან 265 მეტრზე გადის. მთისწინეთში, თეთრიწყაროს პლატოსთან 1000 – 1200 მეტრზე, ხოლო წალკისა და ბედენის მაღალმთიანეთი 1700 – 2000 მეტრს აღწევს. შესაბამისად ქვემო ქართლის რელიეფში გამოიყოფა ალუვიური ვაკეები, ტექტონიკური სერები, მთისწინა ტერასები, ვულკანური პლატოები და ა.შ. ბარის საშუალო წლიური ტემპერატურაა 11,5 – 13,0° სითბო. ტემპერატურის წლიური ამპლიტუდა 23° – 24° –ია. ატმოსფერული ნალექების ჯამი 350 – 500

მმ-ია. (ლ. მარუაშვილი, 1964; 45, 58, 60, 79, 85, 87, 94, 109, 202-299).

ქვემო ქართლის მთავარი ჰიდროგრაფიული ძარღვია მდ. მტკვარი (ძველ-ბერძნულად Kuros) და მისი მარჯვენა შენაკადები; ხრამი, ალგეთი, მაშავერა. აქ არის ასევე ისტოვანით მდიდარი ტბები.

გეოლოგიური და პალეოლოგიური შესწავლის საფუძველზე მარნეულის ველის აგებულების, ადრე და შუა პოლოცენის ლანდშაფტის შესახებ საინტერესო დასკვნებია მიღებული. მარნეულის ველს საფუძვლად უდევს სუბჰორიზონტალურად განლაგებული აფშერონულ-გიურგანული ასაკის რამდენიმე ათეული მეტრის სისქის ერთფეროვანი წარმონაქმნი. მის ფორმირებას უკავშირებენ პლიოპლეისტოცენის დროს კასპის ზღვის ტრანსგრესიით გამოწვეულ კონტინენტური წარმონაქმნების აკუმულაციას (კ. მაცხოვნაშვილი 1979; გვ. 32-35). მარნეულის ვაკის რელიეფის საბოლოო პლანაცია მოხდა პოლოცენში. მანამდე კი ხვალისის ხანაში (18-11 ათასი წელი) მარნეულის ვაკეზე ინტენსიურად მიმდინარეობდა ხრამის, მაშავერას, დებედას და სხვა მდინარეთა ალუვიური (მონატანი) დანალექების განფენა. ამ პროცესზე გავლენას ახდენდა კასპის ზღვის ტრანსგრესია, როცა მისი სიმაღლე 50 მეტრით მაღალი იყო, ვიდრე ადრე პოლოცენში. ხოლო შემდეგ კასპის ზღვის დრმა რეგრესის გამო იწყება მარნეულის ვაკის პირველი ჭალისპირა ტერასის ჩამოყალიბება. პოლოცენში ალუვიურ შრეზე ხდება ღია მოყვითალო თიხნარი მიწისა და ნიადაგის წარმოქმნა. თანაც ეს პროცესი აშკარად მიმდინარეობდა უფრო მშრალი კლიმატის პირობებში (Ч. Джанелидзе, 1984; 7-11).

არუხლო I-ზე გაკეთებული ჭრილის მიხედვით შემდეგი სურათი იკვეთება: 1. 5 მეტრი სისქის კულტურული ფენა. 2. განმარხული ნიადაგის ჰორიზონტი 1,20 მეტრი სისქით. 3. 1,5 მეტრი ღია მოყვითალო თიხნარი. 4. წვრი-

ლი კენტოვან მსხვილმარცვლოვანი ქვიშიანი ფენა. მექანიკური შემადგენლობით განმარხული და თანამედროვე სარწყავი ნიადაგი თითქმის იდენტურია (P. Мардалეიშვილი, Ч. Джанелидзе 1984; 89-91).

არუხლოს მიდამოებიდან მიღებულმა თესლ-მტვრიანთა ანალიზმა აჩვენა, რომ აქ განვითარებული ყოფილა უტყეო ლანდშაფტი, ბალახოვან – ბუჩქნარი საფარით, ხოლო მთელ ჰოლოცენში ვრცელდებოდა მთისწინა და ჭალისპირა ღია ტყის ფრაგმენტები, რომელთა არეალი იცვლებოდა მთელ ჰოლოცენში. მთისწინეთი ეკავა მუხისა და რცხილის, მდინარეთა ნაპირები კი ჭალისპირა ტყეს. შუა ჰოლოცენში ფართოვდება მთისწინა ტყის არეალი, განსაკუთრებით მუხის. ძირითად ფორმაციას კი შეადგენდა ბალახოვან – ბუჩქნარი მცენარეები (Л. Гогичайшвили, 1979; 65-67 / Л. Гогичайшвили, 1984; 15-21).

ნიადაგის საბურველიდან ძირითადად გამოსახულია წაბლა, შავმიწა, ყომრალი, ყავისფერი და სხვა. ვაკე ადგილებისათვის დამახასიათებელია წაბლა ნიადაგი, მთისწინეთისათვის შავმიწისებრი, ხოლო მაღალმთიანეთში ყავისფერი ყომრალი ნიადაგები.

თანამედროვე მცენარეული საფარიც ზონალობით გამოირჩევა: ველის, ტყე-ველის, ტყის ტიპებით, ხოლო ალპური ზონა უტყეოა და დაფარულია მდელოთი.

ქვემო ქართლი მდიდარია ბუნებრივი რესურსებითა და წიაღისეულით, რომელთა მოპოვება უძველესი დროიდან მიმდინარეობდა. აქ მოიპოვება სპილენძი, რკინა, ოქრო, ვერცხლი, კვარციტი, კირქვები, მარმარილო, ტუფი, ანდეზიტი, ობსიდიანი, ამეთვისტო, აქატი და იასპი. (А. Дзидзигури, К. Бетанели и др. 1991; 33, 77, 91, 93, 110, 122; Природные ресурсы ... 1958; 33, 36, 70, 87, 109, 140, 224).

ფლორისა და ფაუნის მრავალფეროვნება, ფართო ველი, მდინარეთა ხეხეები, საძოვრებით მდიდარი ალპური ზონა ჰოლოცენის, ანუ თანამედროვე კლიმატის დადგომიდან ქვემო ქართლში ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა შემგროვებლობის, ნადირობის და შემდგომში მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებისათვის. აკად. ნ. ბერძენიშვილის

აზრით – თანდათან სინათლე ევინება ქვემო ქართლს, მისი ისტორიული ცხოვრების სხვადასხვა საფეხურს და სულ უფრო და უფრო საბუთიანი ხდება ის მოსაზრება, ქართის კულტურის აკვანი აქ დაირწა, რომ ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქართველოს მოწინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართის კულტურისა) (ნ. ბერძენიშვილი, 1964; 346-366).

შემთხვევითი არაა, რომ ქვემო ქართლშია აღმოჩენილი მსოფლიო მნიშვნელობის პირველხარისხოვანი არქეოლოგიური ძეგლები. ევრაზიაში უძველესი დმანისის სადგომი, თრიალეთის მეზოლითური კულტურის სადგომები, შომუ თეფე-შულავერის კულტურის მარნეულის ველის გორა ნამოსახლარები, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ნამოსახლარები და სამარხები, ადრე ბრინჯაოს ხანის საყდრისის ოქროს მოპოვების სამთო მაღარო, თრიალეთის ადრე ყორღანული კულტურისა და ბედენური კულტურის ყორღანული სამარხები და ა.შ.

აღსანიშნავია ისიც, რომ სახელწოდება ქართლი წარმოადგენს, როგორც გეოგრაფიულ ტერმინს, ისე ეთნონიმს, რომლისგან წარმოდგება ქართველთა თვით სახელწოდება და ქვეყნის სახელი საქართველო. თუმცა არსებობს განსხვავებული მოსაზრებაც (დ. მუსხელიშვილი, 1993; 337-377). ქართლი, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელი, დასტურდება ადრე შუა საუკუნეებიდან ქართლის ცხოვრებაში (დ. მროველი, 1955; 8), სადაც თხრობა იწყება ქართლის სამეფოს წარმოშობიდან, რომელიც ძირითადად აღ. მაკედონელის აღმოსავლეთში ლაშქრობის პერიოდს უკავშირდება.

ამჯერად, ქვემო ქართლი, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი, ჩვენი კვლევისათვის განსაკუთრებით საინტერესოა წარმოებითი მეურნეობის ჩამოყალიბება-განვითარების თვალსაზრისით, სადაც მრავალწლიანი არქეოლოგიური გათხრებით კარგად წარმოჩნდა კულტურულ-სამეურნეო განვითარების მაღალი დონე.

თავი II.

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილი

ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარები

(არუხლო I, არუხლო II, არუხლო III, არუხლო VI, წოფი, წითელი სოფელი, მაშავერას გორა)

არუხლო I. არუხლო I მდებარეობს ბოლნისის მუნიციპალიტეტში, სოფელ ნახიდურის (არუხლოს) სამხრეთით, თბილისი-ბოლნისის გზატკეცილის მარცხენა მხარეს, თბილისიდან დაახლოებით 50 კმ-ზე, მდინარეების ხრამისა და მაშავერას ხერთვისში მოქცეულ დიდ სამკუთხედში. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე დაახლოებით 6 მეტრია, გარშემოწერილობა კი 300 მეტრი. გრძივი ღერძი (ჩრდ. დას-სამხ. აღმ.) 170 მეტრია, განივი ღერძი – კი 130 მეტრი. აღნიშნული გორა ნამოსახლარი მთავარი გზატკეცილიდან დაახლოებით 900 მეტრზე მდებარეობს და წარმოადგენს ქვემო ქართლის გაშლილი ველის ორგანულ ნაწილს. ის ყველა მხრიდან კარგად ჩანს და მოქცეულია საირიგაციო სისტემაზე დაფუძნებულ მრავალფეროვან სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების რკალში (ტაბ. II. 1).

როგორც ანგარიშიდან ვიგებთ, ქვემო ქართლის (არუხლოს) გაერთიანებულ ექსპედიციას წინასწარ დაუზვერია ბოლნისის რაიონში ადრესამიწათმოქმედო ძეგლები და ოთხი ხელოვნური გორა ნამოსახლარიდან შეურჩევია ყველაზე დიდი და უკეთესად დაცული გეოი-თეფე (ახერბაიჯანულად მწვანე გორა) (ტ. ჩუბინიშვილი, 1967; 21-25).

არქეოლოგიური გათხრები ნამოსახლარზე დაიწყო 1966 წელს (ტაბ II. 2). გათხრების პირველივე წელს დადგინდა, რომ სამოსახლო, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენების გარდა, ზედაპირიდან 1-1,5 მეტრ სიღრმეზე შეიცავდა მოგვიანო რკინის ხანის ნაშთებს, რომლებსაც დაზიანებული ჰქონდათ უფრო ადრეული ალიზის შენობები.

გამოქვეყნებული მეცნიერული ანგარიშებით და ნაშრომების მიხედვით ირკვევა, რომ თავიდანვე გაკეთებულა ბორცვის ტოპოგრაფია, რომლის მიხედვით ბორცვი დაყოფილია 50X50 მ ფართობებად, რომლებიც აღნიშნულია ლათინური ანბანით (ტაბ. VII), ხოლო თითოეული ფართობი ასევე დაყოფილია

10X10 მ ზომის კვადრატებად და დანომრილია რომაული რიცხვებით. ყოველი ასეთი კვადრატი კი დაფარულია 2X2 მ ზომის ბადით. კვადრატთა ბადეები ფართობის ზედა დასაველეთი კუთხიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით დანომრილია 1-დან 25-ის ჩათვლით არაბული რიცხვებით. კვადრატები ერთმანეთისგან არ არის გამოყოფილი ე.წ. “უღლით“. სამწუხაროდ გამოქვეყნებულ გენერალურ გეგმაზე, ან მის ცალკეულ მონაკვეთებზე, შემცირებული მასშტაბის გამო, ხშირ შემთხვევაში წარწერები არ ჩანს, ან კიდევ ფართობებისა და კვადრატთა ბადეების მკრთალი ანარეკლია ასახული. თუმცა ცალკეულ ტექსტებში მოყვანილი დანომრილი არტეფაქტებისა და ნაგებობების მიხედვით შესაძლებელია მათი თავდაპირველი სახის აღდგენა.

1966 წელს ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარის გამოვლენის მიზნით ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში მოუნიშნავთ 300 მ² ფართობი (ტაბ. VIII). ამასთანავე სამოსახლოს აღმოსავლეთ და დასავლეთ ძირთან გაუვლიათ 4 მ² ფართობის №1, და №5 შურფი 3,30 და 4,35 მეტრ სიღრმეზე, ხოლო აღმოსავლეთ კალთაზე კიდევ სამი თხრილი (16X1 და 1X2,30 მ ზომის). ამ სამი თხრილის თავზე 150 მ² ფართობზე ჩატარებული გათხრების შემდეგ დაფიქსირებულა სხვადასხვა ეპოქის კულტურული ფენების არსებობა.

გამთხრელთა დაკვირვებით პირველი დასახლება აქ განჩენილა ძვ.წ-ის V-ათასწლეულში, თანამედროვე ზედაპირიდან 2 მეტრ სიღრმეზე არსებულ განმარხულ შავ ნიადაგზე (ტ. ჩუბინიშვილი, 1967; 21-25).

არქეოლოგიური გათხრებისა და მოპოვებული მასალის საფუძველზე სამეცნიერო ანგარიშში გაკეთებულია რამდენიმე სერიოზული დასკვნა, რომელმაც ბორცვზე შემდგომი გათხრების თავისებურებას დაუდლო სათავე და დღესაც აქტუალურია.

ბორცვის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ კალთაზე ადრე ანტიკური ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ბათქაშით შეღესილი და 32X18X6 ზომის ძირბრტყელი, ამოზურგული ალიზის აგურით ნაგები 6 წრიული შენობა, რომელთა დამ 2,70-3,30 მეტრი იყო. შემორჩენილი კედლის სიმაღლე 0,80 მ. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ყველა დონეზე თითქმის ერთგვაროვანია, განსაკუთრებით კი კერამიკა. თიხის ჭურჭელი ძირითადად ოდნავ მუცელ გამობერილი, ან სწორტანიანი, ქილისებრი, პირმოყრილი და ქუსლგამოყვანილია. ჭურჭლები ამოყვანილია უმორგოდ და გასამჭლევებლად ურევია ქვიშა და შავი ბაზალტის ნაფხვენი. ჭურჭლის ძირებს ეტყობათ წნულის ან ჭილოფის ანაბეჭდი, მათ ნაწილს პირს ქვემოთ მიძერწილი აქვთ შევრილები და სხვადასხვა რელიეფური ნაძერწები ან მათი კომბინაცია. მცირე რაოდენობით გვხვდება თხელკეციანი ჭურჭლის სადა ნატეხები, კეცში ქვიშის მინარევით, რომლებსაც ზედაპირი ნაპრიალები და წითლად შეღებილი აქვთ.

ასევე ჭარბად არის ქვის სასრესები ე.წ. გრდემლები, ხელსაფქვავეები, პირლესილი ცულუბი და სათლელები, სალტეებიანი ბირთვები, რქის წერაქვისებრი, თოხისებრი იარაღები, ლულოვანი ძვლის სადგისები, ნემსები, ნეკნისაგან დამზადებული საპრიალებლები და საქონლის ბეჭისაგან დამზადებული ბარისებრი იარაღები.

ასევე აღსანიშნავია ბორცვის დასავლეთ კალთაზე 2,30 მ სიღრმეზე არქაული ჭურჭლის ნატეხებთან ერთად აღმოჩენილი ქვარგვალი, რომელზეც ამოკაწრული ღია-წითელი საღებავით შევსებული ადამიანის სახის გამოსახულება.

განსაკუთრებით საინტერესოა ბორცვის აღმოსავლეთ ფერდობის ძირთან, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენის ქვეშ დაღასტურებული სხვადასხვა კონტურის ორი თხრილი, რომელმაც გამოხრელებს საფუძველი მისცა ევარაუდათ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის დასახლების თანადროული სარწყავი სისტემის არსებობა. მათი დაკვირვებით გარეთა თხრილის აღმოსავლეთი კედლის გამოვლენას ხელს უშლიდა 4 მეტრით მაღლა გამავალი თანამედროვე მოქმედი

არხი. (ტ. ჩუბინიშვილი, 1967; 21-25).

ზემოთ მოხმობილ თავის ერთგვარად საპროგრამო სტატიაში ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ „ქართული ადგილობრივი კულტურის და მეურნეობის აღმავლობის გზა მელიორაციის განვითარებას კვალდაკვალ მისდევდა“ (ნ. ბერძენიშვილი, 1964; 352). ამიტომ გასაგებია თუ რა ენთუზიაზმით შეხვდა ტ. ჩუბინიშვილი არუხლო I-ის ძირზე, სამ მონაკვეთში, ძველი თხრილების დაფიქსირებას, რომელთაგან ერთ-ერთი გარეთა „სველი თხრილი“ გათხრების პირველი წლიდან განიხილებოდა, როგორც გამდინარე წყალმომარაგებისა და საირიგაციო სისტემის ერთ-ერთი რგოლი.

აქვე უნდა ავღნიშნოთ, რომ სამოსახლოზე 1966 წელს ჩატარებული პირველი გათხრების შედეგებს ტ. ჩუბინიშვილის ზემოთ აღნიშნული მეცნიერული ანგარიშის გარდა, ცალკე მიეძღვნა მეორე მეცნიერული ანგარიშიც, სადაც განხილულია აქ აღმოჩენილი მოგვიანო ხანის კერამიკული ნაწარმი, რომელიც ძირითადად წითელი, მოყავისფრო და ლევა ფერისაა. აქვე გაითხარა ფილებით შედგენილი ერთი ქვის სამარხი და მეორე ქვაყრილიანი ორმოსამარხი. ნამოსახლარზე მოპოვებული კერამიკა და ქვის სამარხის ინვენტარი ადრე ანტიკური ხანისაა, ხოლო ქვაყრილიანი ორმოსამარხის ინვენტარი ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით თარიღდება. ექსპედიციას ასევე თეთრი წყაროს რ-ში სოფ. ასურეთში “სამაჩვეთში” გაუთხრია ძვ.წ. VI-IV სს. 19 სამარხი (კ. კვიციანიძე, 1967; 64-66).

1967 წელს გამოქვეყნებულ მეცნიერულ ანგარიშებსა და სტატიებში ბორცვი მოხსენიებულია, როგორც „გეოი თეფე“ (ტ. ჩუბინიშვილი, 1967; 22), არუხლოს „გეოი თეფე“ (კ. კვიციანიძე, 1967; 64), არუხლოს გორა (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, 1967; 299), არუხლოს ნამოსახლარი (T. Чубинишвили, К. Кушнарева, 1967; 338, 349, 358, 360, 362). ხოლო 1968 წლის მეცნიერულ ანგარიშში ის მოიხსენიება არუხლო I-ის სახელით (ტ. ჩუბინიშვილი და სხვა. 1969; 4), რომლითაც საბოლოოდ დამკვიდრდა სამეცნიერო ლიტერატურაში.

როგორც ცნობილია, არუხლო I-ზე დაწყებულ არქეოლოგიურ გათხრებთან ერთად, ოთარ ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით 1965-

1966 წ. მიმდინარეობდა სამუშაოები მარნეულის რაიონში, სადგურ შულავერის მიდამოებში, შულავერისა და იმირის გორაზე ორივე ექსპედიციის არქეოლოგიური გათხრების შედეგებს 1967 წელს ცალ-ცალკე მიექვანა განმაზოგადებელი სტატია.

ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარევის სტატიაში განხილულია კავკასიის მასშტაბით წარმოებული სამუშაოები და მოცემულია იმ ძეგლების ჩამონათვალი, სადაც დადასტურდა სხვადასხვა ტიპის ნამოსახლარები და არქეოლოგიური მასალა. სტატიაში განსაკუთრებით მეტი ყურადღება გამახვილებულია ამიერკავკასიის არუხლო I-ის ტიპის ხელოვნურ გორა ნამოსახლარებზე დადასტურებულ არქეოლოგიურ მასალაზე, საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობების თავისებურებაზე და მათ კავშირზე წინააზიურ ცენტრებთან. საზგასმულია ირანის, მესოპოტამიის კულტურულ ცენტრებთან კავშირი და იქიდან მომდინარე იმპულსები ძვ.წ. V-IV ათასწლეულში (Т.Чубинишвили, К. Кушнарева, 1967; 336-362).

უფრო კონკრეტულია მეორე ექსპედიციის მუშაობაზე მიძღვნილი სტატია, რომელიც ძირითადად ეხება შულავერისა და იმირის გორის პირველი წლების გათხრების შედეგებს. ამ საყურადღებო სტატიიდან განსაკუთრებით საინტერესოა მონაკვთი, რომელიც ეხება წრიული გუმბათოვანი სახლების მშენებლობის ტექნიკას.

„სამშენებლოდ გამოყენებულია, ბაცი, ყვითელი ფერის ნამჯანარევი ალიზი სხვადასხვა ფორმის და ზომის; მცირე სამეურნეო შენობებისათვის უმთავრესად გამოყენებულია ე.წ. პლანო-კონვექსური ძირბრტყელი, მოგრძო გუნდისებრი ალიზი – 30X20X8 სმ; 25X15X8 სმ. ნიშანდობლივია რომ ყველა შემთხვევაში დაცულია ერთნაირი სისქე – 8 სმ, რაც წყობის ჰორიზონტალურობისთვისაა აუცილებელი. ალიზი დაწყობილია მეტ-ნაკლებად წესიერ ჰორიზონტულ რიგებად 2-3 სმ სისქის მოყავისფრო მეტად მკვრივ თიხის ხსნარზე, რომელიც მთლიანად ავსებს ალიზებს შორის დატოვებულ 2-3 სმ არესაც. წყობა თავისუფალია და ამიტომ ზოგჯერ (მცირე შენობებში) გადაუბმელიც, თუმცა ძირითადად გადაბმულია.

წყობის ყოველი ახალი რიგი წინაა წამოწყული 2-3 სმ-ით (აღბათ იგულისხმება გუმბათის დონე. ავტორთა შენიშვნა), რითაც მიღწეულია შენობის დმ-ის თანდათან შემცირება და საბოლოოდ გუმბათურობა. კედლის უსწორმასწორობა გასწორებულია თიხის ორმხრივი, სქელი ნასოლებით. კედლის სიმტკიცე ძირითადად დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო წყობის თანაზომიერებასა და ხსნარის სიმკვრივეზე, რითაც აიხსნება მისი განსაკუთრებით წმინდა სტრუქტურის თიხისგან დამზადება. დამატებით განსამაგრებლად, კედლის ძირში, გარედან მიტკეპნილია მეტად მკვრივი თიხის „ბალიში“ (სისქე 50 სმ, სიმაღლე 70 სმ), რომელიც საძირკვლის მაგივრობას სწევდა. კონსტრუქციაში მას ძირითადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, რადგან ამ ფორმის შენობაში პირველ რიგში აუცილებელია გამბჯენი ძალების განეიტრალება. ასეა მიღებული ერთი შეხედვით მარტივი და სუსტი, სინამდვილეში – კი მონოლითური საკმაოდ მტკიცე შენობა, რომლის გამძლეობას თუნდაც ის მოწმობს, რომ დიდი წილი გადარჩენილია 2 მეტრის სიმაღლეზე და გათხრის შემდეგაც ერთი წლის მანძილზე ფეხზე დგას. ცხადია დროთა განმავლობაში საჭირო ხდებოდა მათი განახლება, რისი ერთერთი მიზეზი იატაკის აწევა და შინაგანი სივრცის შემცირებაც ყოფილა. ასეთ შემთხვევაში იძულებული ყოფილან დაენგრიათ და აეწიათ გუმბათი. №1 და 3 სახლები ამის კარგ მაგალითს იძლევა“ (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, 1967; 292-298). სამშენებლო ტექნიკაზე საუბრისას მოყვითალო-მონაცრისფრო თიხისაგან დამზადებულ აგურებსა და ხსნარზე საუბარია ავტორთა მეორე ნაშრომშიც (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, 1971; 52).

არუხლო I-ზე შემდგომი გათხრების დროს ძირითადი ყურადღება ექცეოდა ბორცვის გარშემო უძველესი საირიგაციო თუ წყალმომარაგების სისტემის გამოკვლევას, ვინაიდან როგორც ავღნიშნეთ, ის საკმაოდ დაშორებულია მდინარეების ხრამისა და მაშავერას კალაპოტისგან. ხოლო მუდმივი წყლის გარეშე ასეთი მოზრდილი დასახლების ყოველდღიური საქმიანობა შეუძლებელი იქნებოდა.

1966-1968 წლების გათხრებისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო ანგარიშში ბორცვის

ცენტრალური და აღმოსავლეთ ნაწილში ზედაპირიდან 1 მ სიღრმეზე გამოვლენილი მასალა დათარიღებულია ძვ.წ-ის VI-IV სს-ბით, ხოლო ადრესამიწათმოქმედო კულტურის დასახლების ნაშთების გამოვლენის მიზნით, ადრე გაველებული თხრილების გვერდით ნასახლარის ცენტრისკენ რადიალურად გაიჭრა 10 ტრანშეა (სიგანე – 4 მ, სიგრძე – 50 მ, სიღრმე 5 მ) (ტაბ. VII). აღსანიშნავია რამოდენიმე ტრანშეებში დაფიქსირებული ორი სხვადასხვა დროის თხრილი. ერთი გარეთა „სველი“ თხრილი უფრო ადრეულია, მეორე უფრო მოგვიანო „მშრალი“ ბორცვთან უფრო ახლოს მდებარეობს. გარეთა თხრილის სიგანე ზედა ნაწილში 9,5 მეტრია, ფსკერზე კი 2,5 მ. ფსკერზე დაღეჭილია ძლიერ ჰუმუსოვანი 1 მ სისქის თიხა, რომელიც შეიცავს წყლის ისლის, ლერწამის, ლაქაშის და სხვა მცენარეთა სპორებსა და მტვრიანებს. გამთხრელთა აზრით „სველი“ თხრილის ზედა შევსებაში ადრესამიწათმოქმედო მასალის აღმოჩენა მიუთითებს „სველი“ თხრილისა და ნასახლარის თანადროულობაზე. სველი თხრილის აღმოჩენას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლის, კერძოდ მორწყვითი მიწათმოქმედების არსებობის დამტკიცების საქმეში (ტ. ჩუბინიშვილი და სხვა. 1969; 4-5).

ტ. ჩუბინიშვილი ყოველმხრივ ცდილობდა უფრო რეზონანსული ყოფილიყო არუხლო I-ის გათხრების შედეგები, ამიტომ სხვადასხვა სამეცნიერო კონფერენციებზე წაიკითხა მოხსენებები და გამოაქვეყნა სტატიები (T.Чубинишвили, Л. Небиеридзе, 1966; 32-33 / T.Чубинишвили, 1968; 250-255 / ტ. ჩუბინიშვილი, 1968 ; 75-79 / T.Чубинишвили 1969; 10-12 / ტ. ჩუბინიშვილი 1970; 129-131 / T.Chubinishvili 1971; 1-7 / T.Чубинишвили, 1973; 37-48).

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიცია სხვა ექსპედიციების მსგავსად თავის სამუშაოებს აფართოვებდა ახალმშენებლობებთან დაკავშირებით. ამიტომ 1969 წელს ექსპედიცია მუშაობდა სამ ძეგლზე.

წოფი. ერთ-ერთი იყო წოფის ნამოსახლარი, რომელიც მდებარეობს მარნეულის რაიონში, სოფ. წოფის სამხრეთით 1 კმ-ზე, მდ. ბაწუშაის მარცხენა კონცხისებურ ტერასაზე.

(ტაბ. I) აქ ძირითადად ორმოებში აღმოჩნდა არქეოლოგიური მასალა. ტ. ჩუბინიშვილი ყურადღებას ამახვილებს არქაული ტიპის გეომეტრიულ მიკროლითებზე, ხოლო თიხის ჭურჭლებიდან გამოყოფს შედარებით უხეშ კერამიკას კვარცის და დანაყული ობსიდიანის მინარევით. ზოგ ჭურჭელს პირთან მიძერწილი აქვს კოპები, ზოგს კი პირის ქვემოთ აქვს გამჭოლი ნასვრეტები. მათ გვერდით გვხვდება მოვარდისფრო-მოყავისფრო, უფრო დახვეწილი თიხის ნაწარმი კეცში ქვიშისა და ბზის მინარევით, რომელიც 1965 წელს მოპოვებული კერამიკის მსგავსია და თავიდანვე „იმპორტულად“ მიიჩნეოდა (ტაბ. LXXIII).

ა. ვეკუასა და ო. ბენდუქიძის დასკვნით წოფში მოპოვებული ძვლოვანი მასალიდან განირჩა – ძაღლის, ძროხის, ცხვრის, თხის, ფრინველის (ბატი), ველური კატის, თახვის, ტახის, დომბის, ჯიხვის, მუფლონის ძვლები (ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, 1971; 9-10).

წოფში არქეოლოგიური სამუშაოები 1973 წელსაც გრძელდებოდა. აქ გაიჭრა ორი სადაზვერვო თხრილი, ერთი აღმოსავლეთით 2X4 მ ზომის, მეორე კი დასავლეთით 3X6 მ . ორივე თხრილში კულტურული ფენა დარღვეული იყო, სადაც აღმოჩნდა წინა მტკვარ-არაქსული მასალა (T. Чубинишвили и др. 1976; 16-18). წოფში ბოლო სამუშაოები ჩატარდა 1976 წელს. სულ გაითხარა 270 მ² ფართობი, სადაც გამოვლინდა 1 დან 2 მ-დე დმ-ის ყვითელ თიხნარში, სხვადასხვა სიღრმეში ჩატრილი, არქეოლოგიური მასალით მდიდარი 31 სხვადასხვა დანიშნულების ორმო თუ ნახევრადმიწური (ლ. ნებიერიძე 2010; 11-13) ვინაიდან ძეგლი მონოგრაფიულად შესწავლილია ამიტომ მასზე ამჟამად ყურადღებას არ გავამახვილებთ.

არუხლო III. 1969 წელს ექსპედიციამ სამუშაოები ჩაატარა არუხლო III-ზეც, რომელიც მდებარეობს არუხლოს ჯგუფის ნამოსახლარების II და IV ბორცვს შორის (ტაბ. I). მისი დიამეტრი 80 მ-ია, სიმაღლე-3,5 მ.

ბორცვის აღმოსავლეთ ნაწილში 4X4 მ ფართობზე გაიჭრა საცდელი თხრილი, რომელიც შემდეგ აღმოსავლეთი კედლიდან გაგრძელდა 20X1 მეტრის სიგრძის სადაზვერვო თხრილით, სადაც გამოიყო ორი ფენა.

ქვედა კულტურული ფენის სისქე 15 სმ-ია, ხოლო ზედას სისქე 1,8 მეტრამდე აღწევს და არქეოლოგიური მასალის ინტენსივობითაც გამოირჩევა. აქ აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ნატყეხები, ობსიდიანის იარაღები, ძეგლის სადგისები და საპრიალებელი არუხლო I-ის მსგავსია. გათხრილ ფართობზე ასევე დადასტურდა 1,5 მ სიღრმის მსხლისებრი ფორმის ორმო და ცუდად დაცული ორმოსამარხი. ჩონჩხი დამხრობილი იყო თავით ჩრდილოეთით. არუხლო III-ზე აღმოჩენილი ძეგლებიდან განირჩევა, როგორც შინაური, ასევე გარეულ ცხოველთა ძეგლები; ძროხის, ცხვრის, თხის, ღორის, ძაღლის, კეთილშობილი ირმის, ტახის, დომბის, ნიამორის და ფრინველის (ქათმის) ძეგლები. (ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, 1971; 11).

არუხლო I. 1969 წელს არუხლო I-ზე შედარებით მცირე სამუშაოები ჩატარდა. ამ წელს მთავარ ამოცანად კვლავ რჩებოდა ბორცვის გარშემო გამოვლენილი ძველი თხრილების თავისებურების გარკვევა. გამოთხრელთა აზრით უძველესი “სველი” თხრილის გაუქმებისა და ამოვსების შემდეგ ბორცვის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ფერდობების ფარგლებს გარეთ დაწყებული მიწურების ნაგებობების გამართვა. მათი ნაწილი “სველი” თხრილის შევსების ზედა ფენებშიც გვხვდება.

სამოსახლოს თავდაპირველი კონტურებისა და მისი ცენტრალური ადგილის გასარკვევად გასათვალისწინებელია “სველი” თხრილის გარშემოწერილობა, რომლის ცენტრი თანამედროვე ბორცვის შუა ადგილიდან დაცილებულია დასავლეთის მიმართულებით 10-20 მეტრით. როგორც ჩანს, დროთა განმავლობაში არუხლო I-ის სამოსახლოს ზრდა ხდებოდა არა მარტო სამშენებლო დონეების ერთიმეორეზე გამართვით, არამედ მისი თანდათანობით გაფართოებით ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ. თუმცა ამის დადგენა მომავალი გათხრებით თუ შეიძლება (ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, 1971; 12).

ტ. ჩუბინიშვილი მისთვის დამახასიათებელი აქტიურობით ცდილობდა მკვლევართა ფართო წრისთვის დროულად გაეცნო ექსპედიციის საველე კვლევა-ძიების შედეგები.

მან 1970-1971 წლებში რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულ ნაშრომებში გარკვეული ადგილი დაუთმო ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების გათხრებს. ძირითადი ყურადღება გამახვილებულია არუხლო I-ზე თხრილებითა და ტრანშეებით დაფიქსირებული კულტურული ფენების დაცულობასა და განფენილობაზე, აღმოჩენილი მასალის დახასიათებაზე. ცალკეული მონაპოვრებიდან გამოყოფს თიხისაგან დამზადებულ ხარის მცირე ფიგურას, მე-11-ე თხრილში ე.წ. „სველი თხრილის“ ძირზე აღმოჩენილ ქვარგვალს „პირქუში“ ადამიანის სახის გამოსახულებით და ბორცვის აღმოსავლეთით მეორე ფართობზე აღმოჩენილ ასეთივე ქვარგვალს “მომღიმარი” ადამიანის სახის გამოსახულებით (ტაბ. XLIII. 1-3). აღწერილია ბორცვის სხვადასხვა მხარეს დადასტურებული „სველი“ და „მშრალი“ თხრილები. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „სველ თხრილში“ ერთმეტრიანი დანალექი წარმოქმნილია გამდინარე წყლისგან, რომლითაც სავარაუდოდ მარაგდებოდა სარწყავი არხები (К. Кушнарева, Т.Чубинишвили, 1970; 22-26).

მეორე მონოგრაფიაში კვლავ აღნიშნულია, რომ ბორცვის ძირზე სხვადასხვა მხარეს გაელებულია 4 მეტრი სიგანის, 50 მეტრამდე სიგრძის და 5 მეტრამდე სიღრმის 10 რადიალური ტრანშეა. ავტორთა აზრით ძველი თხრილები ბორცვის ყველა მხარეს არ აღმოჩნდა. ძველი თხრილების დაუზიანებელი ზედა კიდეები დაფიქსირდა მხოლოდ ბორცვის დასავლეთით. აქ შიდა „მშრალი“ თხრილის სიგანე „სველზე“ უფრო ფართოა და 11 მეტრს შეადგენს. აქ საყურადღებოა ავტორის მოსაზრება, რომ შიდა „მშრალი“ თხრილის სხვადასხვა სიღრმე გამოწვეულია ადგილის რელიეფით და აქედან არათანაბრად ამოღებული სამშენებლო თიხის გამო (Т.Чубинишвили, 1971; 31-32).

მეტად შრომატევადი და ნაყოფიერი იყო ექსპედიციისათვის 1972-1973 წლები (ტაბ. III. 1). 1972 წელს ველზე მუშაობდნენ არა მხოლოდ არქეოლოგები, არამედ ჰიდროტექნოლოგი, გეოლოგი და მოწვეული პალეოგეოგრაფი გ. ლისიციანა.

არქეოლოგიური გათხრების გარდა

ბორცვიდან აღმოსავლეთით, ყანაში, ორი მეტრი სიღრმიდან აღებულქნა განმარხული ნიადაგის სინჯები მორწყვის დასადასტურებლად. ამასთანავე ლ. ჭელიძემ სტატისტიკურად და ფუნქციონალურად შეისწავლა საანგარიშო წელს არუხლო I-ზე ქვის ნატკეცი მასალა. მან არუხლო I-ზე 1972 წელს მოპოვებულ 1711 ობსიდიანისა და კაჟის ნატკეც ქვის მასალას მიუძღვნა სტატია, სადაც

მოცემულია მათი ტიპოლოგია, მეორადი დამუშავების ტექნიკა და ფუნქციონალური ანალიზი (Л. Челидзе, 1979; 19-21). ამავე წელს ო. ბენდუქიძემ შეისწავლა 1966-1972 წლებში მოპოვებული გარეულ ცხოველთა და ფრინველთა ძვლები სახეობის მიხედვით (ცხრ. №1) (О. Бендукидзе, 1979; 61-64).

ცხრილი №1. არუხლო I. გარეულ ცხოველთა და ფრინველთა ძვლები.

№	გარეულ ცხოველთა და ფრინველთა ძვლები სახეობების მიხედვით			რაოდენობა	ინდივიდთა მინიმალური რაოდენობა
	სახეობა	ლათინური	რუსული		
1	მტკვრის წვერა	Barbus cyri	Куринский усач	1	1
2	ხმელეთის კუ	Testudo graeca ibera	Греческая Черепаха	12	2
3	ხოხობი	Phasianus colchicus	Фазан	11	2
4	როჭო	Lirirus mlokosiewczy	Кавказский тетерев	1	1
5	სოღო	Aleqtoris graeka	Кеклик	1	1
6	გარეული იხვი	Anas platvhinchos	Кряква	1	1
7	სავათი/ინდაური	Otis tarda	Дрофа	1	1
8	სარსარაკი	Otis tetrax	Стрепет	1	1
9	რუხი ყვავი	Corvus corone	Серая Ворона	1	1
10	ზღარბი	Erinaceus euronaeus	Еж	2	2
11	რუხი კურდღელი	Lepus europaeus	Заяц-Русак	1	1
12	თახვი	Castor fiber	Речной Бобр	3	1
13	სახლის თაგვი	Mus alf. musculus	Домовая Мышь	2	1
14	მელა	Fulves vulpes	Лисица	1	1
15	მაჩვი	Meles Meles	Барсук	1	1
16	ტურა	Canis aures	Шакал	2	2
17	კვერნა	Martes sp.	Куница	1	1
18	ცხენი	Equus caballus	Лошадь	11	2
19	კეთილშობილი ირემი	Cervus elaphus	Благородный Олень	9	2
20	ჯეირანი	Cazella subguturosa	Джейран	7	1
21	გარეული თხა	Capra algagrus	Безоаровый Козел	3	1
22	გარეული ცხვარი	Ovis ophion	Дикий Баран	1	1

1972 წლის საყურადღებო მონაპოვარი იყო ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში ერთ-ერთ ორმოში აღმოჩენილი 67 სმ სიგრძის, ირმის რქის დატოტვილი ე.წ. “კავისებრი” იარაღი, რომლის როგორც სახნავე იარაღის რეკონსტრუქცია გააკეთა ცნობილმა ეთნოლოგმა გ. ჯალაბაძემ (ტ. ჩუბინიშვილი, 1973; 17-20).

1973-1974 წლებში სოფ. არუხლოს სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებზე საირიგაციო სისტემის გაფართოება შეეხო არუხლო II-საც, რომელიც მდებარეობს არუხლო I-ის სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლოებით 150 მეტრზე.

არუხლო II. არუხლო I – თან ერთად გაკეთდა არუხლო II-ის ტოპოგეგმა (ტაბ. LIV), რომელიც იგივე მეთოდით დაკვადრატდა (ტაბ. VII). ბორცვის ჩრდილოეთ ნაწილში CY ფართობზე გაკეთდა სადაზვერვო თხრილი, ზომით 6X4 მ. გამოვლინდა სამი სამშენებლო ჰორიზონტი და განმარხული ნიადაგი. 0 ხაზიდან 1 მეტრამდე აღმოჩნდა 25 სმ-მდე სისქის დამწვარ-დანახშირებული ფენა, რომლის სიმკვეთრე უფრო და უფრო მატულობდა და გრძელდებოდა 1,85 მეტრამდე. ხოლო ქვევით იწყებოდა მესამე ჰორიზონტი და 2,25 მეტრზე გამოჩნდა 5-7 სმ სისქის თხატკენილი იატაკი. იატაკზე იდო 30 სმ სიგრძის და 20 სმ სიგანის ხელსაფეკვაო, ძვლის სახვრეტები, ძვლის ორი ისარი და არუხლო I-ის მსგავსი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. III ჰორიზონტის ქვემოთ დევს 50-55 სმ სისქის განმარხული ნიადაგი. არუხლო II-ზე ფენები დარღვეულია გვიანბრინჯაოს ძეგლებით, ფეოდალური ეპოქის სამარხებითა და ორმოებით და ისინი ხშირად 3 მეტრამდე არიან ჩაშვებული (ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჭელიძე და სხვ. 1974; 16-18).

არუხლო II-ზე 1974 წელს კვლავ გაგრძელდა გათხრები. ძველ თხრილს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მიება ახალი თხრილი (ტაბ. VII) და ძირითადად განმეორდა წინა წლის სტრატეგრაფია. 40 სმ სიღრმეზე მიწის ზედაპირიდან მოხვნის გამო კულტურული ფენა დარღვეული იყო. შემდეგ გამოჩნდა

ქვის ოთხკუთხა ნაგებობა, რომლის იატაკი მდებარეობდა 80 სმ სიღრმეზე და აქ ძირითადად აღმოჩნდა ანტიკური და ფეოდალური ეპოქის თიხის ჭურჭლის ნატეხები და სხვა არტეფაქტები. უფრო სიღრმეზე გვიანი მასალის რაოდენობა მცირდება, ხოლო 0 ხაზიდან 2 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა თხატკენილი, წითლადშეღებილი იატაკი და არუხლო I-ის მსგავსი კერამიკა, ძვლის სადვისები, გრძელყუნწიანი ფოთლისებრი ისრისპირები და ობსიდიანის იარაღები. აქ აღმოჩენილი ალიზის კედელი ეკუთვნოდა წინა წელს აღმოჩენილი კედლის ნაწილს, შენობის დიამეტრია 2,60 მ. თხრილის დასავლეთ ნაწილში გამოვლინდა მეორე შენობის ფრაგმენტი. იატაკზე ეყარა წიღისებრი ნატეხები. 0 ხაზიდან 2,30-2,70 მ სიღრმეზე გამოვლენილი ჭურჭლის ნატეხების ნაწილს ჰქონდა კონუსური კოპები (ტაბ. LV. 18) (Т. Чубинишвили, Л. Небиеридзе и др. 1976; 14-15).

არუხლო I. არუხლო I-ზე 1973 წელს ბორცვის აღმოსავლეთ ნაწილში ხელახლა გაიწმინდა №3, 4 და 5 საკონტროლო თხრილი და 1972 წლის სტრატეგრაფიული შურფიდან გაიჭრა 34X6 ზომის ახალი თხრილი, რომელმაც გააერთიანა № 1, 15 და 16 ფართობი. ძველი თხრილები გაიწმინდა დამატებითი ინფორმაციის მისაღებად. აღსანიშნავია, რომ პალეოგეოგრაფის გ. ლისიციანას აზრით ბორცვის ძირის სხვადასხვა მონაკვეთზე აღმოჩენილი “სველი” თხრილები მუდმივმოქმედი არ უნდა ყოფილიყო. “სველი” თხრილების ერთმანეთისგან განსხვავებული ლინზების, დონეების და მიმართულების გამო დაუშვებელია ბორცვის ირგვლივ ერთიანი წყალსაცავი სისტემა არ უნდა ყოფილიყო, უფრო სავარაუდოა, რომ ისინი ერთიმეორისგან დამოუკიდებელი არხების განტოტებას წარმოადგენდა (ტ. ჩუბინიშვილი, 1973; 99-109). ახალ თხრილში 0 წერტილიდან 3 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა ორი წრიული შენობის ნაშთი. ზედა ჰორიზონტის შენობებისგან განსხვავებით ეს შენობები ნაგებია პლანოკონვექსური აგურით. ერთი შენობის შიგნით აღმოჩნდა ოვალური ჯამისებრი მოყვანილობის კერა.

კედელს და იატაკს ეტყობა ცეცხლის კვალი. იატაკზე არსებულ ნაცროვან-ნახშიროვან ფენაზე გვხვდება კომპაქტურად დაწყობილი რივის პატარა ქვები. თიხატკეპნილი იატაკი შესამჩნევად დაქანებულია დასავლეთისკენ. შენობის დიამეტრია 2,55მ², მეორის კი 1,60 მ². ბორცვის ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ ფერდობთან გამოვლენილი ძველი არხის ჭრილები განსხვავებულია. ჩრდილოეთის ფერდობის არხი შეესაბამება სარწყავის კონფიგურაციას, აღმოსავლეთის კი არა, ვინაიდან განამარხებული ნიადაგი ზედაპირიდან ღრმად მდებარეობს.

1974 წელს ბორცვზე კვლავ გაგრძელდა ძველი სარწყავი არხების შესწავლა და მათი კავშირის დადგენა სამოსახლოსთან და განამარხებულ ნიადაგთან, რისთვისაც ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთით გაიჭრა №20,23 და 24-ე ტრანშეა, რომლებშიც “სველი” თხრილის კონტურები არ დაფიქსირდა. ამასთანავე პარალელურად გრძელდებოდა გათხრები №13 და 19 ტრანშეაში. №13 ტრანშეაში წინა წლებში გამოვლინდა “მშრალი” და “სველი” თხრილი, რომელთა კონფიგურაცია და ზომები მსგავსია სხვა თხრილებში გამოვლენილი კონტურებისა. არხის შევსებაში კი გვხვდება ადრესამიწათმოქმედო კულტურის თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ხელსაფქვავეები, ობსიდიანის იარაღები. ასევე გამოიკვეთა ნახევრადმიწურების კონტურები. საყურადღებოა, რომ №5 ტრანშეაშიც აღმოჩნდა ადრე გამოვლენილი “მშრალი” თხრილი. აქვე აღმოჩნდა მეორე “მშრალი” თხრილი, რომელიც კონფიგურაციით განსხვავებულია.

№13 ტრანშეაში “მშრალი” თხრილიდან ჩრდილოეთით შემადგენელი მატერიკული დონე, უნაგირისებრი ტეხილით ეშვება სველ თხრილში, რომლის ძირი 1,20 მ მაღლა მდებარეობს ვიდრე “მშრალისა”, ხოლო “სველი” თხრილის შემადგენელია გრუნტზე (ტაბ. IX. 2).

“სველი” თხრილი შევსებულია ერთმეტრიანი სისქის წვრილმარცვალმინარევიანი თიხით, რომელიც ჭრილში ტალღისებურადაა განფენილი. შევსების ძირზე დაფიქსირდა ბაყაყის (*Rana sp*) ჩონჩხი. შევსებაში ასევე გვხვდება ადრესამიწათმოქმედო კულტურის თიხის ჭურჭლის ნატეხები და მხოლოდ “სველი” თხრილის სამხრეთ შემადგენელზე, 2 მ-ის დონეზე შერეულია უძველესი და გვიანი ეტაპის მასალა. ხოლო ფსკერიდან 2,60 მ სიმაღლეზე მასალა ძირითადად ერთგვაროვანია, წარმოდგენილია ობსიდიანის, კაჟის, ბახალტისა და არგელიტის იარაღები.

1974 წელს ექსპედიციის მიერ ჩატარებული მრავალმხრივი და შრომატევადი სამუშაოებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია წრიული შენობების აგურებზე ჩატარებული ანალიზის შედეგები.

მიწათმოქმედების დონისა და საერთოდ მეურნეობის განვითარების შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა ლ. პრიშიპენკოს მიერ აღიზის აგურის ნატეხებში აღმოჩენილი და შესწავლილი კულტურულ (ცხრ. №2) და გარეულ მცენარეთა (ცხრ. №3) ნაშთები და ანაბეჭდები. აქ აღმოჩენილია ველური მცენარეები, აგტორთა აზრით დამახასიათებელია საგაზაფხულო და საშემოდგომო ნათესებისათვის.

ცხრილი №2. არუხლო I, კულტურულ მცენარეთა ნაშთები.

1	რბილი ხორბალი	<i>Triticum aestivum</i>
2	ორმარცვალა	<i>Triticum dicoccum</i>
3	ჯუჯა ქონდარა	<i>Triticum compactum</i> Host
4	ერთმარცვალა	<i>Triticum monococcum</i>
5	სპელტა	<i>Triticum spelta</i>
6	მრავალმწკრივა ქერი	<i>H. vulgare</i>
7	ორმწკრივა ქერი	<i>H. distichum</i> <i>H. sativum</i>
8	ჩვეულებრივი ქერი	<i>Hordueum</i>
9	შიშველმარცვალა ქერი	<i>H. sativum</i> ssp
10	ფეტვი	<i>Panicum mi lliaceum</i>
11	ოსპი	<i>Lens esculenta</i>
12	ბარდა	<i>Pisum sativum</i>

ცხრილი №3. არუხლო I, ველურ მცენარეთა ნაშთები.

1	ცერცველა	Vicia tetrasperma	Вика четырехсемянная
2	ქვათესლა	Lithospermum arvense L.	Воробейник полевой
3	ჰელიოტროპე	Heliotropium europaeum L.	Гелиотроп европейский
4	წალიკა	Polygonum hidropiper	Горец перечный
5	შავთარა	Fumaria Schleicheri Soy-Will	Дымянка Шлейхера
6	შაღვი	Brassica campestris L.	Капуста полевая
7	ბანის შვრიელა	Bromus tectorum L.	Костер кровельный
8	თათაბო	Atriplex nitens Schkuhr	Лебеда лоснящаяся
9	ყაყაჩო	Papaver hybridum L.	Мак гибридный
10	თმისებრი ფეტვი	Panicum capillare L.	Просо волосовидное
11	ჩვეულებრივი ჭვავი	Secale cereale	Рожь
12	დედაფუტკარა	Stachys annua L.	Чистец однолетний
13	ჩვეულებრივი ჯიჯლაყა	Amaranthus retroflexus L.	Щирица запрокинутая
14	ღურჯი ძირწითელა	Echium vulgare L.	Синяк обикновенный
15	ყაყაჩურა	Glaucium flavum Gran tz	Глауциум желтый
16	თეთრი სამყურა	Trifolium repens	Клевер шуршащий
17	წითელი სამყურა	Trifolium pratense L.	Клевер луговой
18	ქაფუნა	Herniaria glabra L.	Грыжник гладкий
19	ჩვეულებრივი იონჯა	Medicago sativa L.	Люцерна посевная
20	მუაუნა	Runex acetosa L.	Щавель кислый
21	ღოღო	Runex comfertus Willd	Щавель конский

საქართველოს სოფლის მეურნეობის ინსტიტუტის (ამჟამად აგრარული უნივერსიტეტის) პროფესორის ზ. კეშელაშვილის მიერ მოწოდებული მონაცემებით სულ განსაზღვრულია 45 სახეობის ველური მცენარე (Т. Чубинишвили, Л. Небиеридзе и др. 1976; 55-61).

გ. ლისიციანასა და დ. დეკაპრელევიჩის აზრით საგაზაფხულო ნათესებზე მოსავლის მიღება არუხლოს ტერიტორიაზე თანამედროვე კლიმატურ პირობებთან მიახლოებულ დროში შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ არარეგულარული მორწყვის პირობებში. არუხლო I-ზე ჩატარებული პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური ანალიზის შედეგები მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურული ცენტრების მასალებთან კონტექსტში განხილული აქვთ გ. ლისიცი-

ნას და ლ. პრიშიპენკოს და მაღალ შეფასებას აძლევენ მას (Г. Лисицина, Л. Пришипенко, 1977; 61).

1974 წელს სამოსახლოს აღმოსავლეთით, ბორცვის სიახლოვეს გაიჭრა №22 ტრანშეა, რომელიც შემდეგ გაფართოვდა ჩრდილოეთით და სამხრეთით. თავდაპირველად ტრანშეის ჭრილში გამოჩნდა ტექნიკით დაზიანებული, არქეოლოგიური მასალითა და ნაცრით შევსებული სამი ორმო. ტრანშეის ორივე ნაპირზე მიწის მოსხნისა და გაწმენდის შემდეგ გამოიკვეთა №11, 12, 13 და 14 ოვალური, 4,10–4,60 მ. დიამეტრის ნახევრადმიწურის კონტური (ტაბ. XIII). ოთხივეში დაფიქსირდა იატაკის ორი ღონე. №11 და №12 მიწურის ცენტრში გამოიკვეთა ცენტრალური ბოძის ფოსო. მიწურებში აღმოჩნდა კერამიკა, ობსიდიანი და ძვალი.

№14 მიწურში ზედა იატაკი დაფარული იყო ნაცრით, ხოლო იატაკებს შუა დასავლეთ კედელთან გამოიკვეთა 25 სმ პლატფორმა, შუაში ფოსოთი, რომელშიც იყო ცხოველის ძვლები, ობსიდიანი და კერამიკა. აღსანიშნავია ამავე მიწურში აღმოჩენილი წაბლისფერი ჭურჭელი, რომელზეც სქემატური ანტროფომორფული ფიგურაა გამოსახული, რომლის მსგავსი თვით სამოსახლო ბორცვზეც აღმოჩნდა.

22-ე ტრანშეის ორივე ფართობზე, მის ჩრდილოეთ ნაწილში გამოვლინდა კიდევ სამი ნახევრადმიწური (15, 16, 17). №13 ნახევრადმიწურის დმ-ია 2,60 მ და უერთდება ადრე გათხრილ №14 ნახევრადმიწურს. უფრო ჩრდილოეთით მდებარე №15 ნახევრადმიწურის დმ-ია 2,40 მ და უერთდება №16 ნახევრადმიწურს. თუმცა №16 ნახევრადმიწური უფრო დიდია და მისი დმ შეადგენს 4,90 მ და მომრგვალებულ ოთხკუთხა ფორმისაა. №13 და 14 ნახევრადმიწურებს არ აქვს თიხატკეპნილი იატაკი და შევსებულია ნახშირმინარევიანი ნაცრით, ხოლო ცენტრში გამოიყოფა ცეცხლის ნანთები გამომწვარი ადგილი.

გათხრელთა აზრით ნახევრადმიწურების ასეთი განლაგება შეიძლება მიუთითებდეს გარკვეულ სისტემაზე, სადაც დიდები გამოიყენებოდა საცხოვრებლად, ხოლო პატარები სამეურნეო დანიშნულებით. აქ მოპოვებული თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ობსიდიანის ლამელა-ანატკეცები და ძვლის იარაღები არ გამოირჩევიან დანარჩენი მასალისგან.

1974 წელს ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის ერთი რაზმი (გ. ფხაკაძე) მუშაობდა სოფელ კოდაში ადრე ბრინჯაოს პერიოდის სამაროვანზე, ხოლო მეორემ (ა. ორჯონიკიძე) სამცხეში, სოფელ ზველში 1500 მ სიმაღლეზე ჩაატარა დაზვერვითი გათხრები. აქ 2,50 სისქის კულტურულ ფენაში დადასტურდა III და II ათასწლეულების არქეოლოგიური მასალა.

1974 წელს შედგენილი ტოპოგრაფიული გენგეგმის მიხედვით არუხლო I-ზე 1966-1974 წლებში ბორცვის ოთხივე მხარეს და უფრო მეტად მის აღმოსავლეთ კალთაზე გაკეთებულია 24 თხრილი (ტაბ. VII), რომელთაგან

ზოგიერთის სიგრძე 40-50 მეტრს აჭარბებს (T.Чубинишვილი и др... 1976; 14-20).

ამრიგად ექსპედიციამ 1966-1974 წლებში სხვადასხვა ნამოსახლარზე და განსაკუთრებით არუხლო I-ზე მნიშვნელოვანი სამუშაოები ჩაატარა და გარკვეული სიახლეების შემცველ წარმატებასაც მიაღწია.

მეტად საინტერესო იყო ექსპედიციისათვის 1975 წელი. წინა წლებში I ფართობზე გამოვლინდა ალიზის ორი შენობა №4 და №5. ამ წელს გათხრები მიმდინარეობდა I ფართობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 25 და 26-ე ფართობზე (172 მ²). აქ ერთ მეტრის სისქის კულტურულ ფენაში გამოვლინდა ანტიკური, ფეოდალური და მცირე რაოდენობით ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მასალა. I ფართობისაგან განსხვავებით აქ გვიანი მასალა გვხვდება არა ორმოებში, სამარხებსა და ნაგებობებში, არამედ მთელს ფართობზე. გამონაკლისია მხოლოდ №26 ორმო.

25-ე ფართობზე ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მასალა გამოჩნდა 0 ხაზიდან 0,18-0,25 სმ-ზე. ამავე დონეზე გაიწმინდა 0,50-0,60 მ დიამეტრის კერა. გათხრელთა აზრით კერიდან სამხრეთ-დასავლეთით 2,20 მეტრზე, ნაცროვან ფენაში გამოვლინდა კერამიკის გროვა, მათ შორის წოფის კერამიკის მსგავსი პროფილირებული ჯამის, ასევე სქელკეციანი, დაბალყელიანი, შავპრიალა ჭურჭლებისა და ერთი ყურის ფუძის ფრაგმენტი (როგორც ჩანს, კერაც და მის გარშემო აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ნატეხები ჩვენი აზრით ანტიკურ პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს. ავტორთა შენიშვნა).

BD 1, 2, 3, 18, AD 22 და 23 კვადრატში 0,63 სიღრმეზე გაიწმინდა ალუბასტრის დატკეპნილი, ბათქაშოვანი დონე, რომლის ალუბის შემდეგ გამოიკვეთა №24, 25 და 26 ორმო. 25-ე ფართობზე სხვადასხვა დონეზე ჩნდებოდა ჭურჭლის პირის ნატეხები შიდა და გარე ზედაპირზე შევრილებით. ასევე საყურადღებოა სარტყლითა და შვიდი დანაძერწით შემკული ჭურჭლის ნატეხი.

26-ე ფართობზეც 0 ხაზიდან 0,48 სმ აღმოჩნდა სხვადასხვა სახის ადრეული ჭურჭლის ნატეხი. ამავე დონეზე სხვადასხვა

ადგილას აღმოჩნდა კბილის მძივისებრი საკიდი, ნემსი, ცხოველთა ძვლები, საპრი-
ალებელი, გახვრეტილი ნიჟარა, ობსიდიანის
ანატკეცები და ლამელები.

II სამშენებლო ჰორიზონტზე 0 ხაზიდან 0,58-1,05 მეტრზე გამოვლინდა ოთხკუთხა და წრიული ნაგებობები (ტაბ. IV. 2). მათ შორის, ჯერ კიდევ 1966 წელს გამოვლენილი №4 და 5 შენობა, რომელთა დმ-ია 2,20-2,40 მ² და 3,50 მ²-ია. №4 შენობა დეფორმირებული ტიხარით უერთდება №19 ოთხკუთხა ნაგებობას, რომლის კედლების ზომებია 2,20-2,24 მ. სიმაღლე 0,68 სმ. სათავსი ნაგებია პლანოკონვექსური აგურით, ზომით 42X17X8. შესასვლელი აქვს აღმოსავლეთით, რომლის სიგანე ძირზე 1,10 მ-ია, სიმაღლეზე კი ვიწროვდება. პირველი იატაკის დონეზე 0,78 სმ-ზე კუთხეში გაიწმინდა გამოუწვავი თიხის კერა. კერის გვერდით იდო რქის 2 თოხისებრი იარაღი. შენობის აღმოსავლეთ კედელთან აღმოჩნდა სხვა ფორმის თიხი. იატაკზე ასევე იდო ძვლის საპრიალებელი, დანაძერწიანი და შვერილებიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. II იატაკის დონეზე 0,98 სმ-ზე და პირველ იატაკს შორის იდო 20 სმ სისქის ძლიერ ნახშიროვანი ფენა. აქ აღებული ნახშირიდან C¹⁴-ის მეთოდით მიღებულია თარიღი 6720±60 წ. II იატაკის დონეზე აღმოჩნდა ქალის პატარა დაზიანებული ქანდაკება და ფრინველის ფორმის მაღალ ყელიანი ჭურჭლისა (ტაბ. XLIII. 5) და სქელ კეციანი პირგადაშლილი ჭურჭლის ნატეხები, ძვლის თოხისებრი იარაღი, სადგისი და რქის იარაღის ნამზადი.

მე-XIX შენობის დონეზე დასავლეთით BC 15 კვადრატში აღმოჩნდა ხელსაფქვავის ქვედა ქვებისაგან შედგენილი კერა (ტაბ. V. 2). XXV ფართობის აღმოსავლეთ კედელთან 0,35 სმ სიღრმეზე გაიწმინდა ალიზის გროვა. მის ქვეშ კი BD 1-19 კვადრატში 0,93 მ სიღრმეზე გამოვლინდა სერპანტინის თხელი მძივი და ქილისებრი ჭურჭლის კოპებიანი ნატეხი, კოპებს შორის წრიული, რელიეფური დანაძერწით. XXI შენობაში (2,25, 2,10 მ²) იატაკზე იდო დანაძერწიანი ქილისებრი, ქუსლიანი ჭურჭლის ნატეხები. აქვე აღმოჩნდა ძვლის საპრიალებელი.

BD XXV ფართობზე 19,20 კვადრატში გაიწმინდა გვიანი ნაგებობის ქვების გროვა.

ასეთივე სურათი იყო AD XXI 23, 13, 16 და BD 1, 2, 7, კვ-ში. ამ ფენის ქვეშ 0,50 მ სიღრმეზე 0 ხაზიდან BD 1, 10 და AC XXII 24 კვ-ში გაიწმინდა ალიზის გამომწვარი ფენა.

№ 4 შენობაში აღმოჩნდა ანტიკური ეპოქის მასალა. აქედან აღებული ნახშირიდან C¹⁴-ის მეთოდით მიღებულია თარიღი 2030±40 წელი.

ასევე გაგრძელდა სამუშაოები №10 ფართობზე, რომლის ჩრდილოეთ კედელთან 0 – ხაზიდან 5,35 მეტრზე აღმოჩნდა ძვლები და ჭურჭელი. როგორც ცნობილია, არუხლო I-ზე აღმოჩენილია ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კუთვნილი 6 მცირე ქვაყრილიანი ორმო სამარხი. საინტერესოა, რომ ეს სამარხები აღმოჩნდა სამოსახლოს გარეთ მიმდებარე ტერიტორიაზე. სამუშაოდ ისინი საკმაოდ დაზიანებულია და ფრაგმენტულად იყო შემონახული.

სამარხი №7 თითქმის დანგრეულია. მიწის ზედაპირიდან 0,70 მ სიღრმეზე ქვაყრილში აღმოჩნდა სხვადასხვა ეპოქის მასალა. სამარხი ორმოს სიღრმე 0,40 მ-ია. დანგრეული ჩონჩხი მოკრუნხული ესვენა მარჯვენა გვერდზე. თავის ქალა დაზიანებული იყო. კბილის მიხედვით ჩონჩხი ეკუთვნოდა 12-14 წლის მოზარდს. სამარხში იდო ცილინდრულყელიანი ჭურჭელი, ყელზე ოთხმწკრივა ვერტიკალური დანაძერწებით. ჭურჭლის სიმაღლეა 14,5 სმ, პირის დმ-8,5 სმ, ყელის სიმაღლე-5,3 სმ, ძირის დმ-7,5 სმ (ტაბ. XLIV. 3). სამარხში ასევე აღმოჩნდა პრიზმული ფორმის ორი დაკბილულ სამუშაო პირიანი დიდი ზომის ობსიდიანის ნამგლის ჩასართი. ასევე ძლიერ გაცვეთილი ორ სამუშაო პირიანი ობსიდიანის ნამგლის ჩასართის ნატეხზე დამზადებული კუთხის საჭრისი და ურეტუმო, მცირე ანატკეცზე დამზადებული დანისებრი ხოწი.

№7 სამარხის პარალელურად 4 მეტრზე, იმავე დონეზე გაიწმინდა კიდევ ორი სამარხის ქვაყრილი. ძლიერ დაზიანებული №8 სამარხი №7 სამარხთან შედარებით უფრო ღრმად მდებარეობს. მისი იატაკი მოფენილი იყო წითელი ოქრით. აქ აღმოჩენილი ობსიდიანის იარაღები №7 სამარხის იდენტურია (Т.Чубинишвили, Г. Пхакадзе и др. 1979; 9-13).

1976 წელს არუხლო I-ზე გათხრები გაგრძელდა, როგორც ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში (140 მ²), ისე სამოსახლოს გარეთ ძველი თხრილებისა და სამარხების გამოვლენის მიზნით.

№22 ტრანშეაში, სადაც წინა წლებში გამოვლინდა ნახევრადმიწურები, გათხრები გაგრძელდა დასავლეთით, რომლის შედეგად ჭრილში გამოიკვეთა 10,5 მ სიგანის ჩაღრმავებული ღინზა. ღინზის შევსებაში აღმოჩნდა კასრისებრი ღია-მოვარდისფრო ჭურჭლის შვერილიანი პირის ნატეხი. ნატეხს შიდა სარჩულზე ეტყობა წითელი საღებავის კვალი. მეორე ღია ფერის ჭურჭელზე მიძერწილია კოპები. ასევე აღსანიშნავია მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძელისგან დამზადებული საპრიალებელი.

№7 სამარხის პარალელურად, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გათხრები დაიწყო ახალ №28 ფართობზე (90 მ²) გორა-ნამოსახლარის გარეთ, სადაც არ დადასტურდა სამარხები. სამაგიეროდ ჩნდებოდა არუხლო I – ისათვის დამახასიათებელი სხვადასხვა ეპოქის მასალა. სამუშაოები გაგრძელდა ასევე №1, 2, 16, და 26-ე ფართობზე. №1 ფართობის გაგრძელებაზე მოინიშნა ახალი №29 ფართობი, რომელიც მოიცავს №15 ფართობის სამრეთ ნაწილს. აქ გამოვლინდა №29, 30, 31, 32, 33, და 34 ორმოები, რომელთა დმ 0,80-1,40 მ-ია. ორმოებში აღმოჩნდა ანტიკური და უფრო მოგვიანო ხანის მასალა. ამ ორმოებს ჩატრილი აქვთ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მასალის შემცველი ფენა (Л. Небиеридзе, Д. Гогелия и др. 1979; 27-29).

სამწუხაროდ ტ. ჩუბინიშვილის ავადმყოფობის გამო 1976 დასრულდა მისი საველე საქმიანობა. 1978-1979 წლების სამეცნიერო ანგარიშების მიხედვით ბატონი ტარიელი კონსულტანტის ფუნქციას ასრულებდა. 1978 წელს ექსპედიციის ხელმძღვანელად დაინიშნა ახალგაზრდა არქეოლოგი დავით გოგელია, რომელიც მანამდეც იყო ერთერთი წამყვანი საველე მუშაკი. დ. გოგელიას ხელმძღვანელობით ითხრებოდა ახალი ფართობები ბორცვის აღმოსავლეთ მხარეს. სწორედ მისი ხელმძღვანელობით გამოვლინ-

და ალიზის უმრავლესი შენობები, დალაგდა სამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით და გამოიყო ცალკეული კომპლექსები

დ. გოგელია (1952-2013)

პარალელურად 1977-1978 წლებში დ. გოგელია ჟინვალის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში სწავლობდა ბოდორნისა და ახალი ჟინვალის (ქვემო არანისი) ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარს. მაგრამ ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელად მისი დანიშვნის გამო არავის ხეობის ადრესამიწათმოქმედო ნასახლარების შესწავლა ჩვენ გავაგრძელებთ (შენიშვნა: გ. ჩიქოვანი).

დ. გოგელიამ თავისი რამდენიმე წლიანი მუშაობის დაკვირვებას არუხლო I-ზე მიუძღვნა საყურადღებო სტატია, რომელშიც რიგ საკითხებთან ერთად განხილულია ხელოვნურ ბორცვზე დადასტურებული ალიზის შენობებისა და სამოსახლოს გარეთ გრუნტში ჩატრილი ნახევრადმიწურების ურთიერთმიმართების საკითხი. იგი არ იზიარებს ცნობილი მკვლევარის რ. მუნჩაევის მოსაზრებას, რომელიც ზოგიერთ ხელოვნურ ბორცვზე დადასტურებულ ნახევრად მიწურებს არ განიხილავდა ამ კულტურის დამახასიათებელ ნიშნად. მათ მიიჩნევდა ძველი ტრადიციების გადმონაშთად (Р. Мунчаев, 1975; 89). დ. გოგელია უფრო ემხრობა ა. ჯავახიშვილის აზრს, რომელიც ქვემო ქართლის შულავერის ნამოსახლარის მიხედვით მიუთითებდა ალიზის აგურის სამშენებლო ტრადიციისა და მიწურ-ნახევრადმიწურების უწყვეტ კავშირზე (А. Джавахишвили, 1973; 210). დ. გოგელია არუხლო I-ზე შესწავლილ XIX ოთხკუთხა ნაგებობაზეც ამახვილებს ყურადღებას და აღნიშნავს, რომ ახერბაიჯანის რიგ ძეგლებზე დადასტურებულ წრიულ და ოთხკუთხა

შენობების მიუხედავად, მათი სავარაუდო თანაარსებობის დრო ჯერჯერობით ღიად უნდა დარჩეს (დ. გოგელია, 1979; 13-18).

1978 წელს ნამოსახლარის შესწავლაში სიახლე იყო გეოფიზიკოსების მონაწილეობა. ელექტრო დაზვერვის მიზანი იყო ვერტიკალური ზონდირება და ელექტრონული პროფილირება. რამდენიმე პროფილი გაკეთდა ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდობზე, სადაც აღმოჩნდა ორი ძველი, დრმა თხრილი. პროფილირება ხდებოდა სავარაუდო თხრილის ან ჩაღრმავების პერპენდიკულარულად. შედეგი საინტერესო აღმოჩნდა. თითოეულ პროფილში შეინიშნებოდა ანომალიები (Pk – მნიშვნელობის აწევა). ელექტრომეტრული მონაცემების შესამოწმებლად მე-10-ე პროფილის გვერდით გაიჭრა ახალი №31-ე ტრანშეა, სადაც ანომალია მკვეთრად იყო გამოხატული. ტრანშეა გაიჭრა ბორცვის დასავლეთ ძირთან ჩრდილო-სამხრეთის ხაზზე AB კვადრატში, ზომით 3X25 მ-ზე. ტრანშეას სამხრეთ ნაწილში 4,60-5 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა 4 ორმო (დმ-1,0 – 1,20მ). №31 ტრანშეას ცენტრალურ ნაწილში 0 ხაზიდან 5,50 მეტრ სიღრმეზე გაიწმინდა არქეოლოგიური მასალის შემცველი დამწვარი ფენა, ხოლო მის ჩრდილოეთ გვერდზე №36 და 37 ორმო. №36 ორმოში აღმოჩნდა მხოლოდ ძვლები, მათ შორის ადამიანის კბილი. №10 პროფილმა, რომელიც №13 ტრანშეას დასავლეთით მდებარეობს, ვერ მოიცვა მახლობელი „სველი“ თხრილის არსებობა. გამთხრელთა აზრით საჭიროა №31 ტრანშეის გაგრძელება სამხრეთით, ბორცვის W-O ღერძის პერპენდიკულარულად და ასეთ შემთხვევაში შეიძლება „სველი“ და „მშრალი“ თხრილების კონტურების გამოვლენა. №31 ტრანშეაში აღმოჩნდა შევრილებიანი და კოპებიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, მსხვილფეხა საქონლის ბეჭისაგან დამზადებული საგნის ფრაგმენტი და სატარე ნახვრეტში გადატეხილი ძვლის იარაღი.

ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც 1975 წელს აღმოჩნდა ადრეული სამარხი, სხვა სამარხების გამოსავლენად გეოფიზიკოსების მიერ გატარდა რამდენიმე პროფილი. პროფილების გატარების შემდეგ, შეირჩა ანომალიური ადგილები და CD-IV კვადრატში გაიჭრა ახალი (4X4 მ) №32

ტრანშეა, ხოლო №28 ტრანშეა დაღრმავდა გრუნტამდე, ზომით 1X4 მ-ზე. ჭრილში გამოჩნდა ნახევრადმიწურების კონტურები, რომელთა კიდებზე დაფიქსირდა შემადღებელი თიხნარი გრუნტი. გრუნტის უსისტემო შემადღება დაფიქსირდა №32 ტრანშეაშიც. აქ მხოლოდ ტრანშეას დასავლეთ ნაწილში შეინიშნება ნაყარი გრუნტის შემადღება. გათხრების შემდეგ გამოითქვა მოსაზრება, რომ ანომალიური შემადღებები წარმოადგენენ თიხნარი გრუნტის არათანაბარ გავრცელებას და მათ შორის ნაყარი ფენის არსებობას. №32 ტრანშეაში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი შევრილით და დაბალი ჯამის ნატეხი. ერთს კი ეტყობა შავი საღებავით შესრულებული 4 ზოლი.

CD-IV-24 კვადრატში 0-ხაზიდან 5,90 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა №8 სამარხი, რომელიც დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით. დარკადული იყო მოზარდი, მოხრილ პოზაში, მარჯვენა გვერდზე. სამარხი ორმოს ძირს ეტყობოდა წითელი ოქრის კვალი. ასევე აღმოჩნდა წითლად შეღებილი თხელკეციანი ჭურჭლის რამდენიმე ნატეხი, ხოლო ჩონჩხის ქვეშ სარდიონის წაგრძელებული მძივი განივი ნახვრეტით.

№9 სამარხი აღმოჩნდა CD-IV-25 კვადრატში 0 ხაზიდან 6,18 მ სიღრმეზე. №9 სამარხი, №7 და 8 სამარხის მსგავსად მცირე ქვაყრით იყო დაფარული. გრუნტისა და შევსების ერთფეროვნების გამო სამარხის ზუსტი კონტური ვერ დადგინდა. სამარხის იატაკი ნაწილობრივ დაფარული იყო წითელი ოქრით. სამარხი დამხრობილი იყო W-O მიმართულებით. ჩონჩხი ესვენა მარჯვენა გვერდზე მოკრუნხულად, თავით აღმოსავლეთით და ეკუთვნოდა 50-55 წლის ქალს. სამარხში აღმოჩნდა სარდიონის ორი მძივი, ოვალური ფორმის ბრტყელი, „ცრემლის“ ფორმის მცირე მძივი და ძვლის ორი სადგისი (ტაბ. XLIV. 1, 2).

ასევე გათხრები გრძელდებოდა 25-ე ფართობზე, მე-16-ე ფართობის დასავლეთ ნაწილსა და I ფართობის BD-VI კვადრატში. მიზანი იყო გამოვლენილი სათავსების ურთიერთკავშირის დადგენა. მთელი გათხრილი სათავსები ეკუთვნის ოთხ სამშენებლო ჰორიზონტს. პირველ სამშენებლო ჰორიზონტს

ეკუთვნის № 4, 5, 6, 19, 21, და 22 სათავსები. მეორეს სამშენებლო ჰორიზონტს № 25, 26, და 27 სათავსები. მესამეს № 7, 8, 9 და 10, მეოთხეს კი № 20 სათავსი (ტაბ. X). ვერ მოხერხდა № 1, 2 და 3 სათავსების რომელიმე ჰორიზონტი-სადმი მიკუთვნება.

I ფართობის BD-VI კვადრატში აღმოჩნდა № 26 და 27 შენობა. წინა წლებში ამ თხრილში გვიანბრინჯაოს ხანის ჩაშვებული სამარხები და მოგვიანო ორმოები აღმოჩნდა.

BD-I -23, 24 და BD-VI-3, 4 კვადრატში აღმოჩნდა № 26 სათავსი. მისი დმ-3,20 მეტრია. ხოლო შემორჩენილი კედლის სიმაღლე 1,05 მეტრი. აქ აღმოჩნდა ირმის რქის ყუანახვრეტიანი თოხი, ქვის ვიწრო სათლელი, ძვლის საპრიალებელი და სადგისები და ობსიდიანის ლამელა-ანატკეცები.

№ 27 სათავსი აღმოჩნდა BD-VI-12, 13 კვადრატში. აღსანიშნავია BD-VI-18 კვადრატში ოვალური მოხაზულობის დამწვარი ფენა. აქ აღებული მუხის ნახშირიდან C^{14} მეთოდით მიღებულიქნა თარიღი (T.6. 277-6950±60).

1978 წელს ა. გორგიძის ხელმძღვანელობით გაკეთდა ახალი პალეობოტანიკური ანალიზები (A. Горгидзе, 1979; 425-427). ანალიზის შედეგად მეორე ჰორიზონტის კუთვნილი № 27 სათავსის ალიზის აგურებში აღმოჩნდა კარბონი-ზირებული კულტურულ მცენარეთა ნაშთები. ერთმარცვალა (T. monococcum), მაგარი ხორბალი (T. durum), რბილი ხორბალი (T. aestivum), ქერი (Hordeum), ეგილოპსა (Aegilops), შვრია (Avena), ჭვავი (Panikum), ღომი (Setaria) და ხორბლის ენდემური ჯიში მახა (Macha) და ძველი კოლხური ხორბალი (T. Paleo Colchikum) (T. Чубинишвили, Д. Гогелиа, 1981; 35-42 / A. Горгидзе, Н. Русишвили 1984; 15-21).

შემდგომმა პალეობოტანიკურმა კვლევებმა არუხლო I-ზე კიდევ უფრო გაამყარა წინა წლებში ჩატარებული ანალიზების შედეგები (З. Янушевич, Н. Русишвили, 1984; 21-31 / Н. Русишвили, 1990; 6-10).

წინა წლების მსგავსად არუხლო I-ზე მაგისტრალური წყლის მომწოდებელი არხის (რუ) მოძიების მიზნით, 1980 წელს არუხლო

I-სა და არუხლო II-ს შორის გაიჭრა 100 მ სიგრძის საკონტროლო ტრანშეა №33. მის ჩრდილოეთ ნაწილში არუხლო I-თან ახლოს თიხნარ გრუნტში გამოიკვეთა ლინზისებრი ჩავარდნა, რომლის ძირი მოგებულია ქვებით. ამავე დონეზე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები და ობსიდიანის ანატკეცები. ლინზისებრი ჩავარდნის მიმარულების დასადგენად № 33 ტრანშეას აღმოსავლეთით გაიჭრა №34, 35 და 36 ტრანშეა. თუმცა ქვით მოგებული ანალოგიური ლინზისებრი ჩავარდნა და არქეოლოგიური მასალა დაფიქსირდა მხოლოდ № 34 და 36 ტრანშეაში. ტრანშეების მიხედვით გამოიკვეთა ნახევრადწრიული მიმართულების ლინზისებრი ჩავარდნა, რომელიც კონფიგურაციით განსხვავდება „სველი“ და „მშრალი“ თხრილებისგან.

ასევე არუხლო I ზე სტრატეგრაფიისა და ალიზის არქიტექტურის გამოვლენის მიზნით გათხრები გაგრძელდა № 1, 2, 15, 16, 25 და 26 ფართობზე. აქ პირველი ჰორიზონტის კუთვნილი სათავსები არ დადასტურდა. მეორე სამშენებლო ჰორიზონტს კი მიეკუთვნება № 28, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40 სათავსი.

№ 28 სათავსი აღმოჩნდა BD-VII-1, 2 კვ-ში. მისი დმ 2,30 მ-ია. კედლის სიმაღლე 1,40 მ. მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით BD-VII-8, 9, 13, 14, კვ-ში აღმოჩნდა № 29 სათავსი. მისი დმ-3,5 მ-ია, ხოლო კედლის სიმაღლე 1,53 მ.

სათავსი № 34 აღმოჩნდა AD-XXI-17, 22, 18 და 23 კვ-ში. № 37 სათავსი აღმოჩნდა BD-II-3, 4, 8, 9 კვ-ში. მისი დმ-1,85 მეტრია. № 37 შენობა დასავლეთის მხრიდან ტიხრით უერთდება № 38 სათავსს. № 40 სათავსი აღმოჩნდა 25 ფართობზე № 19 ოთხკუთხა სათავსის ქვეშ. მისი დმ-1,80 მ-ია.

I ფართობზე, II სამშენებლო ჰორიზონტის კუთვნილი ალიზის კედლების ფრაგმენტები წინა წლებში გამოვლინდა. წელს კი BD-VI-1, 2, 6, 7, 8 კვადრატებში გაიწმინდა სავარაუდოდ ცენტრალური მოედნის კუთვნილი ნაცროვანი ფენა. აქ არც III ჰორიზონტის კუთვნილი შენობები დადასტურდა.

III სამშენებლო ჰორიზონტს ეკუთვნის № 15 ფართობზე BD-VII-15, 20 გამოვლენილი № 30 სათავსი. მისი დმ-1,8 მ-ია. დასავლეთი მხრი-

დან ის ტიხრით უერთდება № 45 სათავსს. აღსანიშნავია № 30 სათავსის იატაკზე აღმოჩენილი გამოუწვავი თიხისაგან დამზადებული მსხლისებური ფორმის საკიდი.

№ 31 სათავსი აღმოჩნდა მეორე ფართობზე BD-II-2, 16 და 17 კვებში. მისი დმ-2,50 მ-ია, კედლის სიმაღლე აღწევს 1,30 მ-მდე და მდებარეობს 0 ხაზიდან 3,05 – 4,36 მ-ზე. ის შეიძლება ეკუთვნის როგორც მეოთხე, ისე მესამე სამშენებლო ჰორიზონტს. ეტყობა გადაკეთების კვალი, 3,65 მ დონეზე ორმაგი კედლის სახით.

IV სამშენებლო ჰორიზონტს ეკუთვნის № 43 სათავსი, რომელიც აღმოჩნდა BD-VI-10 და BD-VII-16 კვ-ში. მისი დმ-2,10 მ-ია.

V სამშენებლო ჰორიზონტი წარმოდგენილია № 16 ფართობზე. აქ გაიწმინდა № 23, 24 და 42 სათავსი, რომელიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია ტიხრებით და წარმოადგენს ერთ კომპლექსს. 23-ე და 42-ე სათავსის იატაკი მოგებული იყო შურდულის ქვებით. ამ ჰორიზონტს ეკუთვნის ასევე № 20 სათავსის ფრაგმენტი BD-VII-3 და 4 კვადრატადან.

VI სამშენებლო ჰორიზონტს ეკუთვნის № 32 სათავსი და № 33 და 42 კედლის ფრაგმენტები BD-VII-23 და 24 კვ-ში. № 37 მორკალული კედელი და № 44 ოვალური ნაგებობა, რომლის დმ-4,20 მეტრია.

აღსანიშნავია, რომ V ჰორიზონტის მოტკეპნილი ფართობის ქვეშ BD-XII-11 და BD-VII-25 კვ-ში. 0 ხაზიდან 4,07 – 4,20 მ დონეზე გამოვლინდა № 10 და 11 სამარხი.

№ 10 სამარხი დამხრობილია W-O ღერძზე. მოზარდის ჩონჩხი ესვენა მარჯვენა გვერდზე, მოხრილ პოზაში, თავით აღმოსავლეთით. სამარხი უინვენტაროა. სამარხი ორმოს ქვეშ აღმოჩენილი ძვლის თოხი სატარე ნახვრეტით ზემოდან და გვერდიდან, ძვლის სადგისი და ობსიდიანის ანატკეცი სამარხს არ უნდა ეკუთვნოდეს.

№ 11 სამარხი ასევე დამხრობილია W-O ღერძზე. ჩონჩხი ესვენა მოკრუნხულად, მარცხენა გვერდზე. თავით აღმოსავლეთით. სამარხში აღმოჩნდა ნეკნის ძვლისაგან ნაკეთები, თავთან ნახვრეტის დანისებრი იარაღი და ძვლის სადგისი.

მეორე ფართობზე BD-VIII-17, 18, 22, 23 და BD-XIII-2, 3, 4 კვადრატში 0 ხაზიდან 5,99 მ-ზე იწვება გრუნტი, რომელიც ჩაჭრილია 2,0 მ და 0,60 მ სიგანის კულტურული ფენით. ამ დონეზე C¹⁴ მეთოდით ნახშირისგან მიღებულია თარიღი 5400±70 წ. ჩვ.წ-მდე. ფენის აღების შემდეგ გამოვლინდა 0 ხაზიდან 7,78 მ დონეზე გრუნტში ჩაჭრილი ფართო და ვიწრო ტრანშეა, რომლებიც კვეთენ ერთმანეთს. აღსანიშნავია, რომ ორივე ტრანშეას გვერდით №33, 44 და ნაწილობრივ №32 სათავსი გამართულია განმარხულ ნიადაგზე, რომელსაც აქაც ჭრის ორივე ტრანშეა (ტაბ. XI. 1). თავისი მექანიკური და ქიმიური შემადგენლობით განმარხული ნიადაგი და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის თანამედროვე მთათაშორისი მოშავო-მოყავისფრო სარწყავი ნიადაგები თითქმის ანალოგიურია. ეს გარემოება გამორიცხავს ამ ძველი თხრილების გამოყენებას სარწყავად, ვინაიდან გრუნტში ჩაჭრილებია 2,30 მ სიღრმეზე.

1980 წელს ექსპედიციამ ასევე სადაზვერვო სამუშაო ჩატარა დმანისის რაიონში მდ. მაშავერას მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ჯავახთან, სადაც აღმოჩნდა საყურადღებო ესთან მდებარე სადგომი. ეხის ქვეშ გაჭრილ შურფში აღმოჩნდა საყურადღებო ადრეული მასალა. მათ შორის პირს ქვემოთ ნახვრეტის ტურჭლის ნატეხი და დაბალ ტანიანი ჯამი. ასევე აღმოჩნდა გულგულები, რეტუშიანი ლამელები, მათ შორის ურთიერთსაწინააღმდეგო, ამოღარული და სუბპარალელურ რეტუშიანი ლამელები, მრგვალი და ნახევრად მრგვალი ანატკეციები და ა.შ (ტაბ. LXXIX).

საინტერესოა აგრეთვე დმანისის რაიონულ ცენტრში, მდინარე მაშავერას მარჯვენა ნაპირის ფერდზე გაჭრილ შურფში აღმოჩენილი მასალა. აქ ტურჭლის ნატეხები არ დადასტურდა, მაგრამ აღმოჩნდა ობსიდიანის სხვადასხვა ტიპის იარაღები, მათ შორის დაბალი, სიმეტრიული სამკუთხედი და დამაბლაგვებელ რეტუშიანი მიკროლაშქლა. ძველი შეიძლება ე.წ. უკერამიკო ნეოლითს ეკუთვნოდეს (Д. Гогелиа, 1982; 13-17).

1981 წელს არუხლო I-ზე ისევ გრძელდებოდა არქეოლოგიური გათხრები. ექსპედიციამ მიზნად დაისახა ნამოსახლარზე სხვადასხვა თხრილების გაერთიანება საერთო გეგმისა

და სტრატოგრაფიის დასადგენად. გათხრილ ფართობზე ასევე ყურადღება მიექცა მეორე და მეთექვსმეტე ტრანშეაში ქვედა ჰორიზონტებს.

ახალ მონაკვეთზე BD-I-15, 20, 25 და BD-II-11, 25 კვადრატში ითხრებოდა პირველი და მეორე ჰორიზონტები. პირველ სამშენებლო ჰორიზონტს მიეკუთვნება №48 სათავსი, რომელიც მდებარეობს BD-II-16, 21 და 22 კვ-ში. მისი დმ-2,40 მ-ია. №48 სათავსი აღმოსავლეთით BD-I-23, და 24 კვ-ში გაიწმინდა №49 და 50 კედლის ნაშთი, რომელიც შეიძლება შიდა ეზოს სხვადასხვა დროინდელი ტიხარი ყოფილიყო.

BD-II-11 და 12 კვადრატში გაიწმინდა №52 კედლის ნაშთი, რომელსაც აღმოსავლეთით ეკვრის კარგად მოტკეპნილი დონე, სადაც 2,02 ნიშნულზე აღმოჩნდა ხელსაფქვავის 2 ნატეხი, ერთი შიდა მხრიდან შეღებილი ჭურჭლის ფრაგმენტი და თიხის კოვზის ნატეხი.

BD-II-8, 11 და 12 კვ-ში 2,31 დონეზე გამოვლინდა №47 წრიული შენობის ნაშთი, რომლის დმ-1,67 მეტრია. აქ აღმოჩნდა პირდამუშავებული რქის თოხი, პერპენდიკულარული სატარე ნახვრეტი. ასევე აღსანიშნავია BD-II-24 კვ-ში 1,60 მეტრ დონეზე აღმოჩენილი ნახვრეტთან გადატეხილი “ცრემლისებრი” სარდიონის საკიდი.

25-ე ფართობზე BD-I-6 და BD-V-10 კვადრატში მოიხსნა №19 სათავსი, რომლის ქვეშ წინა წელს გამოვლინდა მეორე ჰორიზონტის კუთვნილი №40 სათავსი და გაიწმინდა მასთან მიერთებული ტიხარი.

BD-I-11, 17 და 18 კვადრატში გაიწმინდა №54 შენობის ნაშთი, რომლის აღმოსავლეთი ნაწილი დაზიანებული იყო მოგვიანო ორმოს მიერ.

BD-I-18, 29 (უნდა იყოს 19, ავტორების შენიშვნა), 20, 23 და 24 კვ-ში ადრესამიწათმოქმედო ფენა დაზიანებული იყო ფეოდალური ეპოქის ორმოებით.

გათხრები მიმდინარეობდა მე-2-ე და მე-16-ე ფართობზე, სადაც შეისწავლეს ქვედა სამშენებლო ჰორიზონტები. BD-XII-2, 3 და 4 კვ-ში №20 და №44 სათავსის სამხრეთით ჩაღრმა-

ვდნენ 4,40 მეტრზე. აქ აღმოჩნდა V და VI ჰორიზონტის კუთვნილი რელიეფურ ორნამენტიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რქის ცული, ძვლის სახვრეტი, ძვლის მრგვალი, ნაპრიალები, ბოლოწამახვილებული ღერძულა, ობსიდიანის ბლაგვი და მახვილ რეტეშიანი ღამელები და სხვა იარაღები. ხოლო BD-VII-22 კვ-ის დასავლეთ ნაწილში 3,90 მეტრ დონეზე აღმოჩნდა მსხვილფეხა საქონლის ლულოვანი ძვლის ხედაპირ ნაპრიალები თიხის ვერტიკალური სატარე ნახვრეტი. მისი სიგრძეა 18 სმ.

BD-VII-5 და 6 კვ-ში გაიწმინდა №55 მე-6-ე ჰორიზონტის კუთვნილი კედლის ნაშთი, რომელიც შედიოდა მე-16-ე ფართობის სამხრეთი კედლის ქვეშ. წინა წელს აღინიშნა BD-VIII-16, 21, 22 და 23 კვ-ში თიხნარში ჩატრილი ორი ძველი ტრანშეის აღმოჩენა, წელს კი ფართო ტრანშეას განივ ჭრილში გამოვლინდა VI სამშენებლო ჰორიზონტის სათავსის ნაშთები. გაირკვა, რომ ესენი განსხვავდებიან სამოსახლო ბორცვის გარეთ ადრე გამოვლენილი ტრანშეებისაგან, ამიტომ გამოხრელები მათ ქვაბულებს უწოდებენ. დ. გოგელია სხვა ავტორებზე დაყრდნობით (P. Мучаев, Н. Мерперт, 1981; 29-33) მათ სამშენებლო თიხის კარიერებად მიიჩნევს.

№2 ქვაბულის დასავლეთი საზღვრის დასადგენად შურფი გაფართოვდა №44 სათავსის გარეთ და გაირკვა, რომ BD-XII 3 და 4 კვ-ში არსებობს მესამე ქვაბულიც. №2 ქვაბულის მიმართულების დასადგენად მოიხსნა № 23, 24 სათავსი და VI სამშენებლო ჰორიზონტის კუთვნილი №46 სათავსის ადგილზე კულტურული ფენა გაიჭრა გრუნტამდე. აღმოჩნდა რომ ქვაბული ფართოვდება BD 19, 20 და 25 კვ-ში და გადის მე-16 ფართობის ჩრდილოეთი კედლის ქვეშ. №2 ქვაბულში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ძვლის 6 სადგისი, რქის ორი თოხი და ობსიდიანის იარაღები (Д.Гогелиа, Л. Челидзе, 1984; 13-15).

1982 წელს არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა არუხლო I-ის ნამოსახლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. აქ მესამე ჰორიზონტის შენობების შესწავლის მიზნით ითხრებოდა ახალი მე-40 ფართობი, რომელმაც გააერთიანა №1, 2, 15, 16, 25 და 26 ფართობი და მიუახლოვდა ბორცვის ძირთან მდებარე

№22 ფართობს (ტაბ. XII). ამით შესაძლებელია ერთმანეთს დაუუკავშიროთ ბორცვის შიგნით გამოვლენილი ალიზის სათავსები და ბორცვთან მდებარე ნახევრადმიწურები. BD-VI, BD-I კვადრატში ალიზის ნაგებობები არ დადასტურდა ეს ადგილი თანხვედრა ნამოსახლარის იმ ნაწილს, სადაც შეიმჩნევა ნაცრიანი ფენების ჩაგარდნა.

გამოვლენილი ალიზის აგურით ნაშენი შენობებიდან სიდიდით გამოირჩევა №45 და № 61 სათავსი, რომელთა დმ-ია 4,40 მ და 4,0 მ-ია. ხოლო №58-ე სათავსის დმ-ია 3,50 მ, №62-ის კი 3,30 მ.

№58 სათავსის კედელს, რომელიც მდებარეობს BD-I-24, 25 და BD-II-16, 21 კვ-ში, შიდა მხრიდან ეტყობა ცეცხლის კვალი და აგურები გამომწვარია. შენობის იატაკის დონეზე კი გაიწმინდა სამარხი №12. ჩონჩხი ესვენა მოკრუნხულად, მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთით.

ერთი შეხედვით №57,58 და 59 შენობა ქმნის ერთიან კომპლექსს, რომელთა ეზო სამხრეთიდან ესაზღვრება ნამოსახლარის ცენტრალურ ფართობს. ასეთივე შტაბეჭდილებას ტოვებს №30, 45 და 60 შენობა. მათი საერთო ეზო მდებარეობს №45 შენობის აღმოსავლეთით.

აღსანიშნავია 0 ხაზიდან 2,80 მ დონეზე AD-XXII-23 კვადრატში პატინიზირებული მეტალის გაურკვეველი დანიშნულების ბრტყელი საგნის აღმოჩენა, საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში გაკეთებული ანალიზით, საგნის ძირითადი შემადგენლობა სპილენძია, ვერცხლის მცირე მინარევით. სხვა მასალიდან აღსანიშნავია თიხის ჭურჭლის ნატყეხები, ობსიდიანის, რქისა და ძვლის იარაღები. ხოლო მასიური ქვებიდან სანაყები, როდინები, ნავისებრი და უნაგირისებრი ფორმის ხელსაფქვაკები (Д. Гогелия, Л. Челидзе, 1985; 13-16).

1983 წელს აღებულიქნა II სამშენებლო ჰორიზონტის კუთვნილი №29, 34, 35, 36, 37, 48 ნაგებობა და დაიწყო III ჰორიზონტის შენობების შესწავლა.

ალიზის აგურის სათავსების შესწავლის შემდეგ შესაძლებელია გამოიყოს რამდენიმე

სამშენებლო კომპლექსი. ერთ კომპლექსად შეიძლება გამოიყოს № 30, 45 და 69 სათავსი, რომელიც თავის მხრივ დაკავშირებულია მეორე, № 47, 58 და 60 სათავსის კომპლექსთან. ისინი ისეა განლაგებული, რომ მათ შორის რჩება ეზო. მესამე კომპლექსია №57, 55 და 59 სათავსები, ხოლო მეოთხე №60, 61, 72 და 74 სათავსი.

IV სამშენებლო ჰორიზონტის აღმოსავლეთ ნაწილში 0 ხაზიდან 4 მეტრზე, კულტურული ფენა და №62, 63 და 64 სათავსი დაზიანებულია შვიდი სხვადასხვა სიდიდის სამეურნეო ორმოთი. AD-XIX-16, 21 და 22 კვ-ში გაიწმინდა სამი ორმო. ცდის მიუხედავად სტრატეგრაფიულად ვერ მოხერხდა ალიზის შენობებისა და ნახევრადმიწურების დაკავშირება (Д. Гогелия, Л. Челидзе, 1986; 13-15).

1985-1986 წლებში ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიცია მუშაობდა სხვადასხვა ძეგლზე.

1985 წელს არუხლო I-ზე ცენტრალური ფართობის აღმოსავლეთ ნაწილსა და № 40 ტრანშეაში ჩატარდა გათხრები. როგორც ცნობილია, №40 ტრანშეა აერთიანებს ბორცვის ძირთან გამოვლენილ ნახევრადმიწურებს და სამოსახლოს სამშენებლო ჰორიზონტებს. №40 ფართობზე AD-XIX-3, 8 და AD-XIX-9, 14 კვ-ში, სხვა ფართობების მსგავსად 0 ხაზიდან 5,90 – 6,0 მეტრ სიღრმეზე დაფიქსირდა თიხნარი გრუნტი, ხოლო სხვა ადგილებში კულტურული ფენა უფრო ღრმად ვრცელდება.

№40 ფართობზე, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, აღმოჩნდა კიდევ ორი ძველი ტრანშეა. პირველი გარეთა ლინზისებრი ფორმისაა და გაიწმინდა 5 მეტრზე. მისი სიგანე 4,05 მეტრია და სწორი გრუნტის დონეზე 0 ხაზიდან 7 მეტრზე მდებარეობს. მისი კედლები ცერად ეშვება ძირისკენ, რომლის სიგანე 2,15 მეტრია და თითქმის ჰორიზონტალურად დამხრობილია 8,30 სიღრმეზე.

AD-XIX-15 და AD-XX-16 კვარატებში ძველი ტრანშეა ჭრის №17 ნახევრადმიწურს, ხოლო 22 ფართობზე №16 ნახევრადმიწურს. №17 ნახევრადმიწურის შემორჩენილი დმ-4,20 მეტრია. მიწურის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კვ-

დელი განადგურებულია ძველი ტრანშეის გათხრისას.

ძველი ტრანშეიდან დასავლეთით 6 მეტრის დაშორებით გაიწმინდა მეორე ტრანშეა, რომლის ჩრდილოეთი ნაწილი ჭრის №18 ნახევრადმიწურს. ნახევრადმიწურის შემორჩენილი დმ-3,60 მეტრია. მისი ნაცრიანი იატაკის დონე მდებარეობს 0 ხაზიდან 7,20 მეტრზე. მიწურის დაზიანებულ სამხრეთ ნაწილში გაიწმინდა თიხნარი ფენა, რომელიც ალბათ აქ მოხვდა ძველი ტრანშეის გაჭრის დროს. ტრანშეას ჩრდილოეთი კედელი ციცაბოდ ეშვება ოვალურ ძირზე და მდებარეობს 0-ხაზიდან 9,83 მეტრზე. სამხრეთ კედელს 0-ხაზიდან 8,50 მეტრზე აქვს 0,70 მ ვიწრო ბაქნისებრი ფართობი, შემდეგ კი ციცაბოდ ადის მალა კულტურულ ფენაში 0,45 მ სიგანის თხემით, რომელიც მიემართება წრიულად ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით. №40 ფართობზე ალიზის ნაგებობები არ დადასტურდა. მხოლოდ ტრანშეის თხემზე გაიწმინდა ორი ნაგებობის ფრაგმენტი. გამთხრელთა აზრით ძველი ტრანშეას თხემი წარმოადგენს ნამოსახლარის საზღვარს. ხოლო თვით ტრანშეა თავდაცვითი სისტემის ფუნქციას ასრულებდა. აქ პირველმოსახლეთა კვალი შეინიშნება ნახევრადმიწურებში, რომლებიც დაზიანებულია მოგვიანოდ გაჭრილი ტრანშეებით. მონაპოვარი მასალიდან აღსანიშნავია №40 ფართობში აღმოჩენილი მოხატული კერამიკის ფრაგმენტები (Д. Гогелия, Л. Челидзе и др...1991; 10-11).

არუხლო VI. პარალელურად ქსპედიციამ არუხლო I-დან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 700 მეტრზე შეისწავლა ყორღანი (ტაბ. LXIV. 1) და მის ქვეშ მდებარე ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარი არუხლო VI (ტაბ. LXIV). ძველთადრიცხვის I ათასწლეულის I ნახევრით დათარიღებული ყორღანული სამარხის შესწავლის შემდეგ დაიწყო ნამოსახლარის შესწავლა. 6X6 მეტრზე გაჭრილ საკონტროლო თხრილში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენის სისქე ერთ მეტრამდეა. ნამოსახლარზე რაიმე ნაგებობის კვალი არ დადასტურდა, ხოლო ველის დონიდან 0,20-0,30 მ სიღრმეზე კულტურული ფენა ჭარბად შეიცავდა არქეოლოგიურ მასალებს. ფენაში აღმოჩნდა ასევე ბათქაშის რამდენიმე ფრაგმენტი და ბრტყელ ზედაპირიანი ქვა, რომელ-

იც შესაძლოა ბოდის საყრდენი ყოფილიყო. 0,30-0,40 მეტრ სიღრმეზე გამოვლინდა სამი ორმო.

ორმოები ოვალურია. მათი დიამეტრი 0,80-0,90 მ-ია, ძირისკენ ოდნავ ფართოვდება. სიღრმე შეადგენს 0,30-0,50 მ-ს (ტაბ. LXIV. 1). ნამოსახლარზე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ობსიდიანის, ძვლისა და ქვის იარაღები.

თიხის ჭურჭელი ბრტყელძირიანია, ზოგი ოდნავ გამოყვანილი ქუსლით, რამდენიმე ფრაგმენტს აქვს რელიეფური ორნამენტი, კოპი და რელიეფური სარტყელი. ზოგს პირს ქვემოთ აქვს გამჭოლი ნახვრეტი, ორს კი მიძერწილი აქვს ოვალურგანიფკვეთიანი ყური. აქ ასევე გვხვდება ირიბი ხაზებით პირდაჭდეული ჭურჭლის ნატეხი და თიხის კვირისთავი (ტაბ. LXIV. 1-LXV). ასევე მრავალფეროვანია ნატკეცი ქვის იარაღები (ტაბ. LXVI.), ხოლო ძვლის სადგისი ორი ცალია, საპრიაღებელი კი – ერთი.

წითელი სოფელი. შემდეგი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარი ექსპედიციამ შეისწავლა ბოლნისის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ხატისსოფლის (ყოფილი წითელი სოფელი) ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2 კმ-ზე (ტაბ. D). აქ გათხრილ 18 ორმოში, რომელთა შემორჩენილი სიღრმე 0,30-1,10 მეტრია აღმოჩნდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მასალა. ორმოები ძირისკენ ფართოვდება, ხოლო პირის დიამეტრია 0,60-1,10 მ. (ტაბ. LXXVI-LXXVII).

ორმოებში აღმოჩენილ ხელით ნაძერწ უხეშ თიხის ჭურჭლის ნატეხების კეცში ურევია დანაყილი ობსიდიანი. პირზე დატანილი აქვთ ირიბი ნაჭდეები, ფოსოები, ხოლო ერთ ნატეხს ეტყობა სავარცხლისებრი შტამპით ირიბად დატანილი წერტილოვანი ორნამენტი. მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა კაჟისა და ობსიდიანის იარაღ-ანატკეცები (ტაბ. LXXIX), ერთი გატეხილი ხელსაფქვავი (Д. Гогелия и др...1991; 10-14. დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე 1992; 48-62). და ასევე სხვადასხვა დანიშნულების მასიური ქვისგან დამზადებული იარაღები (ტაბ. LXXVIII).

მაშავერას გორა. ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ თავისი

მრავალ წლიანი მუშაობის ბოლო, 1988 წელი მნიშვნელოვანი აღმოჩენით დაასრულა.

როგორც ცნობილია ექსპედიცია სახელმწიფო დაფინანსებით მხოლოდ არუხლო I-სა და წოფის ნამოსახლარზე მუშაობდა. დანარჩენი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარები არუხლო II, III და VI, წითელი სოფელი, ასევე ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა პერიოდის ყორღანული სამარხები და შუა საუკუნეების ნამოსახლარები ახალმშენებლობებთან იყო დაკავშირებული. ექსპედიციამ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სრულიად უცნობი ახალი ნამოსახლარი შეისწავლა 1988 წელს. ბოლნისის მუნიციპალიტეტში, მდინარე მაშავერას მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ხატავეთთან (ყოფილი სოფ. პატარა ახმედლო) 2 კმ-ის მოშორებით (ტაბ. I). აქ მეცხოველეობის ფერმის მშენებლობისას დაზიანდა არქეოლოგიური მასალის შემცველი 3 მეტრი სიმაღლის ბორცვი.

ექსპედიციამ გათხარა სამშენებლო ზონაში მოქცეული ბორცვის ჩრდილოეთი დაფერდება (ტაბ. LXVII. 1, 2). გასათხრელი მონაკვეთი დაიყო 20X20 მ ფართობებად (ტაბ. LXVIII). და დაიფარა კვადრატთა ბადით (ტაბ. LXIV. 1). სამუშაოები ჩატარდა AB, AC, BB, BC ფართობზე სადაც, მთელ ფართობზე გამოჩნდა ალიზების გროვა, გამომწვარი ფენები, მოყვითალო თიხნარი და ქვის კედლის ფრაგმენტები. ქვის კედელი BB 14 კვ-ში კვეთდა ალიზის შენობას, ასევე AB 96 კვ-ში ქვის კედელს დაზიანებული ჰქონდა №1 შენობის ჩრდილოეთი ნაწილი. ქვის კედლების ფრაგმენტულობის გამო ძნელია მათ დანიშნულებასა და გეგმარებაზე საუბარი. აქ ძირითადად ჩნდებოდა განვითარებული შუასაუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კერამიკა, მათ შორის მოჭიქულიც.

AB 06, BB 05 კვ-ში გამოვლინდა 3,50 მ დიამეტრის სწორკუთხა, ამოზურგული ალიზის აგურებით ნაგები ოვალური ფორმის №1 შენობა (აგურებს აქვთ ამოზურგული ზურგი, სწორი კუთხე და მათი ზომა ძირითადად

შეადგენდა 40X20X10 სმ-ს). მას სხვადასხვა მხრიდან ებმის 4 კედელი, რომელთაგან ერთ-ერთი გადის გაუთხრელ ფართობში. სავარაუდოდ ეს არის ადრესამიწათმოქმედო კულტურისთვის დამახასიათებელი საცხოვრებელი კომპლექსი.

AB 79-89 კვ-ში 0 ხაზიდან 3,54 მეტრზე გაიწმინდა 1,50 დიამეტრის №10 შენობა, რომელიც სამხრეთიდან ღია იყო, ხოლო აღმოსავლეთით მას ებმის ტიხარი.

AB 77-78 კვ-ში 0 ხაზიდან 3,60 მეტრზე აღმოჩნდა №11 კედლის ნაშთი, რომელიც აღმოსავლეთით ჩატრილი იყო შუა საუკუნეების დიდი ზომის ქვევრით, ხოლო დასავლეთით ქვაყრილის მიერ. ქვაყრილს აქვს დაზიანებული №12 კედელიც BB 14 კვ-ში. AC 60 კვ-ში 0 ხაზიდან – 2,68 მეტრზე, დასავლეთ ნაწილში გაიწმინდა 0,55 დიამეტრის თიხის კერა, რომელიც მდებარეობს – 3,90 მ დონეზე.

ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ნატეხები ნაძერწია ხელით, კეცში ეტეობა არაორგანული მინარევეები, ჭურჭლის ზოგიერთი ნატეხის ზედაპირი ნაპრიალებია. ერთი ნატეხი შეიცავდა ორგანულ მინარევეებს, ხოლო რამდენიმე ნატეხის ზედაპირი შეღებილია მოწითალოდ. ძირითადად წარმოდგენილია ქილისებრი ფორმის ბრტყელძირა ნატეხები, ასევე გვხვდება სწორტანიანი და პირგადაშლილი ჭურჭლის ნატეხები. ორ ნატეხს აქვს მცირედ მოყრილი პირი. ორნამენტი ძირითადად რელიეფურია – კოპები და ტეხილი ხაზები. საინტერესოა ჭურჭლის ძირი, რომელსაც მოგრძო ოვალური ფორმა აქვს (ტაბ. LXX. 1, 2). ნატეხები მასალიდან იყენებდნენ როგორც ობსიდიანს ისე კაჟს. უფრო მეტია ლამელები. გულგულებიდან 2 კაჟისაა, 2 ობსიდიანის. ასევე აღმოჩენილია ორი სატეხისებრი იარაღი, გაპრიალებული ქვები, მასიური როდინი, გრდემლი, სათხრელი ჯოხების ქვის დამამძიმებლის ნატეხი, ხელსაფქვაკვი (ზედა ქვა), ქვის საპრიალებელი (ტაბ. LXXI. 2 - LXXII), სადგისები, ირმის რქის თიხის 4 ფრაგმენტი და ძვლისგან დამზა-

დებული სხვადასხვა სახის იარაღები (ტაბ. LXXI. 1). გამთხრელთა აზრით ეს ნამოსახლარი უფრო ადრეულია ვიდრე არუხლო და ხრამის დიდი გორა.

ქსპედიციამ პარალელურად სოფელ ზემო არქევანთან (ყოფ. ქოშა ქილისა), ორსაყდრების ეკლესიიდან 40 მეტრზე სკოლის ასაშენებლად გათხრილ ქვაბულში შეისწავლა შუა საუკუნეების ნამოსახლარი, ხოლო 1 კმ-ით ჩრდილოეთით ბრინჯაოს ხანის ყორღანი (Д. Гогелиа, Л. Челидзе, 1997; 30-35).

ამით დასრულდა 1988 წელს ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება.

ქვემო ქართლის (არუხლოს) ექსპედიციის მონაწილეთა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ჯერ კიდევ გათხრების დამთავრებამდე 1979 და 1984 წლებში ორ კრებულში გამოაქვეყნეს ყველა ძირითადი მოსაზრება ნამოსახლარზე გამოვლენილი სამშენებლო ტრადიციის, მოპოვებული მასალის, მეურნეობის ფორმებისა და განსაკუთრებით წყალმომარაგებისა და სარწყავი სისტემის შესახებ. ნაშრომის ამ ნაწილში განვიხილავთ 1979 წელს გამოქვეყნებულ ე.წ. “სველი” და “მშრალი” თხრილებისადმი მიძღვნილ სტატიებს.

I კრებულში კვლავ აქტუალურია არუხლო I-ის წყლით მომარაგებისა და საირიგაციო სისტემის მოწყობის საკითხი, განსაკუთრებით ყურადღება გამახვილებულია №11 და №13 საკონტროლო ტრანშეაში გამოვლენილ ორ ძველ თხრილზე (ტაბ. IX. 1, 2).

კ. მაცხოვნაშვილის აზრით “განაპირა” თხრილი (სველი) თავის დროზე გაჭრილია პლიპლემისტოცენური ასაკის მიკროკონგლომერაციების ლინზებთან მტკიცედ შეცემენტებულ ქვიშიანი თიხების წყებაში თხრილის შევსება ორ განსხვავებულ ლითოლოგიურ დასტად იყოფა. ქვედა 0,8 მ სისქის შევსება გამოირჩევა შავი ფერის ჰუმუსის შემცველობით, რომელიც დალექილია 10 სმ სისქის ზოლებად და ურევია პორფირიტის,

ალბიტოფირის, 2-3 სმ ზომის ქვარგვალეების და სხვა პეტროგრაფიული შემადგენლობა. ასევე კარგად ჩანს ტირიფის, ლაქაშის, ლერწამის და ტენიანი გარემოსათვის დამახასიათებელი სხვა მცენარეთა ნაშთები. თხრილში დალექილი თიხნარი არ უნდა იყოს მოძრავი წყლისთვის დამახასიათებელი ნალექი, თუმცა არც გამორიცხვა შეიძლება. ჰუმუსოვან პელიტურ თიხნარს ადევს ორი-ორნახევარი მეტრი სისქის დელუვიური გენეზისის ნაცროვან-ქვიშიანი თიხების მორიგეობა. ლინზები 35-40° დაქანებულია სამხრეთით და ამ მიმართულებით ისოლებიან. ავტორის დაკვირვებიდან საინტერესოა №11 ტრანშეას სამხრეთ კიდეში საალიზე თიხისთვის განკუთვნილი ბრტყელძირიანი ორმო, რომლის ფსკერი დაფარული იყო სხვადასხვა ქანების მიკრონატეხებით და ახელილი თიხის 1-3 სმ სისქის შეზავებული ფენით (კ. მაცხოვნაშვილი, 1979; 33-34).

ვ. კოლესნიკოვი ცოტა საეჭვოდ უყურებს “სველი” და “მშრალი” თხრილების ხელოვნურობას, თუმცა არ გამორიცხავს ნამოსახლარზე ცხოვრების ადრეულ ეტაპზე დიდი მოცულობის წყლის გამოყენებას. მისი აზრით საინტერესოა “სველი” თხრილის 11,5 მეტრიანი სიგანე, სადაც გაეტეოდა მდ. მაშავერას გამდინარე წყლის მთელი მოცულობა. ის ნაწილობრივ იზიარებს ტ. ჩუბინიშვილის შეხედულებას, რომ “სველი” თხრილი წარმოადგენდა წყალსატევს, საიდანაც ხდებოდა წყლის გამოყენება სარწყავად, თუმცა მისი აზრით უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა მცირე ზომის რუს გაჭრით წყალი გაეყვანათ საჭირო მიმართულებით. ძველი თხრილების სარწყავად გამოყენების დასამტკიცებლად კი საჭიროა კვლევის გაგრძელება (В. Колесников, 1979; 35-36).

გ. ლისიციანა კი ყურადღებას ამახვილებს №13 ტრანშეაში გამოვლენილ ხელოვნურ თხრილზე, რომელიც განსხვავებულია სამოსახლოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ ძირობაზე აღმოჩენილი ორი ძველი თხრილისგან, არა მხოლოდ ფორმით, არამედ ზომითაც.

№13 ტრანშეაში აღმოჩენილი ძველი თხრილი ვარცლისუბურია, აქვს ციცაბო კიდეები და ბრტყელი ძირი. ეს თხრილი გაჭრილია სხვადასხვა წვრილ ჩანართებიან მოყვითალო თიხნარ გრუნტში. თხრილის ორივე კიდეზე დევს იგივე თიხა, რომელიც წარმოქმნილია ძველი თხრილის გაჭრისას ამოყრილი თიხისაგან. სამოსახლოს ორ სხვა მონაკვეთზე დაფიქსირებული ორი ძველი თხრილის ზომა 9,5 მ X 2 მ; 11 მ X 5 მ. გაცილებით მეტია №13 ტრანშეაში გამოვლენილ ძველი თხრილის ზომისგან, რომლის სიგანე ზედა ნაწილში შეადგენს 4,7 მეტრს, სიღრმე – 1,6 მეტრს, სადაც ჩამდგარი წყლის სავარაუდო დონე შეიძლება ყოფილიყო 1-1,2 მ.

გ. ლისიციანს დაკვირვებით თხრილების შევსება გამოირჩევა მექანიკური ნაერთების შეფერილობით, რომლის ძირიდან 0,60 მ სისქეზე მოშავო-მოყავისფრო-მოწაბლისფრო თიხნარს ურევია კერამიკა და ნახშირის ფრაგმენტები, როგორც ჩანს დანალექს ერთვოდა დელუვიური ჩამონარეცხი. თხრილში ამ ფენას ადევს ქვიშიანი, თიხიანი, მეტად ჭრელი დელუვიური დანალექი, რომელსაც უფრო მეტი რაოდენობით ურევია კერამიკა, ძვალი, ქვა და ნახშირი. ამ დანალექს ვარდნა ეტყობა ნამოსახლარის მხრიდან. საყურადღებოა, რომ თხრილის ძირის დონე ღრმავდება ჩრდილოეთ ნაწილში და სავარაუდოა წყლის დინება ამ მონაკვეთში უხვევდა აღმოსავლეთით.

№13 ტრანშეაში გამოვლენილი ძველი თხრილის ფორმა და ზომა შეესაბამება მომიჯნავე რეგიონების არიდული ზონის სარწყავ არხებს და სავარაუდოდ ეს წარმოადგენდა არა სამოსახლოს ირგვლივ გაჭ-

რილ თხრილს, არამედ სარწყავ არხს. ეს არხი სავარაუდოდ წყალს ატარებდა არუხლო I-მადე, თუმცა მას არ ეტყობა რაიმე შეკეთების კვალი და ალბათ ის დიდხანს არ ფუნქციონირებდა. შესაძლოა ენეოლითის პერიოდში ქვემო ქართლის ველი ირწყვებოდა, მაგრამ ამის დასამტკიცებლად დამატებითი სამუშაოებია ჩასატარებელი. დასაზუსტებელია მორწყვის ხასიათი, რომელიც ალბათ უფრო არარეგულარულ ხასიათს ატარებდა (Г. Лисицина, 1984; 85-89).

ი. კიკვიძე, ხაზს უსვამს ტ. ჩუბინიშვილის დამსახურებას, რომელმაც პირველმა ივარაუდა ჯერ კიდევ ენეოლითის პერიოდიდან ქვემო ქართლში სარწყავი მიწათმოქმედება. შემდეგ იგი განიხილავს ტ. ჩუბინიშვილისა და გ. ლისიციანს მოსაზრებას არუხლო I-ის სამ მხარეს აღმოჩენილი კონფიგურაციით, დონით და მიმართულებით ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ძველ თხრილებს და გამორიცხავს ბორცვის ირგვლივ ერთიანი წყალსაცავის არსებობას. მისი აზრით თითოეული “სველი” თხრილი ალბათ დამოუკიდებელ განშტოებას წარმოადგენდა და არხებიც დროებით მოქმედებდნენ. ქვემო ქართლში ხელოვნური მორწყვის არსებობაზე შეიძლება მიუთითებდეს, აქ ენეოლითში დროის ხანგრძლივ მანძილზე, ერთ ადგილას ცხოვრების უწყვეტი კვალი და ისეთივე კლიმატი, როგორიც დღეს არის. მისი შეხედულებით გორა ნამოსახლარების მწარმოებლური მეურნეობის ბაზა მესაქონლეობაზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული და აქ პირველად სათიბები უნდა მოერწყათ, რომელმაც საფუძველი დაუდო სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებას (ი. კიკვიძე, 1976; 30-39)

თაზი III.

დასახლების ტიპი, არქიტექტურა, საფუნეზლო ტექნიკა

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ბოლნისის და მარნეულის მუნიციპალიტეტში გათხრილ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებს რიგ საერთო ნიშნებთან ერთად, განმასხვავებელი ნიშნებიც ახასიათებთ.

რა თქმა უნდა მათი პირველი განმასხვავებელი ნიშანია დასახლების ტიპი. ამ მხრივ ექსპედიციის მიერ შესწავლილი ნამოსახლარები შეიძლება ორ ჯგუფად დაყოთ.

პირველ ჯგუფში შედიან წოფი, არუხლო VI, წითელი სოფელი და დაზვერვებით შესწავლილი ჯავახი და დმანისი. ხოლო მეორე ჯგუფის ნამოსახლარებია არუხლო I-III და მაშავერას გორა. პირველი ჯგუფის ნამოსახლარები ზედაპირულად არ ჩანან, 1 მეტრამდე სისქის კულტურული ფენა მდებარეობს თანამედროვე ზედაპირიდან სხვადასხვა სიღრმეზე. კულტურული ფენის გარდა დასახლებათა ძირითადი ელემენტია სხვადასხვა სიღრმისა და ზომის არქეოლოგიური მასალის შემცველი ორმოები, კერა და ა.შ. ამ ნამოსახლარებზე არ იკითხება გამოკვეთილი გეგმარების დასახლება.

მეორე ჯგუფის ნამოსახლარები კი პირიქით, მიწის ზედაპირიდან არიან ამოზიდული სხვადასხვა სიმაღლეზე, ხელოვნური გორა ნამოსახლარების სახით. კულტურულ ფენათა სისქე ხშირად რამდენიმე მეტრია, სადაც გამოიყოფა სამშენებლო ჰორიზონტები. ამ ტიპის ნამოსახლარებზე სამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით კარგად იკითხება საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების არქიტექტურული გეგმარება, გამოკვეთილად ჩანს კულტურულ-სამეურნეო განვითარების გაცილებით მაღალი დონე და არქეოლოგიური მასალის შედარებით განსხვავებული სახე და მრავალფეროვნება.

წარმოებითი მეურნეობის ჩამოყალიბება და განვითარება პირდაპირ კავშირშია გეოეკოლოგიურ გარემოსთან, მეურნეობის დონესთან, ტრადიციასთან, საზოგადოების სტრუქტურასთან და ა.შ. ამ მხრივ საინტერესო ვითარებაა ქვემო ქართლში, სადაც ფიქსირდება ქრონოლოგიურად მონაცვლე დასახლებათა ზემოთ აღნიშნული ორი ტიპი, რომელთაგან პირველი ადგილობრივ კავკასიურ ტრადიციაზეა დაფუძნებული, ხოლო მეორე მახლობელი და წინააზიის ტრადიციის გაგრძელებაა ამიერკავკასიაში. ამიტომ ორივე ტიპის ნამოსახლარების შესწავლას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარები საქართველოში უკვე ნახევარ საუკუნეზე მეტია ითხრება და გათხრები დღესაც გრძელდება. მისი მიზანია უკეთესად გავიაროთ ნამოსახლართა კულტურულ-სამეურნეო ხასიათი და დონე.

სიამოვნებით უნდა ავღნიშნოთ, რომ ექსპედიციამ წარმატებით გაართვა თავი რთულ სამუშაოებს და ახალი კვლევა-ძიების ერთგვარი გზამკვლევი გახდა. ექსპედიციამ ყველაზე მეტი დრო თავისი მასშტაბურობის გამო არუხლო I-ს დაუთმო, მაგრამ დანარჩენი გათხრილი და შესწავლილი ნამოსახლარების მონაცემებიც მეტად მნიშვნელოვანია, ამიტომ მათ განხილვას ვიწყებთ I ჯგუფის წოფის ნამოსახლარით.

როგორც ავღნიშნეთ, წოფის ნამოსახლარი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სხვა ნამოსახლარებთან შედარებით ყველაზე ადრე, 1957 წელს მოექცა მკვლევართა ყურადღების ცენტრში და ქვემო ქართლის (არუხლოს) ექსპედიცია გარკვეული შუალედებით სწავლობდა მას 1965, 1969, 1973, 1976 წლებში.

ველზე მდებარე არუხლოს ჯგუფის ხე-

ლოვნური გორა ნამოსახლარებისგან განსხვავებით წოფის ნამოსახლარი მდებარეობს შემადლებულ კონცხზე, სადაც ზემოთ აღნიშნულ წლებში გაიჭრა ერთმანეთს მიბმული 9 თხრილი. სულ გაითხარა 270 მ² ფართობი, სადაც გაიწმინდა სხვადასხვა სიდიდის და სიღრმის 31 ორმო 0,9 მ-დან 2 მეტრამდე დმ-ით, ხოლო სიღრმით კი 0,15 – 0,60 მ-მდე. ასევე ერთი, ქვებით შემოწყობილი ნაცროვანი კერა, ზომით 6X1,2 მ და მცირე ზომის ბრტყელი ქვებით ნაგები სათავსი.

წოფის ნამოსახლარის ერთ-ერთ თავისებურებას ისიც წარმოადგენს, რომ გათხრილ ფართობზე, როგორც ზედა ფენა – ჰუმუსი (0,15 სმ) ისე მომდევნო ღორღნარევი (0,15 სმ) და რა თქმა უნდა ერთი მეტრი სისქის ნაცროვანი კულტურული ფენა შეიცავდა არქეოლოგიურ მასალებს. წოფის ნამოსახლარზე რაიმე საყურადღებო არქიტექტურული გეგმარების შენობები არ დადასტურდა. ნამოსახლარი დაზიანებული იყო მრავალწლიანი მოხვნისა და დაქანებულ ფერდობზე ეროზიული პროცესების გამო. წოფში ნამოსახლარის ძირითადი ელემენტია ყვითელ თიხნარში ჩაჭრილი ორმოები, რომელთა ნაწილი მიჩნეულია საცხოვრებელ მიწურებად. ნაწილი ალბათ სამეურნეო დანიშნულების ან შესაძლოა საკულტო ორმოს წარმოადგენდა. №1-ლი 1 მ დიამეტრის ორმოს იატაკი და კედელი ბათქაშით იყო მოლესილი, ხოლო იგივე დიამეტრის №12 ორმოს იატაკი რიყის ქვებით იყო მოგებული. ასევე ქვებით შედგენილი დიდი ზომის კერის იატაკი მოგებული იყო დიდი ბრტყელი ქვებით. კერის 0,30 სმ სისქის ნაცროვანი ფენა ჭარბად შეიცავდა თიხის ჭურჭლის, ხელსაფქვავის, სანაყის, ბათქაშის ნატეხებს და ობსიდიანის იარაღებს. ორმოებში არქეოლოგიურ მასალებთან ერთად ჩნდება მოზრდილი ზომის ქვები, რომელთა ფუნქცია გაურკვეველია. ორმოების უმეტესობიდან თითოეული ასზე მეტ არქეოლოგიურ მასალას შეიცავდა. №3 ორმოში თიხის ჭურჭლის, ბათქაშის, ძროხის, ცხვრის, ჯიხვის ძვლებთან ერთად 277 ობსიდიანის იარაღ-ნამზადი აღმოჩნდა, ხოლო არ-

ქეოლოგიური მასალის შემცველი №21 ორმო სხვებისგან იმით განსხვავდებოდა, რომ მოტკეპნილ იატაკზე იდო დაზიანებული ოვალური ხელსაფქვავი, რომლის თავდაპირველი სიგრძე 55 სმ უნდა ყოფილიყო (ლ. ნებიერიძე, 2010; 10-40).

წოფის ნამოსახლარი დასახლების ტიპის, არქიტექტურისა და სამშენებლო ტექნიკის შესახებ მეტი ხელშესახები მასალა არ არსებობს, ამიტომ მხოლოდ ვარაუდის დონეზე თუ შეიძლება საუბარი. მკვლევართა აზრით ამ ტიპის უმრავლეს ნამოსახლარზე ივარაუდება მიწისზედა, ბათქაშით შელესილი ხის მსუბუქი კონსტრუქციები.

წოფის მსგავსია წითელ სოფელთან გათხრილი აღრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარიც, სადაც გაიწმინდა 0,60-1,10 დიამეტრის და 0,30-1,10 მ სიმაღლის 18 ძირფართო ორმო. მიჩნეულია რომ შედარებით ვიწრო პირიან ორმოებს პირზე ევარათ მათში ჩავარდნილი ბრტყელი ქვები. აქაც ნამოსახლარის ძირითადი ელემენტია ორმოები, სადაც ძირითადად აღმოჩნდა არქეოლოგიური მასალა.

ამავე რიგისაა არუხლო VI-ც, სადაც 6X6 მ² ფართობზე გამოვლინდა არქეოლოგიური მასალის შემცველი 1 მ სისქის კულტურული ფენა და 0,50 მ სიღრმისა და 0,80 მ დიამეტრის მქონე სამი ორმო, აქაც რაიმე გამოკვეთილი გეგმარების საცხოვრებელი ან სამეურნეო ნაგებობა არ დადასტურდა.

სულ სხვა ვითარებაა არუხლოს ჯგუფის გორა ნამოსახლარებზე და უმთავრესად არუხლო I-ზე. ამ ტიპის ნამოსახლარების არქიტექტურასა და სამშენებლო ტრადიციებზე ბევრია დაწერილი და კიდევ ბევრიც დაიწერება. თუმცა საკითხი იმდენად ფართოა და პრობლემური, რომ შევეცდებით გამოვთქვათ ზოგიერთი ვარაუდი არუხლო I-ის გარშემო.

უპირველესად აღსანიშნავია, რომ არუხლო I-ის მსგავსი გორა ნამოსახლარების მოსახლეობა წარმოადგენს წარმოებითი მეურნეო-

ბის მრავალდარგოვან, სოციალურად კარგად ორგანიზებულ უჯრედს, რომელთაც შეუძლიათ საყოფაცხოვრებო და კულტურულ სამეურნეო პრობლემების წარმატებით გადაწყვეტა.

როგორც ჩანს, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შემქმნელი მოსახლეობა, ზედმიწევნით კარგად იცნობს კონკრეტული რეგიონის გარემო და ბუნებრივ პირობებს და მიზანმიმართულად ირჩევს დასახლებულ ადგილს. არ გვგონია დღეს ბოლომდე ჩავწდეთ არუხლო I-ის მოსახლეთა აზროვნების სამყაროს და ჩანაფიქრს, მაგრამ აქ ჩატარებული მრავალწლიანი გათხრების მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ზოგიერთი სიახლე შევიტანოთ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებებში.

მკვლევართა მიერ აღიარებულია, რომ არუხლო I-ის მსგავსი გორა ნამოსახლარების წარმოებით მეურნეობაზე დაფუძნებული ბინადარი მოსახლეობა, ერთ ადგილზე ხანგრძლივი ცხოვრებისა და ალიზის შენობების პერიოდული ნგრევის, ადგილის მოსწორებისა და მათ ადგილზე ახალი შენობების აგების გამო, დასახლება რელიეფთან შედარებით სიმაღლეში მატულობდა და მოსახლეთა თანდათანობით ზრდის შედეგად ფართოვდებოდა კიდეც. ასე იქმნებოდა წარმოებითი მეურნეობის ადრეულ და მომდევნო ეტაპზე მოწინავე რეგიონებში რამდენიმე მეტრი სიმაღლის ნამოსახლარები, რომელთა დიამეტრი ზოგჯერ რამდენიმე ჰექტარსაც აჭარბებს. ზოგიერთი სადისკუსიო საკითხის გასაღებიც სწორედ აქ დევს. დღეს რომ წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ იქმნებოდა არუხლო I-ზე დასახლება, დაახლოებით ასეთი სურათის წარმოდგენა შეიძლება. ტრადიციული არქიტექტურული გეგმარებისა და სამშენებლო ტექნიკის მიმდევარი მოსახლეთა ჯგუფი სპეციალურად ირჩევს მშენებლობისათვის ხელსაყრელ ადგილს, სადაც მოიპოვება სამშენებლო თიხა, რომლის სამშენებლო მასალად ქცევისათვის აუცილებლად საჭიროა წყალი.

ძნელი წარმოსადგენია ერთ ჰექტარზე მეტ ფართობზე, 6 მეტრი სიმაღლის ბორცვის შესაქმნელად თიხის კარიერიდან რამდენი და რა რაოდენობით სამშენებლო მასალის მოთხრა იყო საჭირო. არუხლო I-ის მოსახლეობისთვის ეს იქნებოდა ყველაზე რთული სამუშაო და ისინიც შეეცდებოდნენ ადგილზე მოეპოვებინათ სამშენებლო თიხა, ვინაიდან შორიდან მისი მოტანა რამდენჯერმე გაართულებდა მათ ისედაც მძიმე შრომას. დღეს ძნელია გამოვიცნოთ, თუ რატომ აირჩიეს კონკრეტულად ეს ადგილი, როცა მარნეულის ველზე და არუხლო I-ის გარშემო საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიაა, სადაც დასახლება და სამშენებლო მასალის მოპოვება შეიძლებოდა. მეტი რომ არ გავაგრძელოთ, საკითხი პირდაპირ კავშირშია ბორცვის გარშემო და მის შიგნით გამოვლენილ თხრილებთან, რომლის შესწავლას ექსპედიციამ დიდი დრო დაუთმო.

ქსპედიციამ ჯერ კიდევ მუშაობის პირველ წლებში ბორცვის აღმოსავლეთ სამხრეთ და დასავლეთ ნაწილში №5, №11 და №13 ტრანშეაში დაადასტურა ორი ძველი “მშრალი” და “სველი” თხრილი, რომლებიც თავიდანვე მიიჩნიეს თავდაცვით და სარწყავ თხრილებად. განსაკუთრებით კი გარეთა “სველი” თხრილი წყალგამტარ არხად იქნა აღიარებული, თუმცა საბოლოოდ ერთმნიშვნელოვანი აზრი ვერ ჩამოყალიბდა. ეს საკითხი დღესაც ღიად რჩება. გამოთქმული ვარაუდების მიუხედავად, საჭირო იქნება მომავალი სპეციალური კვლევების ჩატარება. რაც შეეხება ძველი თხრილების ერთ-ერთ უპირველეს ფუნქციას ჩვენი აზრით ეს იყო დასახლების მომარაგება სამშენებლო თიხით, რომლისთვისაც იყენებდნენ შავ განმარხულ ნიადაგს და მის ქვეშ არსებულ ყვითელ თიხნარს. ამ საკითხზე გაკვრით საუბრობდა ტ. ჩუბინიშვილი. სავარაუდოდ თავდაცვითი შიდა თხრილის (იგულისხმება “მშრალი”, ავტორთა შენიშვნა) უსწორმასწორო სიღრმე გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ადგილის რელიეფითა და თხრილიდან თიხის სამშენებლო მასალის არათანაბარი ამოღების

გამო, თუმცა ავტორის აზრით ეს მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზაა (Т. Чубинишвили, 1971; 32). ჩვენ სრულიად ვეთანხმებით სამუშაო ჰიპოთეზის სახით ავტორის გამოთქმულ მოსაზრებას და პირდაპირ ვიტყვით რომ, ბორცვის გარშემო სამ მონაკვეთზე გამოვლენილი “მშრალი” თხრილის უპირველესი ფუნქცია იყო დასახლების მომარაგება სამშენებლო თიხით. როგორც ცნობილია, შემდგომი სამუშაოებით დადგინდა, რომ დასახლების შიგნით კიდევ არსებობდა სხვადასხვა კონფიგურაციის თხრილები, რომელთა ნაწილი ნახევრად მიწურებს ჭრიდა, ნაწილი კი უშუალოდ დასახლების ქვეშ მდებარეობდა. BD VIII 16, 21, 22, 23 და BD VII 3, 4 კვ-ში დადასტურდა სულ სხვა კონფიგურაციის სამი თხრილი, რომელთაც დ. გოგელიამ თიხის კარიერის ქვაბულები უწოდა. მათ შევსებაში მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა არქეოლოგიური მასალა (Д. Гогелия, Л. Челидзе, 1984; 13-15). ო. ჯაფარიძის აზრით შულავერის გორაზე ძირითადი სამშენებლო მასალა იყო თიხა, რომელსაც მოიპოვებდნენ ადგილზე (О. Джапаридзе, 1989; 183). იმირის გორის ნასოფლარის დასავლეთ ნაპირთან გაჭრილ სადაზვერვო თხრილში გამოვლინდა 6,5 მ. სიგანისა და 1,25 მ. სიღრმის ძველი თხრილი თუ არხი, რომელიც არუხლო I-ზე გამოვლენილ თხრილებს მოგვაგონებს (ა. ჯავახიშვილი, 1972; 8-9).

ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, იარიმ თეფე I-ის გამთხრელთა აზრით, მომავალი დასახლების ადგილას ზედაპირის მიზანმიმართული, ხელოვნური ცვლილების ნიმუშებია სხვადასხვა სიღრმის, სამშენებლო თიხის მოსაპოვებლად ამოთხრილი ქვაბულები. ისინი იარიმ თეფე I-ზე გამოვლენილია გრუნტამდე გათხრილ ყველა კვადრატში. ერთ-ერთი სწორი ოთხკუთხა ფორმის ქვაბულის სიგრძე 4,5 მ-ზე მეტი იყო, სიგანე-3 მეტრი, ხოლო სიღრმე გრუნტში 1,02 მ. ქვაბულის სამხრეთ ნაწილში კი გამართული იყო 3X1,5 მ ზომის ვარცლისებრი ღუმელი (Р. Мунчаев, Н. Мерперт, 1981; 29).

ამ საკითხზე ამახვილებს ყურადღებას განჯა-ყაზახის ველზე მდებარე შომუ თეფეს ნამოსახლარის გამთხრელი ი. ნარიმანოვი. კულტურული ფენის ქვეშ, გრუნტში 2 მეტრ სიღრმეზე სამშენებლო თიხის ამოსაღებად გაჭრილ ორმოს შევსებაში აღმოჩნდა მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა. მისი განმარტებით გაიწმინდა 10 მეტრი სიგრძის ორმოს მხოლოდ მცირე ნაწილი (И. Нариманов, 1987; 15). ამ ორმოზე ოდნავ განსხვავებულ ინტერპრეტაციას იძლევა ტ. ახუნდოვი. დაახლოებით 25 მ² ყვითელ თიხნარში 2,2-2,3 მეტრ სიღრმეზე ჩატრილ ორმოს მკვეთრი მოხაზულობა არ ჰქონდა. ჩრდილოეთ ნაწილში მისი სიგანე დაახლოებით 2 მეტრი იყო, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მნიშვნელოვნად ფართოვდებოდა. მისი სამხრეთი ნაწილი მოჭრა ექსკავატორმა, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი შედიოდა გაუთხრელ ფართობში. ორმო გაიჭრა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მობინადრეთა მიერ, თიხის მოსაპოვებლად, რომლითაც ამზადებდნენ ალიზის აგურებს და სამშენებლო მასალებს (Т. Ахундов, 2012; 20).

ყვითელ თიხნარში ჩატრილი ალიზის აგურებით გადაღობილი ვიწრო თხრილი დადასტურებულია, აზერბაიჯანში, ქამილ თეფეზე (B. Helwing, T. Aliev, 2012; 8-9).

ყვითელ თიხნარში ჩატრილი, ორი პარალელური თხრილი გამოვლინდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარზე, თიანეთის რაიონში, სოფელ ბადაანში (Г. Мирцхулава, Н. Мирцхулава, 1986; 30-31).

ამ საკითხზე საუბრის დასასრულს შეიძლება ავლნიშნოთ, რომ წესით ნამოსახლარზე ან მის სიახლოვეს ასეთი თხრილები და ქვაბულები უნდა აღმოჩნდეს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის თუ მომდევნო ხანის ყველა ხელოვნურ გორა ნამოსახლარზე, სადაც სამშენებლო მასალად უპირატესად თიხა გამოიყენებოდა.

არუხლო I-ზე, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარის თანადროული ძვე-

ლი თხრილების აღმოჩენამ, მის შესწავლას თავისებური ელფერი შესძინა. წყალმომარაგებისა თუ სარწყავ სისტემასთან ძველი თხრილების დაკავშირებას მეტად რეზონანსული ხასიათი მიეცა და ყურადღების ცენტრში მოექცა, მაგრამ ერთგვარი კრიტიკაც დაიმსახურა, არქეოლოგიური სამუშაოების თითქოს და ვიწრო მიზანმიმართულების გამო (А. Джавахишвили, 1973; 74). თუმცა სრულიად ვეთანხმებით ტ. ჩუბინიშვილის აზრს, რომ 1966 წელს არუხლო I-ზე ნამოსახლარის მისადგომებთან “სველი” თხრილების აღმოჩენამდე ნიადაგის ხელოვნური მორწყვის დაშვება არც კი ივარაუდებოდა (Т. Чубинишвили, 1976; 283-290). ეს საკითხი დღესაც აქტუალურია და მისი შესწავლა მომავალშიც უნდა გაგრძელდეს.

ძველი თხრილებისა და სარწყავი სისტემის კვლევისადმი განსაკუთრებული ყურადღების მიუხედავად, ექსპედიციამ 1966-1985 წლებში გამოქვეყნებული ანგარიშების მიხედვით, არუხლო I-ზე გათხრილ 936 მ² ფართობზე გამოავლინა 94 შენობა, ან სხვადასხვა დანიშნულების კედელი. შენობების შესწავლა ხდებოდა გამთხრელთა მიერ გამოყოფილი სამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობოდა შენობების განლაგებას, მათ ურთიერთ კავშირს და არქეოლოგიური მასალის ფიქსაციას. გამოიყო ერთმანეთთან დაკავშირებული რამდენიმე საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო კომპლექსი. იყო ცდა გაერკვიათ ალიზის აგურით ნაშენი შენობებისა და სამოსახლოს მისადგომებთან აღმოჩენილი ნახევრად მიწურების ქრონოლოგიური ურთიერთ მიმართების საკითხი. ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში გამოიკვეთა შენობებისგან თავისუფალი ნაცარმინარევიანი თიხნარი ფართობი, სადაც ივარაუდება ცენტრალური მოედნის არსებობა. მსგავსი სიტუაცია დაფიქსირდა იმირის გორაზე, სადაც სამი სამშენებლო ჰორიზონტის სიღრმეზე იხაზება ნაცრის სქელი ფენით დაფარული, დაახლოებით 12 მ² მოედანი, რომლის გარშემო შენდებოდა წრიული სათავსები (ა. ჯავახიშვილი, 1972; 8-9).

ექსპედიციამ არუხლო I-III-ზე, დასახლების ტიპს, არქიტექტურულ გეგმარებას, სამშენებლო ტექნიკას, სტრატეგოგრაფიას, პერიოდიზაციას მნიშვნელოვანი ყურადღება დაუთმო, მაგრამ უფრო სამართლიანია ამ საკითხების შესწავლაში შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარების გამთხრელებს მივანიჭოთ უპირატესობა, რაც აისახა კიდევ მათ მიერ გამოქვეყნებულ ნაშრომებში. თიხის ხსნარით, ალიზის გამოუწვავი აგურებით და ბათქაშით შეღესილი წრიული გუმბათური შენობების შენებისას მკვლევარები ძირითადად მიუთითებენ სამი ზომის სიგრძის, სიგანისა და სისქის აგურების გამოყენებას. ამ მაჩვენებელში უფრო მყარია აგურების სისქე 7,8,9 სმ. სამშენებლოდ გამოიყენებოდა ბაცი მოყავისფრო აგურები, მოყავისფრო თიხის ხსნარი (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, 1967; 292-298). ხე ძირითადად გამოიყენებოდა შესასვლელი კარის თუ ღიობის მოწყობის დროს, თუმცა ერთ წრიულ შენობაში დადასტურდა ორთოსტატის წყობის მსგავსი, ვერტიკალურად დაყენებული აგურების წყობა. საცხოვრებელი სახლები გამოირჩევიან არა მხოლოდ სიდიდით, არამედ მასში გამართული კერით, უქრობი ცეცხლისთვის. იატაკზე ზოგჯერ ფიქსირდება 20-30 სმ სისქის თეთრი ფერის ნაცრისა და ფერფლის ფენა, რომელიც ალბათ იქმნებოდა სათბობად წივის გამოყენების შედეგად (А. Джавахишвили, 1973; 19-23).

არუხლო I-ზე ცენტრალური თხრილის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში თითქმის ზედაპირიდან გამოვლინდა დამწვარი წივისა და ნამჯის გროვა, რომელიც ღრმად ჩადიოდა და ალბათ წარმოადგენდა ძველ მობინადრეთა გათბობის მარაგს (К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, 1970; 21-22).

ამ საინტერესო აღმოჩენა-დაკვირვებიდან სამწუხაროდ არ ჩანს ორმოში აღმოჩენილი დამწვარი წივის მარაგი ეკუთვნოდა თუ არა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მოსახლეობას, მაგრამ ამ კუთხით დაკვირვება საკმაოდ პერსპექტიულია არა მხოლოდ სათ-

ბობი საშუალების დადგენის, არამედ ყოფით კულტურაში მესაქონლეობის როლის უფრო მეტად წარმოჩენის თვალსაზრისითაც.

შომუ თევეს ნამოსახლარზე წრიული შენობების სამშენებლო ტექნიკაზე განსხვავებული აზრი აქვს ტ. ახუნდოვს. მისი აზრით წრიული შენობების ასაგებად იყენებდნენ ახალ დაყალიბებულ ნედლ აგურს, რომელიც მოღუნულია ოვალური კედლის შესაბამისად. სველ აგურებზე ჭარბად მიკრულია ნაცარი. იატაკი და კედლები ჩვეულებრივ ილესებოდა მოყვითალო ბათქაშით. ერთი აგურის მწკრივით ნაგები წრიული შენობის კედელზე ყოველი ახალი წყობის რიგი დაახლოებით 1 სმ-ით შეწეულია ცენტრისკენ და ალბათ ასე ვიწროვდება შენობის დიამეტრი გარკვეულ სიმაღლეამდე (Т. Ахундов, 2012; 11-12).

არუხლო I-ზე მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობოდა სამშენებლო დონეებისა და სტრატეგრაფიის დადგენას. მრავალწლიანი სამუშაოების შედეგად არუხლო I-ზე გამოიყო ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარის კუთვნილი 7 სამშენებლო ჰორიზონტი და თითოეული ჰორიზონტისაღმდეგ კუთვნილი ალიზის აგურით ნაგები შენობები. ეს მეტად მნიშვნელოვანი დაკვირვება სტანდარტად ვერ გამოდგება, რადგან სხვა ახალ გათხრილ ფართობზე შეიძლება

განსხვავებული სიტუაცია დაფიქსირდეს. ამიტომ ახალი მონაცემები ძველის რევიზიად და ცდომილებად არ უნდა ჩაითვალოს. ისეთ მასშტაბურ დასახლებაზე, როგორც არუხლო I-ია, სამოსახლოს არსებობის ხანგრძლივ პერიოდში, მის ცალკეულ მონაკვეთებზე მოსალოდნელია მეტ-ნაკლები სამშენებლო ინტენსივობა.

არუხლო I-ზე 1966-1985 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების საფუძველზე ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კუთვნილ ნამოსახლარზე საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო განვითარების პროცესი შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ. უძველესია სამოსახლოს შიგნით გამოვლენილი თიხის კარიერის ქვაბულები, საიდანაც ამოღებული სამშენებლო თიხით ხდებოდა განმარხულ შავ ნიადაგზე სამშენებლო მოედნის შექმნა, სამშენებლო მასალის (აგური, შემაკავშირებელი ხსნარი, ბათქაში) მომზადება და სხვადასხვა დანიშნულების შენობა ნაგებობების გამართვა. ხოლო დასახლების მისაღვრებთან გარკვეულ მონაკვეთებზე გაჭრილი “მშრალი” თხრილები მომდევნო ინტენსიურ სამშენებლო პერიოდს უნდა დაუკავშირდეს. ძველი თხრილების გაჭრა ალბათ ხდებოდა წინასწარი ჩანაფიქრით, მათ აძლევდნენ სასურველ კონფიგურაციას და მიმართულებას, რომლებსაც შეეძლოთ ერთდროულად შეესრულებინათ სხვადასხვა ფუნქცია.

თაზო IV.

მოკოვებული მასალა

1. კერამიკა

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი თიხის ჭურჭლის ნატეხი შემდგომ შესწავლას მოითხოვს, როგორც ტიპოლოგიურად, გამოწვის ტექნიკისა და ორნამენტის თვალსაზრისით.

არუხლო I-ზე ხელოსნობის ერთ-ერთი გამორჩეული დარგია მეთუნეობა. აქ თიხის ჭურჭლის ნატეხები გვხვდება ყველა სამშენებლო ჰორიზონტში (ტაბ. XIV – XXVI), მათ შორის ძველ თხრილებსა და მიწურებშიც.

შვიდივე სამშენებლო ჰორიზონტიდან მოკვებული თიხის ჭურჭელი ნაძერწია ხელით, კეცში შესამჩნევად ურევია მსხვილმარცვლოვანი ქვიშა, დანაყილი ბაზალტი. ასეთი თიხის ჭურჭლის ნატეხებს შიდა და გარე სარჩული მსუბუქად აქვთ ნაპრიალები, თუმცა ემჩნევათ დამჭლევეების კვალი. კეცის სისქე საშუალოდ 1 სმ-ია, თუმცა გვხვდება შედარებით თხელკეციანი და სქელკეციანი ნატეხები. ჭურჭლებს გამოწვის შემდეგ აქვთ მოვარდისფრო-მოჩალისფრო, მოჩალისფრო-მონაცრისფრო ფერი. გვხვდება მოშავო ფერის ნაწარმიც. გადანატეხში ერთ ან ორფერიანია, თუმცა გვხვდება სამფერიანიც. ხშირ შემთხვევაში შიდა და გარე სარჩული ზოგჯერ სხვადასხვა ფერისაა. მცირე რაოდენობით გვხვდება კარგად განლექილი, თხელკეციანი, წითელი ფერის თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომელთაგან ერთს აქვს ვერტიკალური ნასვრეტიანი ცრუ ყური.

პირის პროფილისა და ძირის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს 3 ტიპის ჭურჭელი. 1) ბრტყელძირა ქილისებრი ფორმის ჭურჭლის

ნატეხები ცილინდრული კორპუსით და სწორი პირით. 2) ბრტყელძირა ქოთნისებრი ჭურჭლის ნატეხები მომრგვალებული ტანით და ოდნავ მოყრილი პირით. 3) ბრტყელძირა ჯამები (Т. Чубинишвили, Л. Небиеридзе и др... 1976; 55-61).

ჭურჭლის ნატეხთა უმრავლესობას ქუსლი 0,5-1 სმ-მდე გამოყოფილი აქვთ და ეტყობათ ჭილოფის სპირალური ანაბეჭდები. ჭურჭლები უყუროა მაგრამ ზოგს აქვს მრავალფეროვანი რელიეფური, გეომეტრიული ორნამენტი, მათ შორის კომბინირებულიც. გამოქვეყნებული მასალის მიხედვით შესაძლებელია ტიპოლოგიის გაზრდა და ახალი ფორმების გამოყოფა. აქ აღმოჩენილი კერამიკული ფორმები და ორნამენტი ძირითადად დამახასიათებელია შომუ თეფე-შულავერის კულტურის ნამოსახლარებისათვის.

შომუ თეფე-შულავერის კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭლის ნატეხები აღმოჩენილია ასევე არუხლო II (ტაბ. LV. 17, 18, 19), არუხლო III (ტაბ. LXIV. 2 - LXV) და მაშავერას გორაზე (ტაბ. LXX. 1, 2).

საინტერესოა რომ, ასეთივე სხვადასხვა სახის ორნამენტი ახასიათებს გაცილებით უფრო ადრეული ტელ-სოტოს უხემ კერამიკასაც (Н. Бадер, 1989; 176-178).

რაც შეეხება წოფის კულტურის ნამოსახლარების კერამიკას ის გარკვეული თავისებურებით გამოირჩევა და ზოგიერთი საერთო ნიშნის მიუხედავად განსხვავდება შომუ თეფე-შულავერის კულტურის კერამიკისგან. განსხვავებაა კერამიკის ცალკეულ ფორმებში, ორნამენტში, ჩნდება ყურიანი ჭურჭლები, მაღალხარისხოვანი კერამიკა მათ შორის ბზე ნარევიც და ა.შ. (გ. ჩიქოვანი, 2010; 83-91).

კერამიკის მიხედვით ჩანს როგორც შომუ თეფე-შულავერის ისე წოფის კულტურის ნამოსახლარების კულტურული მემკვიდრეობისა და განვითარების ეტაპები.

2. ნატკეცი ქვის მასალა

როგორც აღნიშნეთ, ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალიდან ყველაზე კარგად არის შესწავლილი ქვის ნატკეცი მასალა. ეს ეხება არა მხოლოდ არუხლო I-ს, არამედ არუხლო II-ს და არუხლო III-ს და წოფის ნამოსახლარსაც.

აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელია ობსიდიანის ინდუსტრია, რომლის მთავარი მომწოდებელია თრიალეთის “საბადო”.

არუხლო I-ზე ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში, 400 მ ფართობზე ზედა ორ ჰორიზონტზე მოპოვებულ ობსიდიანის 1711 ერთეულ ნატკეცი მასალას პირველი დამოუკიდებელი სტატია მიეძღვნა 1979 წელს, რომელშიც სტატისტიკურად განხილულია, როგორც პირველადი და მეორადი დამუშავების, იარაღთა სერიის, სამუშაო პირისა და გვერდების დამუშავების, ისე კომბინირებული იარაღების ტიპოლოგიური და ფუნქციონალური დანიშნულება (Л. Челидзе, 1979; 19-31). ამავე წელს ასეთივე ხასიათის სტატია, ტრასოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით, მიეძღვნა წოფის ნამოსახლარის ქვის ნატკეცი ინდუსტრიასაც (Г. Коробкова, К. Эсакиа, 1979; 45-60).

ასევე სრულყოფილად შესწავლილია არუხლო II-ისა (ტაბ. LVI – LVIII) და არუხლო III-ის (ტაბ. LVIII – LXI) ქვის ნატკეცი მასალა. აქ მოპოვებული მასალის ტექნიკურ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია, წოფის მასალის მსგავსად, დამყარებულია სამ ძირითად კომპონენტზე, ატკეცვის ტექნიკაზე, მეორადი

დი დამუშავებასა და იარაღთა ტიპებზე (Г. Коробкова, К. Эсакиа, 1984; 38-67).

ზემოთ აღნიშნულ ნამოსახლარების ქვის ნატკეცი მასალებს მიეძღვნა ლ. ჭელიძის განმაზოგადებელი სტატიაც. აღნიშნულია რომ, ქვის ნატკეცი იარაღების ტიპოლოგიური, სტატისტიკური და ტრასოლოგიური მეთოდით ანალიზი შესაძლებლობას იძლევა კარგად წარმოჩინდეს საზოგადოების სამეურნეო საქმიანობის სხვადასხვა მხარე. ამ მხრივ ქვის ინდუსტრიის შესწავლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს (Л. Челидзе, 1984; 57-58).

ტრასოლოგიური ანალიზის მიხედვით რეტუშირებული და ამოღარული ლამელები ძირითადად წარმოადგენენ ნამგლის ჩასართებს, საფხეკებს, ხორცის საჭრელ დანებს, სარანდავ დანებს და საჭრისებს. დანარჩენი იარაღები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი.

არუხლო I. არუხლო I-ზე 1966-1985 წლებში გათხრების შედეგად ყველა სამშენებლო ჰორიზონტში აღმოჩენილია 5000 მეტი ობსიდიანის ნატკეცი მასალა. ზედა I ჰორიზონტში გამოვლინდა 1711 ერთეული, II-ში – 2480, III-ში – 578, IV-ში – 285, V-ში – VI-ში – 71. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ქვის ნატკეცი მასალა პირველადი და მეორადი დამუშავების ტექნიკით და ტიპოლოგიურად ერთგვაროვანია (ტაბ. XLV – LIV).

ჰორიზონტების მიხედვით გულგულათა რაოდენობა ძალიან მცირეა: I-ში – 1%, II-ში – 1%, III-ში – 4%, IV-ში – 3%, V-ში – 1%, VI-ში – 0%. მათგან ჭარბობს მცირე პრიზმული და კონუსური გულგულები. ერთეულია დიდი ზომის გულგულები. კონუსური II-ში – 1, III-ში – 2 ერთეული. პრიზმული III-ში – 1 ერთეული.

იარაღების ნამზადებად ძირითადად გამოყენებულია მცირე და საშუალო (2 სმ-მდე

სიგანის) სწორი ან ოდნავ მოხრილი პროფილის პრიზმული ღამელები, ნაკლებია ფართო ღამელები, სამკუთხასებრი და მომრგვალო ანატკეცები. მაგრამ მესამე პორიზონტიდან დაწყებული, ქვემოთ ფართო ღამელების (2,5 სმ-მდე და უფრო მეტი) რაოდენობა მკვეთრად იზრდება.

I და II პორიზონტში ღამელების და ანატკეცების იარაღების რაოდენობა თითქმის თანაბარია, ხოლო III პორიზონტიდან დაწყებული ქვემოთ ანატკეცებზე დამზადებული იარაღების რაოდენობა თითქმის ორჯერ კლებულობს. თითოეულ პორიზონტში ნატკეცი ობსიდიანის ნახევარს აქვს მეორადი დამუშავების კვალი.

იარაღთა მეორადი დამუშავებისათვის უპირატესად გამოიყენებოდა წვრილი დამაბლაგვებელი (ნახევრად ციცაბო) და წვრილი გამაფხიანებელი რეტუში, იარაღთა ცალ ან ორივე გვერდზე. ნაკლებად გამოიყენებოდა ფართო დამაბლაგვებელი ან გამაფხიანებელი რეტუში. რეტუში იარაღებზე კეთდებოდა ზურგის ან მუცლის მხრიდან. ხშირად რეტუში ფორმდებოდა ურთიერთსაპირისპირო მხარეს. ცალკეულ შემთხვევაში ერთი და იგივე იარაღზე შესაძლებელია სხვა სახის რეტუში. შესამჩნევია ბოლო ათლილი იარაღები და სასაჭრისე ჩამონატეხის გამოყენება.

არუხლო I-ზე იარაღთა ყველაზე მრავალფეროვან ჯგუფს შეადგენს რეტუშირებული ღამელები. პორიზონტების მიხედვით მათი რაოდენობა ასეთია. I-ში – 30%. II-ში – 30%, III-ში – 28%, IV-ში – 23%, V-ში – 21%, VI-ში – 27%. უფრო ჭარბობს ცალგვერდ ან ზურგის მხრიდან რეტუშირებული ღამელები.

რეტუშირებული ღამელების ჯგუფს მოსდევს რეტუშირებული ანატკეცები. I პორიზონტში – 22%, II-ში – 22%, III-ში – 10%, IV-ში – 6%, V-ში – 6%, VI-ში – 6%. ამ ჯგუფში უფრო ჭარბობს ზურგის მხრიდან ნაწილო-

ბრივ რეტუშიანი ანატკეცები.

III პორიზონტიდან ქვემოთ შესამჩნევია ამოღარული იარაღების რაოდენობა. I-ში – 2,5%, II-ში – 5%, III-ში – 17%, IV-ში 21%, V-ში – 21%, VI-ში – 30%. უპირატესად ესენია გვერდამოღარული ღამელები, რომლებსაც იარაღის ორივე გვერდზე, ზურგის მხრიდან აქვს დამაბლაგვებელი რეტუში, იშვიათია ურთიეთ-საპირისპირო რეტუში.

ბოლო ათლილი იარაღების მიხედვით სამშენებლო პორიზონტებში ასეთი სურათია. I-ში – 19%, II-ში – 14%, III-ში – 12%, IV-ში – 22%, V-ში – 10%, VI-ში – 3%. ამ სახის იარაღების დასამზადებლად გამოიყენებოდა მცირე ანატკეცები, უფრო ნაკლებად – ღამელები.

არუხლო I-ზე მოპოვებულ იარაღთა ჯგუფში გარკვეული ადგილი უჭირავს საჭრისებს, რომელთა რაოდენობა სამშენებლო პორიზონტების მიხედვით ასეთია. I-ში – 12%, II-ში – 18%, III-ში 15%, IV-ში – 12%, V-ში – 25%, VI-ში – 24%. უფრო მეტად გვხვდება ღამელების გადანატეხის კუთხეზე დამზადებული საჭრისები. შედარებით ნაკლებია გვერდითა, შუალა და კუთხის საჭრისი. ანატკეცზე დამზადებული საჭრისები შედარებით ცოტაა. საჭრისების უმრავლესობას გვერდები რეტუშირებული აქვს. საჭრისების დასამზადებლად ხშირად გამოიყენებოდა ხმარებიდან გამოსული იარაღები.

საფხეკების რაოდენობა არუხლო I-ზე ზედა ორ პორიზონტში 8%-ია, III-ში – 13%, IV-ში – 12%, V-ში – 13%, VI-ში – 3%. ჭარბობს ბოლორეტუშიანი საფხეკები. ღამელებსა და ანატკეცებზე დამზადებული საფხეკები ზედა ორ პორიზონტში თანაბარია. ქვედაში ჭარბობს ღამელაზე დამზადებული საფხეკები. ნაკლებია კიდურა საფხეკები.

სახვრეტები I პორიზონტში – 5%-ია, II-ში – 2,5%, III-ში – 5%, IV-ში – 3%, V-ში –

4%, VI- ში – 3%. ზედა ორ ჰორიზონტში მეტია მცირე ანატექცებზე დამზადებული სახვრეტები. ორჯერ ნაკლებია ლამელზე დამზადებული სახვრეტები. მესამე ჰორიზონტში თითქმის თანაბარია, ხოლო ქვედა ჰორიზონტებში ჭარბობს ლამელზე დამზადებული სახვრეტები. მათ სამუშაო პირი სი-მეტრიული და რეტუშირებული აქვთ.

მხოლოდ თითო ერთეულია წარმოდგენილი I და VI ჰორიზონტში ლამელაზე დამზადებული ბურღი. მათი წაგრძელებული სამუშაო პირი გამოყვანილია ზურგის მხრიდან გაფორმებული ციცაბო რეტუშით.

ზედა I ჰორიზონტიდან წარმოდგენილია რამდენიმე გეომეტრიული მიკროლითი, სამი ტრაპეცია და ორი სეგმენტი.

ერთ ან ორივე გვერდზე ზურგის ან მუცლის მხრიდან რეტუშიანი მიკროლამელები – > 1%-ია და გვხვდება I და II ჰორიზონტზე.

ნატეკც მასალაში წარმოდგენილია მხოლოდ 1 ყუნწიანი, ფოთლისებრი ისრისპირი.

I და II ჰორიზონტში გვხვდება რამდენიმე საფხეკისებრი იარაღი, რომლებიც დამზადებულია ფართო ბახალტის, ობსიდიანის, კაუჩის ოვალურ, მომრგვალო, სამკუთხასებრ ანატექცებზე – >1%.

ყველა სამშენებლო ჰორიზონტში მოპოვებულია კომბინირებული იარაღები – საფხეკ-საჭრისები, საჭრის-სახვრეტები, საჭრის-სახოკები და ა.შ. (L. Chelidze, D. Gogelia, 204; 46-54).

არუხლო II. არუხლო II-ის ნატეკცი ქვის ინდუსტრიას საფუძვლად უდევს ლამელარული ტექნიკა. იარაღები მზადდებოდა სწორი პროფილის დიდი და საშუალო ლამელები-სგან. სულ აღმოჩენილია 72 ნივთი, რომელთაგან 94,44% იარაღია, ხოლო დანარჩენი-5,56% ნამზადია.

ტიპოლოგიური ანალიზით დადგინდა, რომ ნამოსახლარის სამივე ჰორიზონტისთვის დამახასიათებელია სწორი პროფილის საშუალო სიდიდის პრიზმული ლამელები. 41,65: 52,94 და 25%. ამასთანავე მეორე და მესამე ჰორიზონტისთვის დამახასიათებელია იგივე პროფილისა და მოხაზულობის დიდი ლამელები – 29,41% და 75%. ძალიან დიდი მიკროლამელები პირველ ჰორიზონტში წარმოდგენილია 41,6%, მეორეში – მხოლოდ 17,65%, მესამეში კი საერთოდ არ არის. 61 იარაღს, ანუ 84,72% აქვს რეტუში.

არუხლო II-ზე იარაღთა მეორადი დამუშავების წამყვან ტექნიკას წარმოადგენს დამაბლაგვებელი რეტუში, რომელიც I ჰორიზონტში შეადგენს 80%-ს, მეორეში – 58,82%-ს, მესამეში 71,43%-ს. პირველსა და მეორეში ჭარბობს ფართო (50% და 30%), ნაკლებია წვრილი (29,41% და 29,41%) დამაბლაგვებელი რეტუში. მესამე ჰორიზონტში აშკარად ჭარბობს წვრილი დამაბლაგვებელი რეტუში – 57,14%, ხოლო ფართო დამაბლაგვებელი მხოლოდ 14,29%-ია.

უნდა აღინიშნოს ასევე სამივე ჰორიზონტში წვრილი გამაფხიანებელი რეტუშის როლი იარაღთა მეორადი დამუშავების ტექნიკაში (20:41, 18:21, 21:43%). III ჰორიზონტში ფართო გამაფხიანებელი რეტუში გვხვდება იარაღთა 7,14%-ში.

რეტუშის დატანის თვალსაზრისით სამივე ჰორიზონტში ჭარბობს ურთიერთსაპირისპირო რეტუში, რომელიც გაფორმებულია იარაღის ორივე გვერდზე (40: 11,77: 28,58) და ორმხრივი გვერდითა რეტუში, რომელიც დატანილია ზურგის მხრიდან (30: 11,77: 43%). ასევე გვხვდება ორმხრივი, ზურგის მხრიდან დატანილი რეტუში, განსაკუთრებით I და II ჰორიზონტში (20: 41,19%). მეორე და მესამე ჰორიზონტში გვხვდება ცალ გვერდზე და იარაღის ბოლოზე მუცლის მხრიდან დატანილი რეტუში (14,29% და 5,88%). ტექნი-

კურ-მორფოლოგიური ანალიზის მიხედვით მომდევნო წლის გათხრებს არსებითი ცვლილებები არ შეუტანია.

ფუნქციონალური კლასიფიკაციის თვალსაზრისით არუხლო II-ის სამივე ჰორიზონტიდან გამოყოფილია იარაღთა 9 ჯგუფი (ცხრ. №4, და №5). წამყვანია სხვადასხვა კომბინირებული ან ნახევრადფუნქციონალური იარაღები. I ჰორიზონტში – 33,33%, II-ში – 41,18%, III-ში – 56,25%. 9 ჯგუფიდან სამივე

ჰორიზონტში წამყვანია საფხეკები – 37,5, 29,17 და 24%. II და III ჰორიზონტში შემდეგ მოდის ნამგლის ჩასართები – 25 და 20%.

დანის ჩასართები და საჭრისები I ჰორიზონტში გვხვდებიან, როგორც დამახასიათებელი – 12,5 და 18,75%. II-ში, როგორც ძირითადი და მეორეხარისხოვანი – 25 და 8,33%. III-ში კი, როგორც მეორე ხარისხოვანი და ძირითადი – 8 და 28%. დანარჩენი იარაღები ერთეული ცალებით არის წარმოდგენილი (Г. Коробкова, К. Эсакиа, 1984; 39-48).

№	ფუნქციონალური ჯგუფების და ტიპების დასახელება	I პირიზონტი				II პირიზონტი				III პირიზონტი			
		დღევანდელი მათელი ეთაფლი	№ ეთაფლი მათელი ეთაფლი	ათაფლი ეთაფლი ეთაფლი	ათაფლი ეთაფლი ეთაფლი	დღევანდელი მათელი ეთაფლი	% ეთაფლი მათელი ეთაფლი	ათაფლი ეთაფლი ეთაფლი	ათაფლი ეთაფლი ეთაფლი	დღევანდელი მათელი ეთაფლი	% ეთაფლი მათელი ეთაფლი	ათაფლი ეთაფლი ეთაფლი	ათაფლი ეთაფლი ეთაფლი
I	ფუნქციონალური ჯგუფების და ტიპების დასახელება	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	3	2	16,67	2	12,5	2	11,76	6	25	-	-	5	20
II	ნამბელები:	-	-	-	-	-	-	1	4,17	-	-	4	16
1	ერთი სამუშაო პირით	2	16,67	2	12,5	2	11,76	5	20,83	-	-	1	4
2	ორი სამუშაო პირით	2	16,67	2	12,5	4	23,53	6	25	2	12,5	2	8
III	დანბები:	2	16,67	2	12,5	3	17,65	5	20,83	2	12,5	2	8
1	ორი სამუშაო პირით	-	-	-	-	1	5,88	1	4,17	-	-	-	-
2	ერთი სამუშაო პირით	2	16,67	6	37,5	2	11,76	7	29,17	2	12,5	6	24
IV	ხოწები:	-	-	-	-	1	5,88	1	4,17	-	-	-	-
1	ბოლო ამოღარული ერთი სამუშაო პირით	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	ორი ამოღარული სამუშაო პირით	1	8,33	5	31,25	1	5,88	5	20,83	-	-	3	12
3	ორი სწორი სამუშაო პირით	1	8,33	1	6,25	-	-	-	-	1	6,25	1	4
4	ერთი სწორი სამუშაო პირით	-	-	-	-	-	-	1	4,17	1	6,25	2	8
V	ბურბები:	1	8,83	1	6,25	1	5,88	2	8,73	-	-	-	-
1	ლაქლაქე დაბზაღბული ასიმეტრიული წკერი	1	8,83	1	6,25	1	5,88	2	8,73	-	-	-	-
2	საფხეკები:	1	8,83	1	6,25	-	-	-	-	1	6,25	2	8
3	ერთი ბკერილითა სამუშაო პირით	1	-	1	6,25	-	-	-	-	-	-	1	4
4	ბოლო-კდურას ტიპის სამუშაო პირით	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	1	4
5	სერბები:	-	-	-	-	1	5,88	1	4,17	2	12,5	3	12

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
	28	კუთხის საჭრისი, ორმაგი ხოჭი, ორი სამუშაო პირით	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	29	კუთხის საჭრისი, ორმაგი ხოჭი, ორი სამუშაო პირით	-	-	-	-	-	-	-	-	2	12,5	-	-
	30	ორ სამუშაო პირიან ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრისი	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	-	-
	31	ბატეხილ ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრისი	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	-	-
	32	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული გვერდითა საჭრისი	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	-	-
	33	ბატეხილი ცალპირა ნამგლის ჩასართის კუთხეზე დამზადებული საჭრისი	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	-	-
	34	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ორ სამუშაო პირიანი საფხეკი	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	-	-
	35	ცალპირა კიდურა ხოჭზე დამზადებული ცალ პირიანი ხეჩხი	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,25	-	-
		ჯამი:	12	100	16	100	17	100	24	100	16	100	25	100

ცხრილი №5. არუსლო II. ნატკეცი ქვის მასალა, ფუნქციონალური კლასიფიკაცია.

ჯგუფების ნომერი	ტიპების ნომერი	ფუნქციონალური ჯგუფების და ტიპების დასახელება	იარაღთა საერთო რაოდენობა	% იარაღთა საერთო რაოდენობიდან	იარაღთა საერთო რაოდენობა კომბინი- რებულის ჩათვლით	იარაღთა % კომბინი- რებულის ჩათვლით
1	2	3	4	5	6	7
I		ნამგლის ჩასართები:	3	11,54	9	19,15
	1	ორპირა+	2	7,7	3	6,37
	2	ცალპირა	1	3,84	6	12,78
II		დანები:	3	11,54	10	21,7
	3	ორპირა	2	7,7	7	14,9
	4	ცალპირა	1	3,84	3	6,37
II		ხოწები:	1	3,84	10	21,27
	5	ცალპირა	–	–	7	14,9
	6	ორპირა	1	3,84	3	6,37
IV		საფხეკები:	–	–	1	2,13
	7	ბოლო რეტუშიანი	–	–	1	2,13
V		სათლელი დანები:	3	11,94	5	10,64
	8	სამპირა	1	3,84	1	2,13
	9	ორპირა	2	7,7	2	4,26
	10	ცალპირა	–	–	2	4,26
VI		სატეხები:	–	–	1	2,13
	11	ორი ირიბი პირით	–	–	1	2,13
VII		რეტუშორი:	–	–	1	2,13
	12	ღამელის	–	–	1	2,13
VIII		საჭრელი იარაღები:	1	3,84	1	2,13
	13	გაპრიალებული ცული	1	3,84	1	2,13
IX		საჭრისები:	–	–	9	19,15
	14	ღამელის კუთხის გადანატეხზე გაფორ- მებული საჭრისები	–	–	5	10,64

1	2	3	4	5	6	7
	15	შუალა საჭრისები	–	–	3	6,37
	16	გვერდითა და შუალა საჭრისები	–	–	1	2,13
		კომბინირებულები:	15	57,7	–	–
X	17	შუალა საჭრისი ცალპირა სათლელ-ხოწზე დამზადებული	1	3,84	–	–
	18	ცალპირა სათლელ დანაზე და ხოწზე დამზადებული ორპირა სატეხი	1	3,84	–	–
	19	ცალპირა დანაზე დამზადებული ცალპირა შუალა საჭრისი-რეტუმორი-ხოწი	1	3,84	–	–
	20	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე გაფორმებული ბოლორეტუმიანი ხოწი	1	3,84	–	–
	21	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა ხოწი	1	3,84	–	–
	22	ორპირა დანაზე დამზადებული ცალპირა ხის ხოწი	1	3,84	–	–
	23	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა ძელის ხოწი	1	3,84	–	–
	24	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული გვერდითა და შუალა საჭრისი-ორპირიანი ძელის ხოწი	1	3,84	–	–
	25	ცალპირა დანაზე დამზადებული ხის ცალპირა ხოწი	1	3,84	–	–
	26	ცალპირა ნამგლის ჩასართის გადანატეხის კუთხეზე დამზადებული საჭრისი	1	3,84	–	–
	27	ცალპირა ნამგლის ჩასართსა ცალპირა ხოწზე დამზადებული საჭრისი	1	3,84	–	–
	28	ცალპირა დანაზე დამზადებული საჭრისი	3	11,94	–	–
	29	ორპირა დანაზე დამზადებული საჭრისი	1	3,84	–	–
		ჯამი:	26	100	47	100

არუხლო III. არუხლო III-ზე ორ სამშენებლო ჰორიზონტში აღმოჩენილია ობსიდინის 600 ნატკეცი მასალა, რომელთაგან 1/3 ზედა ჰორიზონტიდან და ნახევარი ქვედა ჰორიზონტიდან ეკუთვნის მზა იარაღებს. იარაღები დამზადებულია დიდი პრიზმული ლამელებისგან, უფრო ნაკლებად საშუალოსგან. ორივე ჰორიზონტში მცირე რაოდენობითაა მიკროლამელები. დანარჩენი იარაღები

დამზადებულია მცირე და საშუალო ანატკეცებისგან. იარაღთა მეორადი დამუშავებისათვის ძირითადად გამოყენებულია მცირე დამაბლაგვებელი რეტუმი. შემდეგ მოდის მცირე გაფხიანებული რეტუმი.

ორივე ჰორიზონტში აღმოჩენილი იარაღებიდან წამყვანი სახეა რეტუმირებული ლამელები (I ჰორიზონტში 40%, II-ში 30%). ამოღარული ლამელები და ანატკეცები (

I კორიზონტი 30%, II-ში 40%). საჭრისები (23-20%), ძირითადად ღამელის გადანატეხის კუთხეზე დამზადებული საჭრისები. დანარჩენი იარაღები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი.

ტრასოლოგიური ანალიზის მიხედვით რეტუშირებული და ამოდარული ღამელები

ძირითადად წარმოდგენენ ნამგლის ჩასართებს, საფხეკებს, ხორცის საჭრელ დანებს, სარანდავ დანებს და საჭრისებს. დანარჩენი იარაღები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი (. . . , 1984; 56-67) (ცხრ. №6).

ცხრილი №6. არუხლო III, ნატკეცი ქვის მასალა, ფუნქციონალური კლასიფიკაცია.

ჯგუფების №№	ტიპების №№	ჯგუფების და ტიპების დასახელება	I კორიზონტი				II კორიზონტი			
			ტიპების რაოდენობა	%	კომბინირ. ტიპების რაოდენობა	%	ტიპების რაოდენობა	%	კომბინირ. ტიპების რაოდენობა	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I		ნამგლის ჩასართები:	45	22,39	83	30,85	15	7,58	39	13
	1	ორპირა	34	16,92	48	17,85	5	2,52	8	3,25
	2	ცალპირა	11	5,47	35	13,01	10	5,06	24	9,75
II		ხორცის საჭრელი დანები:	23	11,44	35	13,01	29	14,64	40	16,27
	3	ორპირა	8	8,96	28	10,41	17	8,58	23	9,35
	4	ცალპირა	5	2,49	7	2,6	12	6,06	17	6,92
III		საფხეკები:	14	6,97	18	6,69	14	7,07	20	8,14
	5	ცალპირა კიდურა	4	2	7	2,6	7	3,53	12	4,89
	6	ორპირა კიდურა	7	3,54	8	2,97	4	2,02	4	1,64
	7	ორპირა ბოლო კიდურა რეტუშიანი	1	0,5	1	0,37	3	1,52	3	1,22
	8	სამპირა ბოლი რეტუშიანი	2	1	2	0,75	—	—	—	—
	9	ორმაგი ბოლო რეტუშიანი	—	—	—	—	—	—	—	—
IV		სათლელი დანები:	10	4,98	29	10,78	18	9,09	25	10,17
	10	ცალპირა	7	3,48	20	7,44	9	4,54	15	6,1
	11	ცალპირა	3	1,5	9	3,34	9	4,54	10	4,7
V		ხოწები:	25	12,44	47	17,46	52	26,26	75	30,45
	12	ცალპირა	11	5,47	24	8,92	23	11,61	33	13,42
	13	ორპირა	14	6,97	23	8,54	28	14,14	42	17,03
	14	სამპირა	—	—	—	—	1	0,51	—	—
VI		საჭრისები:	4	2	28	10,41	10	5,06	28	11,39

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	15	გატეხილი ლამელის კუთხეზე დამზადებული	1	0,5	18	6,90	3	1,5	14	5,72
	16	გატეხილი ლამელის ორივე კუთხეზე დამზადებული	2	1	8	2,97	2	1,01	3	1,22
	17	სამმაგი ლამელის კუთხეზე დამზადებული	–	–	1	0,37	–	–	–	–
	18	კუთხის	–	–	–	–	–	–	1	0,4
	19	კიდურა	–	–	–	–	–	–	1	0,4
	20	შუალა	1	0,5	1	0,37	4	2,02	8	3,25
	21	სოლისებრი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
VII		მცირე ზომის საჭრისები:	1	0,5	8	2,97	2	1,01	4	1,63
	22	გატეხილი ლამელის კუთხეზე დამზადებული	1	0,5	7	2,6	1	0,51	3	1,22
	23	ორმაგი, გატეხილი ლამელის კუთხეზე დამზადებული	–	–	1	0,37	–	–	–	–
	24	კიდურა	–	–	–	–	1	1,51	1	0,4
VIII		სატეხისებრი იარაღები:	12	5,97	13	4,83	8	4,04	10	4,08
	25	ორპირა	4	2	4	1,49	3	1,52	4	1,63
	26	ცალპირა	8	4	9	3,34	5	2,52	6	2,45
IX		სახვრეტები:	4	2	4	1,49	1	0,51	4	1,63
	27	ორი ასიმეტრიული წვერით	1	0,5	1	0,37	–	–	–	–
	28	ერთი ასიმეტრიული წვერით	3	1,5	3	1,12	1	0,5	4	1,63
X		რეტეშორები:	1	0,5	3	1,12	1	0,51	3	1,22
	29	ლამელის	1	0,5	3	1,12	–	–	2	0,82
	30	გულგულის ნატეხზე დამზადებული	–	–	–	–	1	0,51	1	0,4
XI		ბურღები:	1	0,5	1	0,37	1	0,51	3	1,22
	31	ერთი ასიმეტრიული წვერით	1	0,5	1	0,37	–	–	2	0,82
	32	ორი ასიმეტრიული წვერით	–	–	–	–	1	0,51	1	0,4
XII		ხერხები:	–	–	–	–	1	0,51	1	0,4
	33	ცალპირა	–	–	–	–	1	0,51	1	0,4
XIII		ბურღისებრი იარაღები:	–	–	–	–	–	–	1	0,4
	34	ცალპირა ასიმეტრიული სამუშაო გვერდით	–	–	–	–	–	–	1	0,4
XIV		კომბინირებული იარაღები:	61	30,35	–	–	46	23,23	–	–
	35	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	36	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრისი	7	3,48	–	–	2	1,01	–	–
	37	ცალპირა დანაზე დამზადებული საჭრისი	2	1	–	–	–	–	–	–
	38	ცალპირა ხოწზე დამზადებული საჭრისი	2	1	–	–	1	0,51	–	–
	39	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	40	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული სამმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	41	ცალპირა სათლელზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	42	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	2	1	–	–	1	0,51	–	–
	43	ორპირა ხოწზე დამზადებული საჭრისი	1	0,51	–	–	4	2,02	–	–
	44	ცალპირა სათლელზე დამზადებული საჭრისი	1	0,51	–	–	1	0,51	–	–
	45	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	46	ცალპირა ხოწზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	47	ორპირა ხოწზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	48	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე გაფორმებული ცალპირა საჭრის-სათლელი	1	0,51	–	–	1	0,51	–	–
	49	ცალპირა დანაზე დამზადებული შუალა საჭრისი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	50	ცალპირა ხოწზე დამზადებული შუალა საჭრისი	–	–	–	–	2	1,01	–	–
	51	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრის-ბურღი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	52	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრის-კიდურა საფხეკი	–	–	–	–	1	0,51	–	–

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	53	ორმაგ დანაზე დამზადებული ორმაგი საჭრისი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	54	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრისი	3	1,5	–	–	–	–	–	–
	55	ცალპირა საჭრისი-ხოწი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	56	ორპირა დანის კუთხეზე დამზადებული საჭრისი	1	0,51	–	–	1	0,51	–	–
	57	ცალპირა ნამგლის ჩასართის კუთხეზე დამზადებული საჭრისი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	58	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული საჭრისი-ხოწი	1	0,51	–	–	–	–	–	–
	59	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული სათლეელი დანა	6	2,99	–	–	–	–	–	–
	60	ორპირა დანაზე დამზადებული ორპირა სათლეელი დანა	2	1,0	–	–	–	–	–	–
	61	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე ორპირა სათლეელი დანა	3	1,5	–	–	–	–	–	–
	62	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ორპირა სათლეელი დანა	1	0,5	–	–	1	0,51	–	–
	63	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა სათლეელი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	64	ორპირა დანაზე დამზადებული ცალპირა სათლეელი დანა	3	1,5	–	–	–	–	–	–
	65	ცალპირა დანაზე დამზადებული ცალპირა სათლეელი დანა	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	66	ცალპირა სატეხისებრი იარაღზე დამზადებული სათლეელი დანა	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	67	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ხოწი	2	1,0	–	–	–	–	–	–
	68	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა ხოწი	4	2	–	–	1	0,51	–	–
	69	ორპირა დანაზე დამზადებული ორპირა ხოწი	2	1	–	–	4	2,02	–	–

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	70	ცალპირა დანაზე დამზადებული ორპირა ხოწი	1	0,5	–	–	3	1,52	–	–
	71	ცალპირა დანაზე დამზადებული ორპირა ხოწი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	72	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა ხოწი-სათლეელი	1	0,5	–	–	–	–	–	–
	73	ცალპირა ხოწი-ცალპირა კიდურა საფხეკი-ცალპირა სათლეელი	1	0,5	–	–	–	–	–	–
	74	ცალპირა ხოწი-ცალპირა კიდურა საფხეკი	1	5,5	–	–	–	–	–	–
	75	ცალპირა ხოწი-ცალპირა კიდურა საფხეკი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	76	ცალპირა დანაზე დამზადებული ცალპირა ხოწი	–	–	–	–	2	0,51	–	–
	77	ორპირა დანაზე დამზადებული ცალპირა ხოწი	1	0,5	–	–	1	0,51	–	–
	78	ცალპირა საფხეკი-გვერდითა საჭრისი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	79	ორპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა ხოწი-კიდურა საფხეკი	1	0,5	–	–	–	–	–	–
	80	ცალპირა ნამგლისა და კიდურა საფხეკზე დამზადებული ცალპირა ხოწი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	81	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული კიდურა საფხეკი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	82	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ცალპირა კიდურა ხოწი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	83	ორმაგ საჭრისზე დამზადებული ცალპირა საფხეკი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	84	ცალპირა სათლეელ დანაზე დამზადებული ორპირა სათლეელი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	85	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული სახვრეტი	–	–	–	–	1	0,51	–	–
	86	ცალპირა სახვრეტი-კიდურა საფხეკი	–	–	–	–	1	0,51	–	–

87	ორპირა სახვრეტი-კიდურა საფხეკი	-	-	-	-	1	0,51	-	-
88	ცალპირა ხოწზე დამზადებული რეტუმორი	-	-	-	-	1	0,51	-	-
89	ორპირა კიდურა საფხეკზე დამზადებული რეტუმორ-საჭრისი	1	0,5	-	-	-	-	-	-
90	ორპირა საფხეკზე დამზადებული რეტუმორი	-	-	-	-	1	0,51	-	-
91	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული რეტუმორი	1	0,5	-	-	-	-	-	-
92	ცალპირა ნამგლის ჩასართზე დამზადებული ბურღისებრი იარაღი	-	-	-	-	1	0,51	-	-
93	ცალპირა დანაზე დამზადებული ბურღი	-	-	-	-	1	0,51	-	-
	ჯამი:	201	100	269	100	198	100	462	100

წოფი. წოფის ნამოსახლარზე აღმოჩენილია 1500-ზე მეტი ობსიდიანის ნატკეცი მასალა, რომელთაგან 40% მზა იარაღია. მზა იარაღები დამზადებულია ძირითადად ოთხკუთხა მცირე ანატკეცებზე. მათთან თანაბარი რაოდენობითაა წარმოდგენილი საშუალო და დიდი პრიზმული ლამელები. გულგულები მხოლოდ 5%-ია.

იარაღთა 30% ეკუთვნის რეტუმირებულ ლამელებს, რომელთაგან 20% გვერდ ამოღარული ლამელებია.

რეტუმირებული ანატკეცები მხოლოდ 11%-ია. ამოღარული რეტუმირებული ანატკეცები ცოტაა.

ტრასოლოგიური ანალიზით თანაბარი რაოდენობითაა წარმოდგენილი წამყვანი იარაღები – ხორცის საჭრელი დანები, ნამგლის ჩასართები, კიდურა საფხეკები, ძვლის, რქისა და ხის დასამუშავებელი იარაღები 11%-ს შეადგენს. სატეხისებრი იარაღები, საჭრისები 9%-ია, ბოლოკიდურა საფხეკები 9%, ასიმეტრიული სადგისები და ბურღები 5%. (Г. Коробкова, К. Эсакиа, 1979; 45-60).

3. მასიური ქვის იარაღი

მასიური ქვის იარაღები (ხელსაფქვავეები,

სანაყები, ცულები, გრდემლები, სხვადასხვა სახის სახეხ-სასრესები და სხვა იარაღები) პირველად ჩნდება წინარე ნეოლითურ ნამოსახლარებზე და შემდგომში ითვლება ნეოლითური კულტურის ერთ-ერთ განმსაზღვრელ ნიშნად. ისინი წარმოდგენილია მახლობელი აღმოსავლეთის ადრე ნეოლითურ ნამოსახლარებზე.

მასიური ქვის იარაღები (ხელსაფქვავეები, სანაყები და ა.შ.) ცნობილია ზაგროსის მთიანეთის წინარე ნეოლითურ ნამოსახლარებზე შანიდარსა, ქარიმ შახირში(ერაყი), იერიქონში, ეინანში, ჯარმოსა (პალესტინა) და სხვა ძეგლებზე (Дж. Мелаарт, 1982; 23-50).

კავკასიაში მასიური ქვის იარაღები წარმოდგენილია ჩოხის ადრე ნეოლითურ ნამოსახლარზე მთიან დაღესტანში (X. Амирханов, 1983; 55). ისინი ცნობილია დასავლეთ საქართველოს როგორც უკერამიკო, ისე კერამიკული ნეოლითური ნამოსახლარებიდან: ხორშიდან (Г. Григолия, Н. Мгеладзе, 1980; 13-15), ღუმურიშიდან, ჩხორთოლიდან, პირველი გალიდან, მელოურიდან, ხევიდან (კ. კალანდაძე, 1986; 122-124). ოდიშიდან (ა. კალანდაძე, 1939; 363-371), ანასეული I-დან, ანასეული II-დან, გურიანთადან, მამათიდან (ლ. ნებიერიძე, 1972; 27, 37, 59, 63) და ა.შ.

ამიერკავკასიაში მასიური ქვის იარაღების სიმრავლით, ფორმების მრავალფეროვნებითა და დახვეწილობით გამოირჩევიან შომუ თეფე-შულავერის კულტურის გვიან ნეოლითური გორა ნამოსახლარები.

აღმოსავლეთ საქართველოში ისინი გვხვდება “წოფის კულტურის” ნამოსახლარებზე: კახეთში (B. Варაშვილი, 1992; 32), შიდა ქართლში (გ. ჩიქოვანი, 1999; 14-18), ქვემო ქართლში “ნაჭიგავეების” ნამოსახლარზე (Chikovani G., Shatberasvili Z., Gogochuri G. 2010; 95-103) წოფში (ლ. ნებიერიძე 2010; 54).

არუხლო I-ზე, ისე როგორც შომუ თეფე-შულავერის კულტურის სხვა ძეგლებზე, საკმაოდ მრავალფეროვანია მასიური ქვის იარაღები. ამას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ნამოსახლარი მოქცეულია ორი მდინარის ხერთვისში, ამიტომ აქ მოსახლე ხალხს ქვის საიარაღე მასალის ფართო არჩევანი ჰქონდა. ძეგლზე აღმოჩენილია ადრესამიწათმოქმედო კულტურისათვის დამახასიათებელი ისეთი იარაღები, როგორცა; ხელსაფქვავეები, სანაყები, ქვის ცულები, უროები, გრდემლები, ჩაქუჩები, საპრიალებლები, სახეხები, საღესები და სხვა (ტაბ. VI. 1-2; XLI-XLII). ასევე საკმაოდ საინტერესოა აქ აღმოჩენილი ქვისგან დამზადებული ჭურჭლები, კოვზები, კვერთხისთავეები და სხვა.

ცალკე აღსანიშნავია არუხლო I-ის ხელსაფქვავეების ქვედა და ზედა ქვეები; აქ წარმოდგენილია ქვედა ქვეების შემდეგი ფორმები; ნავისებრი, ვარცლისებრი, უნაგირისებრი, ბრტყელზედაპირიანი და სხვა. ხოლო რაც შეეხება ზედა ქვეებს, გვხვდება როგორც ცალმხრივი – ძირბრტყელი-ამოზურგული, ისე ორმხრივი – ორმხრივბრტყელი, მათი უმეტესობა ოვალური მოყვანილობისაა. არის აგრეთვე ნახევრად წრიული, ოთხკუთხედი, მრგვალი და სხვა ფორმის ზედა ქვეები (ტაბ. VI. 1, 2).

აგრეთვე საკმაოდ საინტერესოა გორა ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ქვის ცულები (ტაბ. XLI. 1, 3-5), რომლებიც ადრესამიწათმოქმედო კულტურისათვის ტიპურ იარაღს წარმოადგენენ. როგორც ითვლება მისი შემოღება ბინადარ მიწათმოქმედებას უნდა განეპირობებინა, როდესაც აუცილებელი გახდა ხის სხვადსახვა ინვენტარის დამზა-

დება, სამიწათმოქმედო იარაღების ტარების გამოთლა და ა.შ.

ქვის ცულების უმრავლესობა წვრილ-მარცვლოვანი მთის მტკიცე ქანისგან არის დამზადებული. მათგან სამი სახეობა გამოიყოფა: 1) ტრაპეციის ფორმის, 2) მოგრძო, დაახლოებით თანაბრად გაბრტყელებულტანიანი, 3) ოვალური. იარაღები პროფილში სოლისებურადაა ჩაკვეთილი. თუმცა არსებული მასალის მიხედვით მომავალში შესაძლებელია, ახალი ფორმების გამოყოფა და ტიპოლოგიის დაზუსტება.

არუხლო I-ის ანგარიშებში ასეთი არტეფაქტები ძალიან მოკლედ არის აღწერილი, შესაბამისად ეს მასალა კონკრეტულად ცალკე არ არის შესწავლილი. აქედან გამომდინარე ზუსტ ტიპოლოგიაზე ან სტატისტიკაზე ჯერჯერობით საუბარი შეუძლებელია. ამ მასალის შემდგომი კვლევისას საინტერესოა ცალკეული მკვლევარების მოსაზრებები.

თ. კილურაძის დაკვირვებით შომუ თეფე-შულავერის კულტურის განვითარების I საფეხურიდან გვხვდება ხელსაფქვავეები. ქვედა ქვეები ყველა ვარცლისებურ სამუშაო ზედაპირიანია, ხოლო კულტურის განვითარების III საფეხურიდან თანაარსებობს სხვა ტიპის ხელსაფქვავეებთან. ვარცხლისებური ხელსაფქვავეების კურანტები ორნაირია - ცალმხრივი (ძირბრტყელი-ამოზურგული) და ორმხრივი (ოვალურგანივკვათიანი). კურანტების ორივე ტიპი შემდგომ საფეხურზეც განაგრძობს არსებობას, ოღონდ საგრძნობლად იცვლება მათი ფორმა და ზომები.

III საფეხურიდან სიახლეა ტრადიციული “ვარცლისებრი” ხელსაფქვავეების გვერდით უფრო განვითარებული “უნაგირისებრი” ხელსაფქვავეები და მათი შესაბამისი კურანტების გაჩენა, რომელიც შემდგომ საფეხურზეც განაგრძობენ არსებობას (თ. კილურაძე, 1976; 112-124).

არუხლო I-ის ხელსაფქვავეების შესწავლისას გასათვალისწინებელია ლ. ძიძიგურის ნაშრომი (ლ. ძიძიგური, 2000; 134-137) სადაც სხვა საკითხებთან ერთად გარკვეული ადგილი ეთმობა შომუ თეფე-შულავერის კულტურის ძეგლებზე აღმოჩენილ ხელსაფქვავეებს. იგი ფორმის მიხედვით გამოყ-

ოფს ხუთ სახეობას.

I. მოგრძო-ოვალური, ბოლოებმომრგვალებული (საშ. სიგრძე-40სმ. სიგანე-12სმ).

II. ნავისებრი. III. ბრტყელ ზედაპირიანი, მართკუთხედის ფორმის (საშ.სიგრძე-48სმ. სიგანე-23სმ). IV. “ვარცლისებურად ჩაღრმავებულ სამუშაოზედაპირიანი”. V. უნაგირისებრი.

ზემოთ ნახსენები ხუთივე ფორმის ხელსაფქვავე გვხვდება არუხლო-I-ზე. ეს მოსაზრება საკმაოდ საინტერესოა, მაგრამ აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ამ შემთხვევაში რატომ არის განხილული მხოლოდ ხელსაფქვავეს ქვედა ქვეები. ცნობილია, რომ ხელსაფქვავე შედგება ორი კომპონენტისაგან: I. ქვედა ნაწილი (ქვედა ქვა) და II. ზედა ნაწილი (ზედა ქვა). ორივე ერთად გამოიყენება ხელსაფქვაგად. ამიტომ როცა განვიხილავთ ქვედა ქვეებს, იქვე უნდა განვიხილოთ შესაბამისი ზედა ქვეები.

შომუ თეფე-შულავერის ძეგლების მაკროლითურ (მასიური ქვის) იარაღებზე საკმაოდ საინტერესოა ფრანგი მკვლევარის კ. ჰამონის სტატია (C. Hamon, 2008; 85-135), რომლის მიზანია გაარკვიოს თუ რა როლს ასრულებდა აღნიშნულ კულტურაში მაკროლითური იარაღი. აქ განხილულია ტიპობრივ-ტექნოლოგიური და უკვე ანალიზატარებული იარაღები შომუ თეფე-შულავერის კულტურის ქვემო ქართლის ოთხივე ძეგლიდან. მოცემულია მათი ტექნიკური და ფუნქციონალური დახასიათება. კვლევის ძირითად მიზანს წარმოადგენს ასევე მარცვლეულის და მცენარეების დამუშავების პროცესის შესწავლა.

ამ სტატიაში განხილულია 568 მაკროლითური იარაღი, რომლებიც მომდინარეობენ ოთხი ძეგლიდან: 70 შულავერის გორიდან, 170 იმირის გორიდან, 285 ხრამის დიდი გორიდან და 43 არუხლოდან (C. Hamon, 2008; 92).

როგორც უკვე აღნიშნეთ, სტატიაში განხილული 568 მაკროლითური იარაღიდან 43 არის არუხლო I-დან. ეს იარაღები სტატიაში განხილულია ზემოთ აღნიშნული ნამოსახლარების მასალის გვერდით. მოცემულია მათი ფუნქციონალური და ტექნიკური დახასიათება. აგრეთვე განხილულია იარაღები-

სათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნები (სიგრძე, სიგანე, სისქე), წარმოდგენილია ანალიზატარებული სამუშაო იარაღების კატეგორიები ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით. მათი კლასიფიკაცია შემდეგი რიგითობით არის დალაგებული: 1) აქტუალობის მიხედვით (ხელსაფქვავეები, სანაყები, ჩაქუნები, საპრიალებლები და სასრესები), 2) დაცულობის მიხედვით, 3) სხვადასხვა ტექნიკურ-მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით (სამუშაო ზედაპირი და სხვა).

არუხლო I-ზე ახალი გათხრებით მოპოვებული მასალის შესწავლის მერე შესაძლებელი გახდება მასიური ქვის იარაღების ტიპოლოგიური და ფუნქციონალური დანიშნულების დაკონკრეტება და წარმოებითი მეურნეობის შედარებით სრული სურათის აღდგენა.

მასიური ქვის იარაღების ცალკეული ტიპები გვხვდება მაშავერას გორაზე (ტაბ. LXXII.) და არუხლოს ჯგუფის სხვა ნამოსახლარებზე.

4. ირმის რქისა და ძვლის იარაღები

არუხლო I-ის ნამოსახლარზე ძვლისა და ირმის რქის დამუშავება მაღალ დონეზე იდგა. ყველა სამშენებლო ჰორიზონტზე გვხვდება ძვლისა და ირმის რქისგან დამზადებული იარაღები: სადგისები, სახვრეტები, საპრიალებლები, საფხეკები, თოხები, ბარისებრი, წერაქვისებრი და ცულისებრი იარაღები და ა.შ. სადგისები და სახვრეტები ძირითადად დამზადებულია წვრილფეხა საქონლის ეპიფიზიან ნაპობ ძვალზე. ასევე გვხვდება მრგვალდერძიანი ბიკონუსური წვერგამოყვანილი ერთეულები. საპრიალებლებისთვის გამოყენებულია მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვალი და ნეკნები. საპრიალებლები ასევე დამზადებულია თხელი ფირფიტასებრი ძვლებისგან. ხოლო მიწის დასამუშავებელი იარაღები დამზადებულია ირმის რქის, ლულოვანი ძვლისა და მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვლისაგან. მცირე რაოდენობით წარმოდგენილია ძვლის ისრისპირები, ხელშუბები და კოვზები (ტაბ. XXVIII – XXXIII).

სხვა ცხოველების რქებისგან განსხვავებით

ირმის რქა სტრუქტურით განსაკუთრებულია, ბევრად ძლიერი და მყარია, ამდენად საყოფაცხოვრებო პირობებში მეტად მოხერხებული უნდა ყოფილიყო მათი გამოყენება.

ირმის რქის გვირგვინიანი ფუძისგან კეთდება ჩაქუნისებრი კომბინირებული და ისეთი იარაღები, რომლებსაც აქვთ ღარები ან ფოსოები ქვის ან კაუჩის ჩასართის გასაკეთებლად. ირმის რქის მთავარი ღერძი იძლევა იმის საშუალებას, რომ გაკეთდეს ძლიერი იარაღები, როგორცაა დიდი ჩაქუნი და თოხი, ხოლო დანარჩენი ანუ განაპირა შტოებისაგან და წანაზარდებისაგან მიწის საჩიქნები, წერაქვისებრი იარაღები, მსუბუქი თოხები და სხვა.

ნინო კილაძე – ბერძენიშვილი სამიწათმოქმედო იარაღების დამუშავების პროცესში სამ სტადიას გამოყოფდა.

1. ირმის რქაზე ბუნებრივი მეჭვქების მოცილება და გადანაჭერი ადგილის შემოკოპიტება.
2. ირმის რქის სატარის გახვრეტა, რომელიც ხდებოდა ორმხრივ, ქვის ბურღით.
3. ირმის რქის წვერზე სამუშაო პირის გამოყვანა.

ირმის რქისგან დამზადებულ იარაღებს ტარი ეკებათ, როგორც ვერტიკალურად ისე ჰორიზონტალურად. ის ასევე გამოყოფს თოხისებრ და წერაქვისებრ იარაღებს. წერაქვისებრი მიწის გაწერვა და დაკვალვა უნდა მომხდარიყო, თოხისებრი კი ბელტის მოთხრა და გადაბრუნება (ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი), 1953; 563-566:

ირმის რქისა და ბეჭის ძვლის იარაღების ფუნქციონალური დანიშნულების შემდგომი კვლევისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა გ. კორობკოვას სტატია, სადაც არუხლო I-ზე მოპოვებული იარაღების ერთი ჯგუფი განხილულია ტექნიკურ-მორფოლოგიური დაკვირვებით და ტრასოლოგიური ანალიზის საფუძველზე, ფუნქციონალურად. ასევე საინტერესოა იარაღებზე მის მიერ შემოთავაზებული ტარის დაგების რეკონსტრუქცია. შესასწავლად შეირჩა რქის და ძვლის 15 იარაღი. მათგან გამოირჩა მიწის სათხრელი ბარები, თოხები, მიწის საჩიქნები და მუფტა

(Г. Коробкова, 1979; 97-100).

15 იარაღიდან სამი აღმოჩნდა მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვლის ბარისებრი მიწის სათხრელი, რომელთა სამუშაო პირი გამოყვანილია ბეჭის ფართო ნაწილზე, პირი ორივე მხრიდან გახეხილი და გაპრიალებულია. პირის ორივე მხარეს ჩანს, ღრმა, ინტენსიური, წაგრძელებული ღარისებრი ხაზები ერთი იარაღი კი ორმაგ ფუნქციას ასრულებდა. თავიდან იყო მიწის სათხრელი ბარი, ხოლო ყუას დეფორმაციის შემდეგ გამოიყენებოდა გამოქნილი ტყავის საპრიალებლად. ამ შემთხვევაში სამუშაო პირი გამოყვანილი იყო ბეჭის ძვლის გვერდზე, რომელიც ხელოვნურად იყო შეთხელებული და გაპრიალების შედეგად ბზინავდა. სამუშაო გვერდითა პირს პერპენდიკულარულად ეტყობოდა მრავალი ძაფისებრი ხაზი (ტაბ. XXXIV. 1-5) სამუშაო პირის ცვეთის მიხედვით შესაძლებელი გახდა ტარის დაგების რეკონსტრუქცია (ტაბ. XXXIV. 2-3). შემოთავაზებული რეკონსტრუქციიდან უფრო რეალურია მეორე, ვინაიდან პირველ შემთხვევაში იარაღი იქნებოდა თოხი, ბეჭის ძვლის სითხელის გამო კი მისი თოხად მიჩნევა ნაკლებად შესაძლებელია.

მიწის სათხრელი თუ საჩიქნი 3 იარაღი დამზადებულია კეთილშობილი ირმის რქის წანაზარდისაგან, რომელთაც დაუმუშავებელი შიგნით მოხრილი კონუსური წვერი აქვთ. ბოლოებზე კი ეტყობათ ობსიდიანის თუ კაუჩის იარაღით მოჭრის კვალი, გამჭოლ სატარზე თუ მუფტაზე მათი მორგების მიზნით. ამ მხრივ საინტერესოა ორი მათგანი, რომელთაგან ერთზე დამუშავებული ყუას ორივე მხარეს სიმეტრიულად ამოჭრილია ორმაგი ფოსო, სადაც ტარი ჯდებოდა და გვერდიდან მაგრდებოდა (ტაბ. XXXVI. 3). მეორე იარაღის ყუას ირგვლივ წანაზარდები აქვს მოჭრილ-წათლილი და აქვს მინიატურული გამჭოლი ნახვრეტი, რომლის კედელზე შერჩენილია ზონრის დახვევის კვალი. იარაღი მაგრდებოდა ყუამილიან სატარზე დახვეული ზონრით (ტაბ. XXXVIII. 3). ავტორის მრავალი საცდელი დაკვირვებით ასეთი იარაღები შეიძლებოდა გამოეყენებინათ, როგორც სათესი ყანის თუ საბოსტნე მიწის დასამუშავებლად.

შერჩეული 15 იარაღიდან 8 გამოდგა ირმის

რქის თოხი, რომლებიც დამზადებულია ირმის რქის სხვადასხვა ნაწილისგან. სამუშაო პირისა და დაგებული ტარის ურთიერთმომართების მიხედვით მათგან შესაძლებელია გამოიყოს 3 ტიპი.

1. სათლელ-სატეხისებრი ფორმის თოხები, რომელთა სამუშაო პირი განლაგებულია გახვრეტილი ყუას პერპენდიკულარულად (ტაბ. XXXVII. 1-4; XXXVIII.). მათი განმასხვავებელია ტარის დამაგრების ტექნიკა. ერთერთი ასეთია ცალ მხარეს სამუშაო პირწაჭრილი იარაღი, რომელიც ყუით ჩამაგრებული იყო ყუა მილიან ტარზე ან მუფტაზე და დამატებით მიბმული იყო ნახვრეტთან ყუაზე გატარებული ზონრით (ტაბ. XL). არის ასევე სხვა კონსტრუქციის თოხებიც. მათ ბუნებრივი ფუძის ქვემოთ აქვთ გამჭოლი ნახვრეტი, ამასთანავე მოხრილ ტანზე აქვთ ფოსო, რომელშიც ჯდებოდა ტარი და მაგრდებოდა ნახვრეტზე გატარებული ზონრით (ტაბ. XXXVII. 1-4) ავტორის დაკვირვებით სათლელისებრი თოხები უნივერსალურია მიწის დამუშავების დროს.

2. ცულისებრი ფორმის თოხები (ტაბ. XXXI-II. 1, 4). სამუშაო პირი განლაგებულია ნახვრეტის პარალელურად. საგულდაგულოდ გათლილი ყუა კი მაგრდებოდა ყუა მილიან ტარზე ან მუფტაზე ნახვრეტში გაყრილი ზონრით. როგორც ცდით დადასტურდა, ასეთი იარაღები გამოიყენებოდა მიწურების, ორმოების თავდაცვითი თხრილების კედლების გასასწორებლად.

3. კონუსური ფორმის თოხები (ტაბ. XXXIX.), დამზადების ტექნიკით, ტარის დაგებით ამავე ფორმის მიწის სათხრელი იარაღების მსგავსია და მათგან განსხვავდებიან მხოლოდ უფრო დიდი ზომის გამო. ასეთი იარაღები შეუცვლელია მიწურების, ორმოებისა და სხვადასხვა თხრილების გაჭრის დროს.

არუხლო I-ის მიწაზე სამუშაო იარაღებში წარმოდგენილია რქის მუფტა (ტაბ. XXXV), რომელიც გ. კორობკოვას დაკვირვებით დამზადებულია გაცვეთილი თოხისაგან და მიეკუთვნება ე.წ. სათლელ-სატეხისებრი თოხის ტიპს.

ირმის რქის და ძვლის იარაღების ტიპოლოგია, კლასიფიკაცია შულავერისა და

იმირის გორის სამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით პირველად გაკეთებული აქვს თ. კილურაძეს სპეციალურ ცხრილში. მას მოკლედ დახასიათებული აქვს თითოეული ნივთი მახლობელი აღმოსავლეთის, კასპისა და შავი ზღვის აუზის რიგი ნეოლით-ენეოლითური ნამოსახლარების მასალის პარალელების მიხედვით. მისი დაკვირვებით ირმის რქის სატარე ნახვრეტთან თოხები ჩნდება შომუ თეფე-შულავერის კულტურის II საფეხურიდან, I საფეხურზე კი სატარე ნახვრეტი არ აქვთ. I-II საფეხურზე წარმოდგენილია მეტაპოლიაზე ნაკეთები მრგვალდეროიანი („ბიკონუსური“), წახნაგოვან დეროიანი და მასიური ატიპიური სადგისები, გაპობილ და გაუპობელ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები დანასაპრიალებლები, კოვზი. ასევე მეორე საფეხურიდან წარმოდგენილია ნეკნის ძვლის, ბეჭის ძვლის ქედზე ნაკეთები და თხელფირფიტოვანი საპრიალებლები, დანისებრი ნივთები, ოვალურ თავიანი და რომბულ თავიანი ისრისპირები და ა.შ. ეს და სხვა იარაღები მომდევნო საფეხურებზეც განაგრძობენ არსებობას (თ. კილურაძე, 1976; 58, 59, 112, 116).

შომუ თეფე-შულავერის კულტურის ირმის რქისა და ძვლის იარაღები ფორმისა და სამუშაო პირის მიხედვით აქვს განხილული ლ. ძიძიგურს. ირმის რქის და ძვლის თოხებიდან ის გამოიყოს 5-5 სახეობას და ყურადღებას ამახვილებს მათ საერთო და განმასხვავებელ ნიშნებზე. (ლ. ძიძიგური, 2000; 127-129) მისი დაკვირვება საინტერესოა არუხლო I-ზე მოპოვებული მასალის შემდგომი კვლევისას.

ტიპოლოგიურად არუხლო I-ის მსგავსი ძვლისა და ირმის რქის იარაღები დადასტურებულია არუხლოს ჯგუფის სხვა ნამოსახლარებზე და წოფში.

5. არუხლო I-ზე მოპოვებული შინაურ და გარეულ ცხოველთა ძვლები

არუხლო I-ზე მოპოვებული შინაურ და გარეულ ცხოველთა ძვლები ძირითადად დანაწევრებულია, არ გვხვდება თავის ქალა. მრავალწლიანი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აქ აღმოჩენილია 5495 ძვა-

ლი. ფრაგმენტულობის გამო განსაზღვრას არ ექვემდებარება 2762 ეგზემპლარი. განსაზღვრული და შესწავლილია 2733 ძვალი (49,7%). სხვადასხვა ჰორიზონტიდან მოპოვებული ოსტეოლოგიური მასალის რაოდენობა მატულობს კულტურული ფენის სიღრმეში.

3733 ძვლიდან შინაურ ცხოველებს ეკუთვნის 2475 (ანუ ძვლების 92%), ხოლო დანარჩენი 220 გარეულს. შესაბამისად შინაური და გარეული ცხოველების შეფარდება ძვლების მიხედვით არის 11:1 – თან, ხოლო ინდივიდთა მინიმალური რიცხვი 3:1 – თან.

მოპოვებული ძვლების მიხედვით ჩანს, რომ მესაქონლეობა ამ პერიოდში საკმაოდ დაწინაურებულია, ხოლო ნადირობა მეორეხარისხოვან როლს თამაშობს, თუმცა ეს არ ნიშნავს რომ ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია გარეული ცხოველებით, ფრინველებით და თევზებით ღარიბი იყო, პირიქით, ძვლების მიხედვით დასტურდება მათი მრავალფეროვნება.

პალეობოტანიკური და ოსტეოლოგიური მასალის მიხედვით ქვემო ქართლის და მათ შორის არუხლო I –ის ნამოსახლარზე მიწათმოქმედებასთან ერთად მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მესაქონლეობა. საინტერესოა, შინაურ ცხოველთა სახეობისა და ასაკის მიხედვით მიღებული გამოკვლევის შედეგები.

არუხლო I –ზე მოპოვებული ოსტეოლოგიური მასალის მიხედვით შინაურ ცხოველებში მნიშვნელოვანი იყო წვრილფეხა ცხოველების – ცხვრის და თხის წილი, რომელთაც ეკუთვნის 1086 ძვალი 75 ინდივიდისგან. მეორეხეა მსხვილფეხა ცხოველები – 798 ძვალი 48 ინდივიდისგან, ხოლო მესამეხე ღორი 581 ძვალი 33 ინდივიდისგან.

ძაღვს ეკუთვნის 9 ძვალი 2 ინდივიდისგან. ღორის ძვლების საერთო რაოდენობიდან 1/3 ეკუთვნის მოზარდ ინდივიდს. აღსანიშნავია, რომ მომთაბარე ტომების ჯოგში ღორი არ არის ხოლმე, ვინაიდან ღორი ვერ იტანს გრძელ მანძილზე გადაადგილებას. ეს მონაცემი კიდევ უფრო ამყარებს იმ მოსაზრებას რომ ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მოსახლენი მისდევდნენ ბინადარ ცხოვრებას.

წვრილფეხა ცხოველთა ძვლების სიჭარბე არუხლო I-ზე, პალეობოტანიკურ მონაცემებთან ერთად მიუთითებს ქვემო ქართლში სტეპური და ტყესტეპური ტიპის ღია ლანდშაფტის არსებობას. შესაბამისად აქ ცხოვრობდნენ სტეპური და ტყესტეპური ტიპის შესატყვისი გარეული ცხოველები. მოპოვებული გარეული ცხოველების ძვლების მიხედვით – ისინი ეკუთვნიან ორი ეკოლოგიური ჯგუფის – ნოტიო ჭალისპირა ტყეებისა და ღია მშრალი ლანდშაფტის ცხოველებს (A. Bekya, 1984; 91-119).

ამასთანავე, ძვლებში მოზარდული წვრილფეხა საქონლის სიჭარბე, მიუთითებს მეურნეობის ფორმაზე, როცა ადამიანმა დაიწყო ხელოვნური ჩარევა ერთი ასაკის რაც შეიძლება მეტი ნამატის მისაღებად. შემდგომში ასე განვითარდა მესაქონლეობის უფრო პროგრესული ფორმა – საიალადე, მომთაბარე – მესაქონლეობა (ნ. ბრეგაძე, 1976; 93-95).

არუხლო I-ზე II და III სამშენებლო ჰორიზონტში ც. გაბელიას განსაზღვრით აღმოჩენილია თევზის 16 ძვალი. ესენია: ნაფოტა, კარჩხანა, წვერა და ქარიყლაპია. ყველა ეს თევზი დღესაც დამახასიათებელია მტკვრის, ალაზნის, ხრამის და სხვა მტკნარი მდინარეებისთვის (A. Bekya, 1984; 118).

თაზო V.

მეურნეობა

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1966-1988 წლებში შესწავლილ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე მნიშვნელოვანი მასალა აღმოჩნდა სამეურნეო ხასიათის საქმიანობის დასადგენად. მეურნეობის ხასიათზე საუბრისას ძირითადად ყურადღებას ვამახვილებთ არუხლო I-ის მასალაზე, ვინაიდან სწორედ აქ დადასტურდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მოსახლეობის ხანგრძლივი ცხოვრებისა და საქმიანობის ამსახველი 7 სამშენებლო ჰორიზონტი. მკვლევარები ერთხმად აღნიშნავენ და ჩვენც ვეთანხმებით მოსახრებებს ხელოვნურ გორა ნამოსახლარებზე მცხოვრები კოლექტივის ორგანიზებულობაზე, მიზანმიმართულობასა და საკმაოდ დაწინაურებულ სამეურნეო-საყოფაცხოვრებო საქმიანობაზე. არუხლო I-ზე, მისი სინქრონული სხვა ნამოსახლარების მსგავსად, კარგად ჩანს უკვე ჩამოყალიბებული მეურნეობისა და ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები, რომლებშიც გამოკვეთილია ხელოსნობის ევოლუციური ხასიათი, ტრადიცია, კულტურული მემკვიდრეობითობა და ცალკეული ინოვაციები.

არუხლო I-ზე მოპოვებული ძვლის, ირმის რქის, ობსიდიანის ნატკეცი ინვენტარის, მასიური ქვის იარაღების – ხელსაფქვაეების, სანაყების, ცულების და ა.შ. განხილვისას გაირკვა, საქმე გვაქვს ხელოსნობის სხვადასხვა დარგებთან და შესაბამისად შრომის დანაწილების პროცესთან, რომელშიც როგორც ავლნიშნეთ იგრძნობა ტრადიციულობა და კულტურული მემკვიდრეობითობა. ყველაფერი ეს სამშენებლო ტრადიციებთან, მიწათმოქმედების, მესაქონლეობისა და ნადირობის დონის ამსახველ მასალებთან ერთად ქმნის კულტურის ხასიათს და განვითარების სურათს დროის გარკვეულ მონაკვეთში. კულტურის ევოლუციური ხასიათი აისახება

მის თავისებურებაში, რომელშიც იგრძნობა როგორც ადგილობრივი, ისე სხვა მოწინავე კულტურულ ცენტრებთან კავშირის დონე.

როგორც ირკვევა, ადრესამიწათმოქმედო კულტურათა მეურნეობის განვითარებაში წამყვან როლს თამაშობდა ობსიდიანი, რომელიც თრიალეთსა და სომხეთის მთიანეთის სხვადასხვა საბადოებში უხვად მოიპოვება. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სხვადასხვა ნამოსახლარებიდან შერჩეული ობსიდიანის მასალის ანალიზმა აჩვენა, რომ თრიალეთის “ჭიქიანის” საბადო ერთ-ერთ მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ამიერკავკასიის ძვ. წ-ის VI-IV ათასწლეულის ნამოსახლართა მომარაგებაში (P. Бадалян, З. Кикодзе, Ф. Коль 1996; 245-264), (P. Бадалян, 2001; 2939). ობსიდიანის როლი განსაკუთრებით ჩანს მეზოლითიდან, რომელსაც ასევე სავაჭრო მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მოწინავე რეგიონების ურთიერთობაში (ქ. სტურუა, 1994; 21-36) და წამყვანია ადგილობრივ მეზოლითურ სადგომებზე აღმოჩენილი ნატკეცი ქვის იარაღების დამზადებაში (K. Sturua, 2010; 68-73).

მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალებში მიწის სათხრელი, თუ დასამუშავებელი ძვლის და ირმის რქის იარაღებისა და სამკეული დანების მაღალი პროცენტი, კულტურულ მცენარეთა ნაშთები, პირდაპირ მიუთითებენ თოხური მიწათმოქმედების განვითარებაზე, რომელიც შესაძლებელია პერიოდულად ირწყვებოდა კიდევ სპეციალურად გაჭრილი სარწყავი არხებით.

საინტერესოა გაანგარიშების ცდა არუხლო I-ზე მოსახლეობის გამოსაკვებად თუ რამდენი ფართობის დამუშავება იქნებოდა საჭირო და რამდენი კაც დღე მოწეული მოსავლის

ასაღებად (Л. Челидзе, 2001; 26-27; Л. Челидзе, 2006; 65-73). მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის წარმოშობაზე მრავალი თეორია არსებობს (В. Шнирельман, 1980; 7-37). გამოთქმული ვარაუდების მიუხედავად ეს საკითხი ჩვენი აზრით ჯერჯერობით ღიად რჩება.

სპეციალისტები კლიმატური პირობებისა და ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით არჩევენ მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ფორმებს. ევრაზიის ფართო ტერიტორიაზე ხელსაყრელ კლიმატურ გეოგრაფიულ რეგიონებში საფუძველი ჩაეყარა კომპლექსურ მიწათმოქმედ-მესაქონლეობა მეურნეობას (Г. Марков; 1976; 12-17). ასეთივე კომპლექსური ხასიათი ჰქონდა შომუ თეფე-შულავერის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობას.

ნეოლით-ენეოლითში ჩამოყალიბებულ კომპლექსურ მეურნეობაში მესაქონლეობა ჯერ კიდევ ატარებდა ბინადარი მეურნეობისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს (В. Шамиладзе, 1979; 24).

როგორც განხილული გვაქვს არუხლო I-ზე მოპოვებული ცხოველთა სხვადასხვა ძვლებიდან დიდი ნაწილი ეკუთვნის შინაურ ცხოველებს. გაანგარიშებულია მსხვილფეხა და წვრილფეხა ცხოველთა პროცენტული შემადგენლობა. გაშლილი ველის ნოყიერი ნიადაგი და საძოვრები კარგი საშუალება იყო მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ქვემო ქართლის და კერძოდ არუხლო I-ის მოსახლენი ძვ. წ-ის VI-V ათასწლეულებში მისდევდნენ ბინადარ ცხოვრებასა და გაშლილი ველისთვის დამახასიათებელ მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას.

მაგრამ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ რომ ძვ. წ-ის VI-IV ათასწლეულების ფარგლებში დათარიღებული ერთფენიანი წოფის კულტურის ნამოსახლარები აღმოსავლეთ საქართველოს მთისწინეთშიც არის აღმოჩენილი და არ არის გამოსარიცხი მეურნეობის გარდამავალი ფორმაც ვივარაუდოთ.

მესაქონლეობას დიდი როლი ჰქონდა მოსახლეობის ხორცი, ტყავით და სხვადასხვა იარაღების დასამზადებელი ძვლებით მომარაგებაში. ირმის რქებთან ერთად, ცხოველის და ფრინველის ძვლებისგან დამზადებულია მრავალრიცხოვანი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო იარაღები. ამ საკითხზე იმიტომ გავამახვილეთ ყურადღება, რომ წინ წამოვწიოთ ერთი საკითხი, რომელიც ქართულ არქეოლოგიურ სამეცნიერო ლიტერატურაში თითქმის პასუხგაუცემელია. საქმე ეხება მესაქონლეობის როლს მეთუნეობაში. თიხის ცომში მსხვილფეხა და წვრილფეხა მცოხნავი საქონლის ნაკელისა და წივის გამოყენებას. ასეთი გამოკვლევა სხვადასხვა რეგიონების ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების კერამიკაზეა ჩატარებული, რომელთაგან ერთ-ერთი ასეთია ტელ სოტოსა და ქიულ თეფეს ნამოსახლარების თიხის ჭურჭლის ნატეხები. ანალიზით გაირკვა რომ კვცში ურევია მსხვილფეხა და წვრილფეხა ცხოველების მშრალი ნაკელი. ნედლ ცომში შერეული იყო მშრალი წივა, რომელიც სპეციალურად იყო დაქუცმაცებული. საერთო მოცულობაში ნედლ ცომში წივას უკავია 50% (А. Бобринский, 1989; 331-332). თუ იმასაც გავითვალისწინებთ რომ წივა შეიძლებოდა გამოეყენებინათ გასათბობადაც, მაშინ კიდევ უფრო მნიშვნელოვნად იწვევს მესაქონლეობის როლი.

არუხლო I-ზე AD-XXII-23-ზე აღმოჩენილია სპილენძის გაურკვეველი, ბრტყელი საგნის ფრაგმენტი ხოლო №14 ნახევრადმიწურში სხვა ნივთებთან ერთად აღმოჩენილი ე.წ. თიხის კოვზი მიხნეულია ტიგელად. სპილენძის ნივთები ქვემო ქართლის ფარგლებში გამოვლინდა ხრამის დიდ გორაზეც (ირ. დამბაშიძე, გ. მინდიაშვილი და სხვ. 2010; 261-262). სპილენძის ნივთები საქართველოს მსგავსად აზერბაიჯანის და სომხეთის, როგორც არუხლო I-ის სინქრონულ ისე მოგვიანო ძეგლებზეც არის აღმოჩენილი. არუხლო I-ზე სარდიონის მძივსაკიდებიც დადასტურდა, რაც იმაზე მიუთითებს რომ, ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურების

მატარებელი მოსახლეობა აქტიურად იყო დაკავებული საბადოებისა და ნახევრად ძვირფასი ქვების ძიებით. ი. სელიმხანოვის აზრით კავკასიაში დარიშხნიანი სპილენძი გამოჩენას იწყებს ძვ. წ-ის V ათასწლეულიდან და არსებობდა II ათასწლეულის შუა ხანებამდე, რომლის შემდეგ მისი რაოდენობა მცირდება (И. Селимханов, 1970; 53).

კულტურული მემკვიდრეობის და ტრადიციის განსაკუთრებული კონსერვატიულობა ჩანს თიხის ჭურჭლის დამზადებაში, რომელიც შოშუ თეფე-შულავერის კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანია. ასეთივე ხასიათისაა არუხლო I-ზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლებშიც თიხის ცომის მომზადების, ფორმების, გამოწვის ტექნიკის, ორნამენტის, ფორმებისა და მიძერწვის ტრადიციის მემკვიდრეობითობა და კონსერვატიულობა იგრძნობა. სხვადასხვა ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ნატეხები იმდენად გვანან ერთმანეთს, თითქოს ერთი სახელოსნო ცენტრი არსებობდა. თუმცა, ისე როგორც სხვა რიგი საკითხები, ეს პრობლემა ნაკლებად შესწავლილია და მომავალში სპეციალურ კვლევას მოითხოვს. ასეთივე კონსერვატიულობა იგრძნობა წოფის კულტურის ნამოსახლარებშიც, რომლებშიც

ფორმებისა და ორნამენტის განსხვავებულ ტრადიციას ანიჭებენ უპირატესობას. მართალია წოფის კულტურის ნამოსახლარებზე მეურნეობის იგივე ფორმა ჩანს, მაგრამ ნაკლებად მასშტაბურია, როგორც ნამოსახლარები, ისე აღმოჩენილ იარაღთა საერთო რაოდენობა, სერიები და ტიპოლოგიურადაც განსხვავდებიან. მხოლოდ ცალკეულ ნამოსახლარებზეა ჩატარებული კომპლექსური კვლევა და ისიც არათანაბრად. ამ მხრივ აღსანიშნავია გორის რაიონში, სოფელ ხელთუბანთან გათხრილი ნამოსახლარი “თანდიწყარო” I, სადაც თიხატკეპნილი იატაკის ფრაგმენტიდან და №11 ორმოში გამოვლენილი თიხის გუნდიდან ნ. რუსიშვილმა გამოარჩია კულტურულ მცენარეთა შემდეგი სახეები. Tritikum-ხორბალი, Hordeum-ქერი, Vicia-ბარდა, Hordeum nudum-შიშველმარცვალა ქერი, Tritikum aestivum-რბილი ხორბალი (Г. Миндиашвили, Г. Чиковани, 1991; 15-18).

მართალია ჩვენ ამჯერად ზოგადი მიმოხილვით შემოვიფარგლეთ, ძირითადი ყურადღება გავამახვილეთ არუხლო I-ზე, მაგრამ ძვ. წ-ის VI-IV ათასწლეულის მეურნეობის ხასიათის უფრო საფუძვლიანი კვლევისათვის გაცილებით მეტი მასალა არსებობს, რასაც მომავალ კვლევებში გავითვალისწინებთ.

თაზო VI.

კულტურული კუთვნილებისა და ქრონოლოგიის საპიტიხები

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარების კულტურული კუთვნილებისა და ქრონოლოგიის შესწავლას თავისებური ისტორია აქვს. ამიტომ შევეცდებით მოკლედ გადმოვცეთ სხვადასხვა მკვლევართა მოსაზრება.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში პირველი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მრავალფენიანი ნამოსახლარის აღმოჩენისა და შესწავლის პატივი ერგო ოსმან აბიბულაევს, რომელმაც 1951 წელს დაიწყო ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I-ის შესწავლა და დაასრულა 1964 წელს. 1959 წელს საბოლოოდ გაირკვა ნამოსახლარის სტრატეგრაფია, კულტურულ ფენათა სისქე, რომელიც შეადგენდა 22,2 მეტრს. არქეოლოგიური გათხრების მიხედვით დადგინდა, რომ ნამოსახლარზე ცხოვრება დიდხანს გრძელდებოდა და მოიცავდა პერიოდს ენეოლითიდან რკინის ხანის ჩათვლით (O. Абибуллаев, 1982; 18).

ქიულ თეფე I-ის გათხრებთან ერთად, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, მილის სტეპზე ა. იესენმა დაზვერვებით შეისწავლა ქიულ თეფე I-ის მსგავსი კერამიკული მასალის შემცველი ნამოსახლარები. მაშინ მის ხელთ არსებული მცირე მასალის საფუძველზე აღმოჩენილი ენეოლითური კულტურა დაუკავშირა, აღმოსავლეთ-წინააზიურ (ირანის) წრეს და აღნიშნა, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეული რეგიონები ძვ.წ-ის V-IV ათასწლეულში შედიოდა წინააზიურ კულტურულ არეალში (A. Иессен, 1963; 3-14).

შემდეგში მილის და ყარაბახის სტეპზე ი. ნარიმანოვმა აღმოაჩინა ახალი ნამოსახლარები, რომელიც არ შეიცავდა მოხატულ კერამიკას. ხოლო მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ყაზახის რაიონში გამოვლენილი და შესწავლილი შომუ თეფეს, თორა თეფეს და ბაბადერვიშის ნამოსახლარების მიხედვით გამოყო ახალი, შომუ თეფეს კულტურა (И. Нариманов, 1966; 121). ამ ნამოსახლართა დასახლების ტიპისა და მოპოვებული მასალის მიხედვით ი. ნარიმანოვმა ჩამოაყალიბა შომუ

თეფეს კულტურის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნები, რომელიც დღესაც ძალაშია.

ი. ნარიმანოვი წერს, რომ ასეთი ნამოსახლარები წარმოადგენენ სხვადასხვა სიმაღლის ხელოვნურ გორებს, სადაც წრიული ფორმის საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს აშენებდნენ სხვადასხვა ზომის (50-55X22-25X8 და 36X16X8) ზურგიანი ალიზის აგურებით. შომუ თეფეს ნამოსახლარზე მან დაადასტურა ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი საცხოვრებელი და სამეურნეო სათავსების გეგმარებისა და განლაგების ხასიათი. აგურის შენობები აქ ერთმანეთის გვერდით აშენებულია მჭიდროდ, ან მათ შორის გამართულია ტიხარი, რომლითაც იქმნებოდა ერთგვარი შემოზღუდული ეზო, რომელთა დამაკავშირებელი იყო 0,5X0,5 მეტრი ზომის გასასვლელი დიობები. ასეთი შესასვლელი დიობები ჰქონდათ ცალკეულ სათავსებსაც. ერთ-ერთი ასეთი კომპლექსი შედგებოდა ორი საცხოვრებელი და ორი სამეურნეო შენობისგან. დროთა განმავლობაში ნამოსახლარზე ხდებოდა შენობების შეკეთება, მოძველებულების ნგრევა, მოსწორება და ახალი კომპლექსის აშენება. ახალ სახლებს აშენებდნენ ძველის გვერდითაც, შესაბამისად ერთ ჰორიზონტში შეიძლება არსებულიყო ორი, სამი სხვადასხვა დროის საცხოვრებელი. ი. ნარიმანოვის აზრით შომუ თეფეს კულტურის კერამიკა განსხვავებულია არამხოლოდ ადგილობრივი, არამედ ირანის, მესოპოტამიისა და მცირე აზიის კულტურული ცენტრების კერამიკისგან. როგორც ჩანს შომუ თეფეს კულტურის განვითარება ხდებოდა რამდენადმე დამოუკიდებლად. შემდეგის განიხილავს არქეოლოგიურ მასალას. შომუ თეფეს კულტურის თიხის ჭურჭელი მოხალისფრო-მოშავო ფერისაა, დამზადებულია ხელით, კედლები გლუვია, პირისკენ შეთხელებული. ზოგი ჭურჭელი ან პირმოყრილია ან მცირედ პირგადაშლილი, ძირი ბრტყელი და მასიურია. ჭურჭელთა უმრავლესობა კასრისებრი, ან ქილისებრი ფორმისაა. ასევე გვხვდება ფიალები. კეცში შერეულია ხვინჭა, შამოტი და ქვიშა. ჭურჭლებს ახასი-

ათებთ რელიეფური ორნამენტი, ხოლო ძირებზე ეტყობათ ქსოვილის სპირალური და წნული ანაბეჭდები.

მცირე რაოდენობით გვხვდება სუსტად ნაპრიალები მოწითალო, ღია ფერის თიხის ჭურჭლის ნატეხები მცენარეული მინარევეებით. თიხის ჭურჭლის ეს ნიშნები ასევე დამახასიათებელია თორა თევფს 4 მეტრიანი კულტურული ფენისათვის.

შენობებში შიგნით, კედელთან ზოგჯერ იდგა თიხით გამოყვანილი გამოუწვავი ჭურჭლები, ალბათ მარაგის შესანახად.

შომუ თევფს კულტურისათვის დამახასიათებელია ხელსაფქვავეები, მასიური სანაყები, როდინები, სახეხები, გაპრიალებული ცულები, ობსიდიანის, კაჟის და კაჟის ჯიშის ქვების იარაღები. ნამგლის ჩასართებად ძირითადად გამოიყენებოდა კაჟის ლამელები. მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები დამზადებულია მსხვილფეხა საქონლის ლულოვანი და ბეჭის ძელისგან და ირმის რქისგან. ხოლო ნეკნისა და სხვა ძელებისგან დამზადებულია: სადგისები, საპრიალებლები, თოხები, კოვხები, სავარცხლისებრი ნივთები, ადამიანის ფიგურები და ა.შ. (И. Нариманов, 1966; 121-126). ამავე საკითხის გაგრძელებაა 1967 წელს გამოქვეყნებული ჩვენს მიერ უკვე მიმოხილული შულავერის, იმირის გორის (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, 1967; 292-298) და არუხლო I-ის (Т. Чубинишвили, К. Кушнарева, 1967; 336-362) გარშემო გამოქვეყნებული სტატიები.

პირველ სტატიაში არქიტექტურის, სამშენებლო ტექნიკის, მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის და კავშირურთიერთობების გარდა, საუბარია რიგ ნიშანზე, რომლითაც შულავერი და იმირის გორა ყველაზე უფრო უახლოვდება მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ყაზახის რაიონში აღმოჩენილ სინქრონულ ნამოსახლარებს. სტატიაში აღნიშნულია რომ მიწათმოქმედი ტომების მიერ შექმნილი შულავერის კულტურა, მოპოვებული მასალის მიხედვით ერთ-ერთი ადრეულია ცენტრალურ ამიერკავკასიაში. ავტორთა აზრით შულავერის გორა და მისი ანალოგიური ნასოფლარები თამამად შეიძლება დათარიღდეს ძვ.წ-ის V ათასწლეულით (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, 1967; 292-298).

მეორე სტატიაში კავკასიის ნეოლით-ენეოლითური ნამოსახლარებისა და კავშირურთიერთობის განხილვასთან ერთად ყურადღება გამახვილებულია სამხრეთ კავკასიური კულტურის ორი კომპლექსის, ქიულ თევფ I-ის და შომუ თევფს ლოკალურობაზე თუ ორ ქრონოლოგიურ საფეხურზე, თუმცა მასალის ნაკლებობის მიუხედავად, შიდა ქრონოლოგიურმა საკითხებმა ხელი არ უნდა შეუშალოს სამხრეთ კავკასიის ენეოლითური კულტურის, როგორც ერთიანი ისტორიულ-კულტურული მოვლენის აღქმას (К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, 1967; 336-362). მორიგ ნაშრომში ისინი აღნიშნავენ, რომ მდ. მტკვარის აუზის შუა წელში ჩამოყალიბდარი იგი საერთო ნიშნების მქონე ნამოსახლარები (К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, 1970; 36)

შემდეგ ტ. ჩუბინიშვილი თავის ახალ მონოგრაფიაში, სამხრეთ კავკასიაში შესწავლილი ძეგლების მიხედვით, უკვე საუბრობს სამი ძირითადი კულტურის – შომუ თევფს, ქიულ თევფს და მტკვარ-არაქსის კულტურულ-ქრონოლოგიური კავშირის დადგენის შესაძლებლობაზე (Т. Чубинишвили, 1971; 25-26). მისი აზრით წინა მტკვარ-არაქსული კულტურა C¹⁴ თარიღების მიხედვით ექცევა ძვ.წ-ის VI-IV ათასწლეულში.

ასევე საყურადღებოა სტატია, სადაც საუბარია უძველესი სამიწათმოქმედო გორა ნამოსახლარების აღმოჩენაზე, რომლებიც შეიძლება ძვ.წ-ის VI ათასწლეულით დათარიღდნენ (Л. Глonti, А. Джавахишвили и др. 1968; 11-14).

თ. კილურაძის დაკვირვებით, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია და კერამიკა ნეოლითის მიწურულისა და ენეოლითის დასაწყისი უნდა იყოს. (თ. კილურაძე, 1971; 273-296).

გასული საუკუნის 70-იან წლებში შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარების ინტენსიური კვლევის და თეორიული გააზრების საფუძველზე გამოქვეყნდა რამდენიმე მონოგრაფია, სადაც ჩამოყალიბებულია მტკვრის შუა წელის აუზში აღმოჩენილი ნამოსახლარების კულტურული კუთვნილების, ქრონოლოგია-პერიოდიზაციისა და კავშირურთიერთობის საკითხები.

პირველ რიგში აღსანიშნავია ა. ჯავახიშვილის მონოგრაფია „რომელშიც მნისვნელოვანი ადგილი უკავია სწორედ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის, კერძოდ შულავერისა და იმირის გორის, არქიტექტურას, სამშენებლო ტექნიკას და შენობების რეკონსტრუქციას. მტკვრის შუა წელის აუზის ნამოსახლარები მისი აზრით ეკუთვნის შომუ თეფე - შულავერის კულტურას. და ეს კულტურა უნდა ჩამოყალიბებულიყო ძვ.წ-ის V ათასწლეულის შუა ხანებში, ხოლო დასასრული IV ათასწლეულის შუამდე მოდის, შემდეგ კი იწყება მტკვარ-არაქსის კულტურა (A. Джавахишвили, 1973; 93,102,201).

რ. მუნჩაევის აზრით შულავერის გორა რამდენადმე ძველი ჩანს შომუ თეფეს ჯგუფის ნამოსახლარებთან შედარებით. ქვის ინვენტარის საფუძველზე გამოთქვა მოსაზრება, რომ შომუ თეფე-შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარებიდან არუხლო I და წოფი უფრო ადრეულია, მაგრამ ამ ფაქტებით დასკვნის გაკეთება არ შეიძლება, მათ შორის ამ კულტურის ჩრდილოეთიდან სამხრეთით გავრცელების შესახებაც. C¹⁴-ის თარიღების მიხედვით შომუ თეფე-შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარები V-IV ათასწლეულით თარიღდებიან. ამ ჯგუფის ისეთი ადრეული ნამოსახლარები, როგორცაა არუხლო, წოფი, გარგალარ-თეფესი სავარაუდოდ V ათასწლეულის I ნახევარს მიეკუთვნებიან (P. Мунчаев, 1975; 99).

ვ. მასონს შომუ თეფეს და ქიულ თეფეს ჯგუფის ნამოსახლარების განხილვა ცალ-ცალკე კულტურად დასაშვებად მიაჩნია თუმცა მათ განიხილავს როგორც ორ კომპლექსს (B. Массон, 1971; 123-124).

ძალიან საინტერესოა ტ. ჩუბინიშვილის სტატია, რომელიც წარმოადგენს ა. ჯავახიშვილის უკვე განხილული მონოგრაფიის რეცენზიას. მისი აზრით მონოგრაფიაში წარმოდგენილია სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა პერიოდის ნამოსახლარების 3000 წლიანი ისტორია, რომელიც გამყარებულია მახლობელი აღმოსავლეთის (ირანი, ჩრდილოეთ მესოპოტამია, მცირე აზია და სხვა.) მრავალრიცხოვანი მასალის ახალ ასპექტში განხილვით. მასალის კარგი ცოდნა ავტორს საშუალებას აძლევს თვალი გაადევნოს

სამხრეთ კავკასიაში თავისებური სამშენებლო არქიტექტურული ტრადიციის განვითარებას, მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების დონეს. შომუ თეფე-შულავერის კულტურაში შენობათა გეგმარების განსხვავებულობა, გამოწვეულია დროში ევოლუციური პროცესებით. მონოგრაფიის მაღალი შეფასების ფონზე საყურადღებოა ტ. ჩუბინიშვილის კრიტიკული შენიშვნები, რომელებიც ძირითადად შომუ თეფეს ნამოსახლარის გარშემოა წამოჭრილი.

მისი აზრით, მონოგრაფიის ავტორს ნაშრომის დასაწყისში უნდა დაეხასიათებინა კულტურის სახელმძღვანელო შომუ თეფეს ნამოსახლარი, სადაც დაფიქსირებულია შომუ თეფე-შულავერის კულტურის ძირითადი ნიშნები. ტ. ჩუბინიშვილი არ ეთანხმება ავტორს, რომ ძვ.წ-ის V-IV ათასწლეულის ეს კულტურა შეიძლება ნეოლითს ან გვიანნეოლითსაც ეკუთვნოდეს. ისინი წარმოადგენენ მიწათმოქმედების მეორად ბაზას, ხოლო საწყისი პირველადი უნდა ვეძებოთ მთისწინეთსა და მთიანეთში, სადაც მეზოლით-ნეოლითში შესაძლებელია ხარობდა კულტურულ მცენარეთა გარეული ჯიშები. (T. Чубинишвили, 1976; 283-290).

განხილული სტატიის ერთგვარი გაგრძელებაა ტ. ჩუბინიშვილისა და ლ. ჭელიძის ერთობლივი სტატია, სადაც ავტორები უკვე საუბრობენ სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ-ის VI-IV ათასწლეულების კულტურაზე, მათი აზრით ხელოვნურ ბორცვებზე წარმოებითი მეურნეობის ისეთი მაღალი დონეა წარმოდგენილი, რომ მათი მიკუთვნება ნეოლითისადაც მიორიცხულია. შომუ თეფე-შულავერის კულტურის განვითარების ხუთი საფეხურისთვის დამახასიათებელი არქეოლოგიური მასალა განხილული აქვთ ფართო ასპექტში, როგორც კულტურის შიგნით, ისე კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ნამოსახლარებზე მოპოვებული პარალელური მასალის მოშველიებით. მასალის ანალიზისა და შომუ თეფეს C¹⁴-ის თარიღის 5560±70 წ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდე, მათ შულავერის გორა არ მიაჩნიათ ყველაზე ადრეულ ნამოსახლარად (T. Чубинишвили, Л. Челидзе, 1978; 55-69).

პერიოდიზაცია – ქრონოლოგიის საკითხ-

ები ყველაზე სრულყოფილად თ. კიღურაძეს აქვს განხილული, მან არტეფაქტების ტიპოლოგიისა და ფართოდ მოხმობილი პარალელების საფუძველზე გამოყო შომუ – შულავერის განვითარების ხუთი საფეხური (თ. კიღურაძე, 1976; 12-49) (ცხრ. 7)

ლობაზე მესოპოტამიაში პასუხის გაცემა ერთობ რთულია. მახლობელი აღმოსავლეთის სხვადასხვა რეგიონში სწორკუთხა და წრიული ნაგებობების თანაარსებობა შეინიშნება თითქმის მეზოლითიდან. ხოლო ჰალაფის კულტურის განვითარების ეპოქაში (ძვ.წ-ის V ათასწლეული) წრიულ-გუმბათური არ-

ცხრილი №7. შომუ თეფე-შულავერის კულტურის განვითარების საფეხურები და ანატოლია მესოპოტამიის არქეოლოგიურ კულტურებთან მიმართება

ეტაპები	შულავერი	იმირის	ხრამის დიდი	არუხლო I	ამიერკავკასია	დასავლეთ ანატოლია	სამხრეთ ანატოლია	ჩრდილო მესოპოტამია
I	შულავერი IX-IV					ჰაჯილარი VI-II	ჩათალ შუიუკი X-IX	სამარა
II	შულავერი III-I	იმირის VII-VI						
III		იმირის V				ჰაჯილარი I		ჰასუნა Ia - c
IV		იმირის IV-I	ხრამის დიდი IX- VI		შომუ თეფე, თორე თეფე			ჰასუნა- ჰალაფის კულტურა
V			ხრამის დიდი V-I	არუხლო I	ქიულ-თეფე I, თეხუთი			

თ. კიღურაძის მონოგრაფიაში განსაკუთრებით საზღვასმულია ჰალაფის კულტურასთან სიახლოვე, რომელიც პირველ რიგში შეინიშნება არქიტექტურაში. იგი აღნიშნავს რომ პირველად ამ საკითხს ყურადღება მიაქციეს ნ. მერპერტმა და რ. მუნჩაევმა, რომელთა აზრით ამიერკავკასიაში წრიული ნაგებობების არსებობის დროსვე ჩნდება იმპორტული მოხატული კერამიკის ცალები (Н. Мерперт, Р. Мунчаев, 1971; 165). თ. კიღურაძის ამ დაკვირვებით ამიერკავკასიაში მოხატული კერამიკის გამოჩენამდე არსებობდა წრიული ნაგებობა, რომელიც ძირითადად შომუ თეფე-შულავერის კულტურის განვითარების ხუთივე საფეხურზე. ამასთანავე იგი იშველიებს ა. ჯავახიშვილის საინტერესო დაკვირვებასაც, თუ საიდან ჩნდება ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ჰალაფის კულტურაში სწორკუთხა ნაგებობების გვერდით წრიულ-გუმბათური შენობები. იგი ეთანხმება მოსაზრებას, რომ ერთ-ერთი შესაძლებელი არეალი შეიძლება სამხრეთ კავკასია ყოფილიყო (თ. კიღურაძე, 1976; 106-123).

რ. მუნჩაევისა და ნ. მერპერტის აზრით ახალი არქიტექტურული ტრადიციის წარმომა-

ქიტექტურა ფართოდ არის წარმოდგენილი ამიერკავკასიაში. მართალია ა. ჯავახიშვილი, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის არც ერთ არქეოლოგიურ კულტურაში წრიულგუმბათობიან არქიტექტურას არ აქვს ისეთი მყარი ორგანული ხასიათი, როგორც სამხრეთ კავკასიაში, თუმცა შეიძლება ორივე რეგიონის სამშენებლო ტრადიციაზე გავლენას ახდენდა მესამე ჯერ კიდევ უცნობი ოლქი (Р. Мунчаев, Н. Мерперт, 1981; 105-106).

განხილვისა და ანალიზის განსაკუთრებული მასშტაბურობით გამოირჩევა რ. მუნჩაევის ნაშრომი, რომელიც ეხება კავკასიის ენეოლითს. ნაშრომში კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების დასახლების ტიპი და არქეოლოგიური მასალა განხილულია მახლობელი აღმოსავლეთისა და სხვა მოსაზღვრე რეგიონების სინქრონული მასალის შუქზე. აქ საკმაოდ ყურადღება გამახვილებულია ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხებზე და მათ შორის თ. კიღურაძის უკვე განხილულ მონოგრაფიაზე. მისი აზრით ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნაშრომების პერიოდიზაციის პირველი ცდა ეკუთვნის თ. კიღურაძეს, რომელიც ძირითა-

დად გაკეთებულია ქვემო ქართლის ნამოსახლარების საფუძველზე, მაგრამ ჯერჯერობით არ გვაქვს საფუძველი ეს პერიოდიზაცია გავავრცელოთ ამიერკავკასიის ძვ.წ-ის VI-IV ათასწლეულის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ყველა ნამოსახლარზე.

დღეს არსებული რადიოკარბონული თარიღების გათვალისწინებით შეიძლება მხოლოდ ვისაუბროთ არა თითოეული ძეგლის ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობაზე, არამედ განსახილველი კულტურის ქრონოლოგიაზე. ამ ნიშნით სამხრეთ კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარების საწყისი მოდის VI ათასწლეულის დასაწყისზე, ხოლო ბოლო ეტაპი IV ათასწლეულის დასაწყისზე (P. Мунчаев, 1982; 100-103).

ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხებს ეხება გ. ქავთარაძის ქართულ და რუსულ ენებზე გამოცემული ორი მონოგრაფია, რომელშიც შესწორებული აბსოლუტური თარიღების საფუძველზე მოცემულია ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაცია. მისი აზრით ადრე ენეოლითს მიეკუთვნება შულავერ-შომჟო თეფეს კულტურის ნამოსახლარები და ისინი ძირითადად მიეკუთვნებიან ძვ.წ-ის VI ათასწლეულს (გ. ქავთარაძე, 1981; 34-40; Г. Кавтарадзе, 1983; 39-45).

როგორც ცნობილია, არუხლო I-ზე, სხვადასხვა სამშენებლო ჰორიზონტიდან C¹⁴-ის მეთოდით მიღებულია 6 თარიღი, რომელთაგან 1 ეკუთვნის ანტიკურ პერიოდს, ხუთი კი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჰორიზონტებს. (ცხრ. 8)

ცხრილი №8. არუხლო I. C¹⁴-ის თარიღები

TB-89 <u>2030±40</u> <u>2000±49</u> 80BC 50BC	ხის ნახშირი აღებული №4 შენობის მინაშენში, I სამშენებლო ჰორიზონტიდან 0,70 მ სიღრმეზე.
TB-92 <u>6720±60</u> <u>7340±73</u> 4770BC 5390BC	ხის ნახშირი აღებული №19 შენობის პირველი იატაკიდან. I ჰორიზონტი 0,90 მ სიღრმეზე.
TB-277 <u>6907±60</u> 5220BC	ხის ნახშირი №1 ფართობის ჩრდილოეთ ნაწილში. 0-დან -1,60 მ. სიღრმეზე.
TB-300 <u>7350±70</u> 5400BC	ხის ნახშირი აღებულია №2 ფართობზე, VII სამშენებლო ჰორიზონტიდან 5,60 მეტრ სიღრმეზე.
TB-309 <u>6980±70</u> 5030BC	ხის ნახშირი აღებულია №16 ფართობში №44 სათავსიდან, 4,85 მეტრ სიღრმეზე.
TB-331 <u>6600±140</u> <u>7190±73</u> 4650BC 5240BC	დამწვარი ორგანული ნივთი აღებულია II სამშენებლო ჰორიზონტიდან 1,85 მ სიღრმეზე.

კორექტირებული თარიღები მიღებულია რ. დამონის დენდროლოგიური კალიბრირებული ცხრილების საფუძველზე. 6737 წელზე მეტ ზოგიერთ თარიღს არ აქვს დენდროლოგიური შესწორება (A. Апакидзе, A. Бурчуладзе, 1987; 13-14).

როგორც ვხედავთ კალიბრირებული თარიღების მიხედვით არუხლო I-ის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კუთვნილი ჰორიზონტები თარიღდებიან ძვ.წ-ის VI ათასწლეულის II ნახევრით.

რაც შეეხება “წოფის კულტურის“ ნამოსახლარებს სხვა მკვლევარების მოსახრებებთან ერთად ჩვენ ვეყრდნობით შიდა ქართლის ნამოსახლარებისათვის შემუშავებულ ქრონოლოგიურ სქემას, რომელიც ძირითადად ძვ.წ-ის V ათასწლეულის II ნახევარსა და IV ათასწლეულის I ნახევარს მოიცავს. სოფელ უინვალის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარიდან გვაქვს ამ წრის ძეგლებისათვის ერთადერთი C¹⁴-ის მეთოდით მიღებული თარიღი;

TB-326 6300±130
4350BC

რ. დამონის დენდროლოგიური ცხრილის კალიბრირებით;

6890±85
4940 BC

(A. Апакидзе, А. Бурчуладзе, 1987; 43). ხოლო რ. კლარკის კალიბრაციულ ცხრილზე გადაყვანით 4937+322 წ. ჩვ. წ-მდე (Г. Кавтарадзе, 1983; 47). ანალიზი ადებუღია ხის ნახშირიდან 3,2 მ სიღრმეზე ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენიდან. სტრატეგრაფიული დაკვირვებით საინტერესოა სოფელ აბანოსხევში 1 კმ-ის სიგრძეზე და 2 მეტრ სიღრმეზე გამოვლენილი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მასალის შემცველი 0,30-50 მ სისქის განმარხული ნიადაგი, რომელიც გადაფარულია 1 მეტრი სტერილური თიხნარით. შემდეგ მოსდევს 0,30 მეტრი სისქის ადრეული მტკვარ-არაქსის კულტურის მასალის შემცველი ფენა ღრმა წრიული ორმოებით, რომლებსაც ხშირ შემთხვევაში ჩაჭრილი აქვთ განმარხული ნიადაგიც. აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენა გადაფარულია 0,30 მეტრი სტერილური თიხნარით, რომელზეც გამართულია ბედენური კულტურის ყორღანი. სოფ. ჟინვალში სწორედ ამ განმარხული ნიადაგის ზედაპირზე იწყებენ ცხოვრებას პირველი მობინადრეები (ვ. ჩიქოვანი, 1999; 37). ამჟამად საინტერესოდ გვეჩვენება დავსვათ საკითხი აბანოსხევის არქეოლოგიური მასალის შემცველი განმარხული ნიადაგისა და არუხლო I-ის ქვეშ მდებარე შავი განმარხული ნიადაგის გეოლოგიური და ისტორიული ურთიერთმიმართების შესახებ.

არუხლო I-ზე ჩატარებულ არქეოლოგიურ გათხრებზე მნიშვნელოვანი ადგილია დათმობილი თ. კიღურაძის მიერ გერმანულ ენაზე გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში, სადაც დეტალურად განხილულია დასახლების არქიტექტურული გეგმარება, ცალკეული ჰორიზონტებისადმი კუთვნილი შენობები, ნახევრადმიწურები, ბორცვის მისადგომებთან აღმოჩენილი ძველი თხრილები და არქეოლოგიური მასალა. ამ ნაშრომშიც არუხლო I-ის ზედა ჰორიზონტებს და ხრამის დიდი გორის V-I ჰორიზონტებს მთლიანად შუღავერ-შომუ თეფეს კულტურის მისეულ პერიოდიზაციაში კვლავ V საფეხური უკავია (T. Kiguradze, 1986; 60-68). სათაურის მიხედვით ქვემო ქართლის შუღავერ-შომუ თეფეს

კულტურის ნამოსახლარები განხილულია როგორც ნეოლითური დასახლებები.

ოთ. ჯაფარიძე სხვადასხვა ნაშრომში ქვემო ქართლში ადრესამიწათმოქმედო მოსახლეობა აქტიური საქმიანობის პერიოდს ძვ. წ-ის V და IV ათასწლეულის I ნახევარში განიხილავს, შემდეგ უფრო აფართოებს ქრონოლოგიურ ჩარჩოს და უკვე საუბრობს ძვ. წ-ის VI-V ათასწლეულებზე (O. Джапаридзе, 1989; 179).

ამ საკითხებს ყურადღება მიაქცია ოთ. ლორთქიფანიძემ და აღნიშნავდა, რომ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ. წ-ის VI-V ათასწლეულებში მცხოვრები ტომების მაღალი კულტურა. კალიბრირებული და შესწორებული თარიღების საფუძველზე ამ კულტურის საწყისი ეტაპი ზოგიერთი მკვლევარის აზრით VII ათასწლეულშიც კი გადადის (O. Лордкипანიძე, 1989; 88-89).

კ. კუშნარევა კავკასიის ნეოლით-ენეოლითურ ძეგლებს ძვ. წ-ის VI-V ათასწლეულში განიხილავდა, მისი აზრით უკვე შესაძლებელია ადრეული და მოგვიანო ნამოსახლარების გამოყოფა (K. Кушнарева, 1993; 18-36).

ნეოლით-ენეოლითის საკითხებთან დაკავშირებით აღსანიშნავია სტატია, რომლის ავტორებმა დიდი როლი ითამაშეს შომუ თეფე-შუღავერის კულტურის შესწავლაში. ა. ჯავახიშვილი, ი. ნარიმანოვი და თ. კიღურაძე ამჯერად საუბრობენ დასავლეთ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლით-ენეოლითურ ძეგლებზე და მათთვის დამახასიათებელ ნიშნებზე. მათი აზრით დასავლეთ ამიერკავკასიის ოდიშის და სამეღე კლდის ტიპის ძეგლები დამოუკიდებელი კულტურაა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში კი მტკვრის შუა წელის, მტკვარ-არაქსის დაბლობის, მიღ-ყარაბახის, მუღანის, არარატისა და ურმიისპირეთის ნამოსახლარები წარმოადგენენ ერთი დიდი კულტურული ერთობის ლოკალურ ვარიანტებს. ლოკალური ვარიანტები გამოიყოფიან დასახლების ტიპის, კერამიკის

ფორმების, ორნამენტის და რიგი სხვა ნიშნებით. ამასთანავე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ჩნდება განსხვავებული კულტურის ახალი ნამოსახლარები წოფი, სიონი ალაზნის ველის, არაგვის ხეობის ნამოსახლარები ბოდორნა, უინვალი, არანისი აღმოსავლეთ საქართველოში, ქეჩილი და სხვა ნამოსახლარები დასავლეთ აზერბაიჯანში, რომლებიც შეიძლება გამოიყოს ცალკე კულტურულ ქრონოლოგიურ ფენად (А. Джавахишвили, И. Нариманов, Т. Кигурадзе, 1987; 5-9).

აქ ჩვენ მივადექით ნამოსახლართა ჩამონათვალის იმ ჯგუფს, რომელშიც ფიგურირებს წოფი. როგორც ცნობილია, წოფი პირველი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარია აღმოსავლეთ საქართველოში, რომელიც აღმოჩნდა 1957 წელს. როგორც უკვე მომოვიხილეთ, მას არუხლოს ჯგუფის ნამოსახლარებთან ერთად ექსპედიცია გარკვეული შუალედებით სწავლობდა 1965-1976 წლებში.

თავიდანვე უნდა ავლინდეს, რომ ძეგლის გამთხრელები არუხლოს ჯგუფისა და წოფის ნამოსახლარს ერთ კულტურულ წრეში განიხილავდნენ. განსაკუთრებით კი ხაზს უსვამდნენ ნატკეცი ქვის მასალის ტიპოლოგიურ სიახლოვეს. ლ. ჭელიძის გაანგარიშებით წოფსა და არუხლო I-III-ში იარაღთა ტიპოლოგიური შემადგენლობა თითქმის ერთია. შულავერის და იმირის გორის ობსიდიანისა და ქვის ინვენტარის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ იარაღთა პირველადი ატკეცვის ტექნიკითა და მეორადი დამუშავების ტექნიკით, ისინი მიეკუთვნებიან ერთ კულტურას, ისე როგორც წოფი და არუხლოს ჯგუფის ნამოსახლარები. ობსიდიანის ინვენტარის მიხედვით წოფი და არუხლო I რამდენადმე ძეგლია ქვემო ქართლის დანარჩენ ნამოსახლარებთან შედარებით და C¹⁴-ით მიღებული თარიღები თანხვედრაშია ძვ.წ-ის V-IV ათასწლეულის ქრონოლოგიურ ჩარჩოსთან. ამასთანავე ეს ნამოსახლარები მიეკუთვნებიან შომუ თეფეს კულტურულ წრეს დასავლეთ აზერბაიჯანის (შომუ თეფე, გარგალართეფესი, თოირა თეფე, ბაბადერვიში,

რუსთეფესი) ნამოსახლარებთან ერთად, რომელთა ქვის ინვენტარსაც ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალურად, მცირე განსხვავების მიუხედავად, ბევრი საერთო ნიშანი აქვთ (Л. Челидзе, 1984; 67-85).

ლ. ჭელიძე, დ. გოგელიასთან ერთად გამოქვეყნებულ ნაშრომში მხარს უჭერს იმ მკვლევართა მოსაზრებებს, რომლებიც ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ერთიან კულტურაში (შულავერ-შომუ თეფეს კულტურა) ორ ლოკალურ ვარიანტს ხედავენ, რომელიც ქრონოლოგიური სხვაობითაც უნდა აიხსნას (დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, 1992; 29).

ბოლოს ლ. ჭელიძე კვლავ საუბრობს ქვის ნატკეცი მასალაზე, როგორც კულტურის შემადგენელ ერთ-ერთ კონსერვატიულ ნაწილზე, რომელიც ძნელად ექვემდებარება ცვლილებას და გავლენას. ქვის ინვენტარის ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ხასიათი განსაზღვრავს ძეგლის კულტურულ კუთვნილებას. შესაბამისად იხატება რთული სურათი. წოფის ქვის ინვენტარი ჰგავს შულავერ-შომუ თეფეს კულტურას და შესაბამისად ამ კულტურის ფარგლებში უნდა განვიხილოთ. ხოლო სიონის მასალა განსხვავებულია და მას უნდა ეწოდოს სიონის კულტურა (Л. Челидзе, 2007; 222-224).

როგორც ცნობილია, თ. კიდურაძემ პირველმა მიაქცია ყურადღება წოფის ნამოსახლარის ადგილის განსაზღვრას და მან წოფი, თელუტა, ალიკემეკ-თეფესი, იდანლი თეფე მიიჩნია შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის V საფეხურზე უფრო გვიანდელ ძეგლებად და მათ ძვ.წ-ის IV ათასწლეულის I ნახევრით ათარიღებდა (თ. კიდურაძე, 1976; 133-134). წოფის მასალაზე საუბრისას ტ. ჩუბინიშვილი და კ. კუშნარევა აღნიშნავენ საკმაოდ მრავალფეროვანი, ზოგჯერ მაღალგანვითარებული კერამიკისა და არქაული იერის ქვის ინვენტარის მიკროლითების თანაარსებობას (Т. Чубинишвили, К. Кушнарева, 1967; 340). თ. კიდურაძე პრინციპში ეთანხმება ამ მოსაზრებას (თ. კიდურაძე, 1976; 85).

თ. კიღურაზე ამ საკითხებით უფრო ფართოდ დაინტერესდა სიონის ნამოსახლარის აღმოჩენის შემდეგ. ნამოსახლარი, რომელიც ითხრებოდა 1974-1977 წლებში თ. კიღურაძის და მ. მენაბდის მიერ. ნამოსახლარი მდებარეობს მარნეულის რაიონში სოფელ სიონის განაპირას პატარა ღელის – ხუდისწყლის ჩამორღვეულ ნაპირზე. ის დაბა შულავერიდან დაშორებულია სამხრეთ-დასავლეთით 6-7 კმ-ით. აქ შუა და გვიან ბრინჯაოს პერიოდის სამარხების გათხრისას, გამოვლინდა ერთფენიანი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენა. გაიწმინდა ქვის საძირკველები, რომლებზეც ალიზის კედელი უნდა მდგარიყო. №1 შენობის დარღვეულ მოხაზულობაში გამოიკვეთა მოტკეპნილი იატაკის დამწვარი ფრაგმენტი. გამოხრელთა დაკვირვებით სიონის ნამოსახლარზე შეიძლება საქმე გვექონდეს ნახევრად მიწურებთან, რომელიც უკანა მხრით მიწაში იჯდა.

მათი აზრით ასეთი არქიტექტურა კავკასიაში ამ პერიოდში მხოლოდ რამდენიმე ადგილას დადასტურდა – თეთრ წყაროში, გინჩსა და შენგავითში. მოპოვებული მასალიდან კერამიკის ნატეხები ძირითადად არაორგანულმინარევიანია, გასამჭლეველად შერეულია სილა, ხვინჭა, დანაყული ობსიდიანი, კირქვა, ქარსი. ჭურჭლის ნატეხები ხშირ შემთხვევაში ორი ფერისაა, შიგნიდან შავი, გარედან მოვარდისფრო, ზოგჯერ შავი ან გარედან და შიგნიდან მოწითალო, შუაში კი შავი.

ორნამენტიდან გავრცელებული ფორმაა პირზე გაკეთებული სხვადასხვა სახის ნატეხები, ფოსოები, რომლითაც ესმინება დასავლეთ საქართველოს კერამიკულ ნეოლითს, ხოლო სავარცხელისებრი ნივთით თუ ნაფოტით ზედაპირდამუშავებული ჭურჭლის ნატეხების მიხედვით პარალელები ექებნება ალიკემეკ თეფვისს, მენტეჟის, ქეჩილი III, რუსთაფასის ნამოსახლარების მასალებთან ახერბაიჯანში, თელუტის მასალებთან სომხეთში და ასევე ახალ აღმოჩენილ ძეგლებში ალაზნის ველიდან და არაგვის

ხეობიდან. ალაზნის ველის ნამოსახლარებს წოფთან მასალის გარდა აკავშირებს სხვადასხვა სიდიდისა და სიღრმის ორმოები.

გარკვეულ ორიგინალურობას ამუდვენებს სიონში აღმოჩენილი ობსიდიანის ნატკეცი მასალა. ესენია – ლამელებზე და ანატკეცებზე დამზადებული სათელელისებრი იარაღები, ოვალურ სამუშაო პირიანი, სწორ სამუშაო პირიანი, ამოღარული საფხეკები, სახოკები, საჭრისები, ბურღები, დანები, კომბინირებული იარაღები და შომუ თეფვს ტიპის ერთი ნამგლის ჩასართი. დანარჩენი ქვის და ძვლის იარაღები ცოტაა.

მ. მენაბდის და თ. კიღურაძის აზრით სიონის ნამოსახლარი არ მიეკუთვნება შულავერ-შომუ თეფვს კულტურას, წოფის, ალაზნის ველისა და არაგვის ხეობის ნამოსახლარების მასალებთან ერთად შეიძლება პირობითად ერთ დიდ კულტურაში გაერთიანდნენ, რომლებიც თარიღებიან V ათასწლეულის ბოლოთი და IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით. თუმცა ხაზს უსვამენ სიონის ნამოსახლარის უნიკალურობას, რასაც მომავალში პასუხი სიონის ტიპის ნამოსახლარების აღმოჩენამ უნდა გასცეს (მ. მენაბდე, თ. კიღურაძე, 1981; 7-33). შემდეგ იგივე ავტორების აზრით ამ ტიპის ძეგლები სხვადასხვა მონაცემების გათვალისწინებით ადრე და განვითარებული ენეოლითით უნდა განისაზღვროს (მ. მენაბდე, თ. კიღურაძე, 2001; 19-22).

როგორც ამ საკითხებით დაინტერესებულმა წინამდებარე ნაშრომის ერთ-ერთმა ავტორმა, 1989 წელს გამოაქვეყნა სტატია, სადაც აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ერთფენიანი, შულავერ-შომუ თეფვს კულტურისგან განსხვავებული ძეგლები გამოყოფილია “წოფიგინჩის წრის ნამოსახლარების” სახელწოდებით და დათარიღებულია ძვ.წ-ის V ათასწლეულის II ნახევრითა და IV ათასწლეულის I ნახევრით. ამ წრეში ასევე ნაგულისხმევია ცენტრალური კავკასიის ახლადაღმოჩენილი ნამოსახლარები (Г. Чиковани, 1989; 84-86). ამ

სახით ნამოსახლართა გაერთიანებას საფუძვლად დაედო წოფის, როგორც ეპონიმი, პირველად გათხრილი ნამოსახლარის წინ წამოწევა, სადაც კარგად ჩანს გორა ნამოსახლარებისგან განსხვავებული დასახლების ტიპი, ხოლო მასალებში მოგვიანო ძეგლებისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ფორმები და ორნამენტი. გინჩის ნამოსახლარზე კი, სიონის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარისგან განსხვავებით უფრო უკეთესად შემონახულია ქვის არქიტექტურა.

წოფის მსგავს ალაზნის ველის ნამოსახლარებს ვ. ვარაზაშვილი ძვ. წ-ის IV ათასწლეულის I ნახევრით ათარიღებდა (B. Варაზაშვილი, 1992; 83).

ალაზნის ველის, არაგვის ხეობისა და დაღესტნის (გინჩი, ჩინა, რუგუჯა) მასალას შორის კულტურულ და ქრონოლოგიურ სიახლოვეს ხედავს მ. გაჯიევი. სიონის გარკვეულ თავისებურებას კი იგი ხსნის იმით, რომ მისი ჩამოყალიბება ხდებოდა კავკასიის სხვადასხვა ჩრდილო, დასავლეთი და ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურათა ტრადიციის საფუძველზე. ამიერკავკასიის ნამოსახლარების პარალელებისა და თარიღების საფუძველზე მთიანი დაღესტანის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებს ძვ. წ-ის V ათასწლეულითა და IV ათასწლეულის შუა ხანებით ათარიღებდა (M. Гаджиев, 1992; 93-106).

შემდეგ სხვადასხვა მკვლევარებმა ამ ტიპის ნამოსახლარებისათვის გამაერთიანებელი ტერმინებიც შემოიღეს “სიონი-გინჩის”, “სიონი-წოფის” სახით (გ. ჩიქოვანი, 2010; 85), რომლითაც ჩანს, რომ დღეს საკითხისადმი ერთიანი მიდგომა არ არსებობს.

სიონის ნამოსახლარს 2001 წელს სტატია მიუძღვნა ლ. ნებიერიძემ, სადაც მასალის ანალიზის საფუძველზე ამტკიცებს ძეგლის გვიან ნეოლითურობას (ლ. ნებიერიძე, 2001; 5-13). შემდეგ მან ახალ მონოგრაფიაში ეს და სხვა საკითხები უფრო ფართოდ წარმოაჩინა. მისი აზრით სიონის ნამოსახლარი ყველაზე ადრეული გვიანნეოლითური ძეგლია აღ-

მოსავლეთ საქართველოში, ხოლო წოფი და მასთან გენეტიკურად დაკავშირებული უფრო მოგვიანო ენეოლითური ნამოსახლარები მიზანშეწონილია გაერთიანდნენ “წოფის კულტურის” სახელწოდებით. მისი აზრით წოფის, ბერიკლდეების და კავთისხევის ყორღანში ადგილობრივი კერამიკის გვერდით თანაარსებობს ანატოლიური წარმომავლობის ურუქის პერიოდის კერამიკა, რომელიც უფრო ფართოდ წარმოდგენილია აზერბაიჯანში ლეილა თეფეს კულტურის ძეგლებში. ბერიკლდეები მას წოფის კულტურის ძეგლად მიაჩნია. წოფის ენეოლითური კულტურის არსებობას ლ. ნებიერიძე ვარაუდობს ძვ. წ-ის V ათასწლეულის დასაწყისიდან IV ათასწლეულის II ნახევრის ჩათვლით (ლ. ნებიერიძე, 2010; 122-138).

სხვადასხვა მკვლევართა მოსაზრებების მოხმობა იმიტომ დაგვჭირდა, რომ გავარკვიოთ ექსპედიციის მიერ გათხრილი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების კულტურული კუთვნილების საკითხი. ამ და სხვა საკითხებზე ჩვენ გვაქვს შეთანხმებული პოზიცია და შევეცდებით ქვემოთ მოკლედ გადმოვცეთ.

აღმოსავლეთ საქართველოში მრავალწლიანი, წარმატებული არქეოლოგიური გათხრებით ძირითადად დადგენილია სამი, განსხვავებული კულტურის არსებობა.

1. მრავალსამშენებლო ჰორიზონტიანი ე.წ. შომუ თეფე-შულავერის კულტურის ნამოსახლარები, რომელიც ძირითადად მოიცავენ ქვემო ქართლისა და მიმდებარე აზერბაიჯანის ტერიტორიას მდ. მტკვრის შუა წელში.

2. წოფის წრის თუ კულტურის ერთფენიანი ნამოსახლარები, რომლებიც აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთაც.

3. შიდა ქართლში, ბერიკლდეების ქვედა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენა, ოთხკუთხა ნაგებობათა კომპლექსითა და ალიზის აგურების ზღუდით წარმოდგენს

დასახლების ახალ არქიტექტურულ ტიპს აღმოსავლეთ საქართველოში (გ. ჩიქოვანი, 1998; 3-5).

როგორც ამ და სხვა საკითხების განხილვისას ვნახეთ მკვლევართა შორის გარკვეული განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს.

ერთერთია ტერმინოლოგიური საკითხი, კონკრეტულად არქეოლოგიურ კულტურათა სახელწოდება. ამ შემთხვევაში საქმე ეხება შომუ თეფეს, შომუ თეფე-შულავერის, შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის სახელწოდებას. ჩვენი აზრით უფრო უპრიანია მტკვრის შუა წელის ნამოსახლარებს კვლავ დაუბრუნდეს შომუ თეფე-შულავერის კულტურის სახელი. მართალია, შომუ თეფეს კულტურით გაიცნო მეცნიერულმა საზოგადოებამ დასავლეთ აზერბაიჯანის ნამოსახლარები, მაგრამ შემდგომში სწორედ შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარების არქეოლოგიური გათხრების მონაცემების თ. კიდურადისეული ინტერპრეტაცია დაედო საფუძვლად კულტურის ქრონოლოგია-პერიოდიზაციას, რომელიც ცალკეული კრიტიკული შენიშვნების მიუხედავად ჯერჯერობით გაზიარებულია მკვლევართა მიერ. არ გვგონია მასში რაიმე განსაკუთრებული ცვლილება შეიტანოს სომხეთში, ენშიაძინთან, სოფელ არატაშენში გათხრილმა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარის მონაცემებმა (P. Бадалян, П. Аветисян и др... 2004; 31-32). კარგად რომ გავერკვეთ ამიერკავკასიაში მიმდინარე კულტურულ-სამეურნეო პროცესებზე დღეს უკვე შესაძლებელია მოხდეს აღნიშნული კულტურის უფრო გამოკვეთილი დეფინიცია, რომელიც გულისხმობს დასახლების ტიპს, არქიტექტურულ გეგმარებას და სამშენებლო ტექნიკას, სადაც აუცილებლად მონაწილეობს ალიზის აგურები, წრიული არქიტექტურა და მასალა. ამ მონაცემთა საფუძველზე მათი შედარება სხვა სინქრონული კულტურის ნამოსახლარებთან შესაძლებლობას მოგვცემს გამოვყოთ საერთო და განმასხვავებელი ნიშნები. ამ საკითხების გათვალისწინებით შესაძლებელია შომუ თეფე-შულავერ-

ის კულტურის განვითარების პროცესისადმი უკეთესად თვალის გადევნება და ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხების დაზუსტება და სხვა.

დღეისდღეობით ქვემო ქართლში გათხრილი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებიდან ამ მოთხოვნებს აკმაყოფილებს შულავერის გორა, იმირის გორა, გადაჭრილი გორა, დანგრეული გორა, ხრამის დიდი გორა, არუხლო I-III და მაშავერას გორა და დასავლეთ აზერბაიჯანის, როგორც ძველი ისე რამდენიმე ახალგათხრილი ნამოსახლარი. რაც შეეხება ქიულ თეფე I-ს ან მის მსგავს ნამოსახლარებს ი. ნარიმანოვისა (И. Нариманов, 1966; 121), ტ. ჩუბინიშვილის (Т. Чубинишвили, 1971; 26), და ვ. მასონის (В. Массон, 1971; 123) შემდეგ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია განვიხილოთ ცალკე კულტურად. მართალია ქიულ თეფე I წარმოადგენს ხელოვნურ გორა ნამოსახლარს, მაგრამ სამშენებლო ტექნიკაში წამყვანია ქვა და ალიზი. ქვებითაა ამოყვანილი მიწაში ჩაღრმავებული კერები, თანაც ყველა შენობის ნაშთი არ არის წრიული, დანგრეული შენობების სიმაღლე საშუალოდ 25-30 სმ-ია და ზედა ნაწილის კონსტრუქცია გარკვეული არ არის (О. Абидуллаев, 1982; 24-39). ამასთანავე არქეოლოგიური მასალაც რამდენადმე განსხვავებულია და ქრონოლოგიურადაც შედარებით მოგვიანოა. ოთ. ჯაფარიძის აზრით ქიულ თეფე I შეიძლება მიეკუთვნოს ძვ.წ-ის V ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა მონაკვეთს. აქ ჰალაფური იმპორტი ჩნდება დასახლების საწყისიდან, შემდეგ კი ძლიერდება დაღმა თეფეს კულტურის გავლენა, რომელიც მოიცავს ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქებს (От. Джапаридзе, 1989; 336). კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კვლევით დაინტერესებული მკვლევარები ხაზს უსვამენ წინა აზიურ კულტურულ ცენტრებთან მჭიდრო კავშირს ძვ.წ-ის VI-IV ათასწლეულში. ეს კავშირი მათი აზრით თვალში საცემია ჰალაფის, უბეიდ-ურუქის კულტურულ ცენტრებთან, რომელსაც აღნიშნულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში სხვადასხ-

ვა ინტენსივობა ჰქონდა. ეს კავშირი ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამიწათმომქმედო ნამოსახლარებშიც, მაგრამ მკვლევართა დაკვირვებით ამერკავკასიის სამხრეთ ოლქებთან შედარებით ნაკლებად ინტენსიურია (გ. ჩიქოვანი, 1998; 3-5). წოფის კულტურის ნამოსახლარებიდან, წინააზიურ კულტურულ ცენტრებთან კავშირის დამადასტურებელი, ერთ-ერთი ყველაზე გვიანდელი ეტაპის არტეფაქტია, არსლან თეფე VII მსგავსი თიხის ჭურჭლის აღმოჩენა „ნაჭიფჭაეების“ ნამოსახლარზე თეთრიწყაროს რაიონში (Chikovani G., Shatberasvili Z., Gogochuri G. 2010; 95-103).

ჩვენი აზრით აღმოსავლეთ საქართველოში გამოვლენილი სამი ადრესამიწათმომქმედო კულტურიდან, ორს – შომუ თეფე-შულავერის და წოფის კულტურის ნამოსახლარებს განვითარების უფრო ხანგრძლივი ისტორია აქვთ. ხოლო ბერიკლდეების ნამოსახლარსა (Л. Глonti, А. Джавахишвили, 1987; 80-86) და კავთისხევის ყორდანს (З. Махарадзе, 1998; 24-25) მოკლე, რომლის შემდეგ იწყება ახალი კულტურული ძვრები. ამ მხრივ შედარებით განსხვავებული კულტურული პროცესი იკითხება აზერბაიჯანში, შომუ თეფე-შულავერის კულტურის გვერდით თანაარსებობს შედარებით მოგვიანო ქიულ თეფე I-ის მსგავსი ნამოსახლარები, ხოლო ძვ.წ-ის IV

ათასწლეულიდან მკვეთრად იგრძნობა წინააზიური კულტურული გავლენა და შემოდის ახალი, ლეილა თეფეს კულტურა (И. Нариманов, 1987; 48), დასახლების ახალი არქიტექტურული გეგმარებითა და ყორდანული ტიპის სამარხებით.

ნაშრომი გვსურს დავასრულოთ არუხლო I-ის პირველი ეტაპის გამთხრელთა მიერ 1984 წელს გამოქვეყნებული კრებულის ბოლოში დართული კეთილი სურვილებით.

„მონოგრაფია შესრულდა სხვადასხვა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა სპეციალისტების მიერ და ამით ფაქტიურად სრულდება ენეოლითის ეპოქის საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლის არუხლოს კომპლექსური შესწავლის პირველი ეტაპი. ვიმედოვნებთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში შემდგომი არქეოლოგიური სამუშაოები მოგვცემს ახალ მასალებს, რომლითაც შესაძლებელი იქნება ნაშრომში წამოჭრილი ზოგიერთი საკამათო საკითხის გადაწყვეტა და ამ რეგიონის ძველ მოსახლეთა ისტორიის უფრო სრულყოფილად გაშუქება“ (Т. Чубинишвили и др. 1984; 122). ჩვენ მთლიანად ვეთანხმებით ამ სურვილებს და წარმატებას ვუსურვებთ წინამდებარე ნაშრომში წამოჭრილი პრობლემებით დაინტერესებულ მკვლევარებს.

ბერძენიშვილი (კილაძე) ნ. პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, II თბილისი 1956.

ბერძენიშვილი (კილაძე) ნ. ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები, მასალა საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, თბილისი, 1963.

ბერძენიშვილი (კილაძე) ნ. ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობიდან, თბ. 1964.

ბერძენიშვილი ნ. ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები წიგნი I, ისტორიული გეოგრაფია, თბილისი 1964.

ბრეგაძე ნ. მეცხვარეობის ისტორიისათვის. მასალა საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, VII, თბ. 1979.

გაბუნია მ., ვეკუა ა. ბუნებრივი გარემოს ევოლუცია სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონში ეოპლეისტოცენ-ადრეპოლოცენში. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ოთ. ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, №15-16, თბ. 2005.

გობეჯიშვილი გ. თეთრიწყაროს ნამოსახლარი. თბილისი 1966.

გოგელია დ. დასახლების ტიპი არუხლო I-ზე. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ზოგიერთი შედეგები: მასალა საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, VII, თბილისი 1979.

გოგელია დ., ჭელიძე ლ. ენეოლითური კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში. საქართველოს არქეოლოგია, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა. თბ. 1992.

გრიგოლია გ., ტატიშვილი თ. ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, თბ. 1960.

კალანდაძე ა. მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში (ოდიშის განათხარი მასალით) აკადემიკოს ნ. მარის სახელობის ენის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე IV³, თბილისი 1939

კალანდაძე ა. ქვის ხანა საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I საქართველო უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე. თბ. 1970.

კალანდაძე კ. დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, თბილისი 1980.

კიკვიძე ი. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი 1976.

კილაძე (ბერძენიშვილი) ნ. მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტომი XIV, თბილისი 1953.

კიღურაძე თ. შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია. საისტორიო კრებული, II. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბ. 1971.

კიღურაძე თ. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია, თბ. 1976.

კვიციანიძე კ. 1966 წელს აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის ძეგლები არუხლოს “გეოთეფესა” და “სამახვეთის” სამაროვანზე. XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის სავლეთ არქეოლოგიური კვლევები შედეგებისადმი. მოკლე ანგარიშები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბ. 1967.

მარუაშვილი ლ. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. თბ. 1964.

მაცხონაშვილი კ. არუხლო I-ზე 1968 წელს ჩატარებული გეოლოგიური დაკვირვების შესახებ. მასალა საქართველოსა და კავკა-

სიის არქეოლოგიისათვის, VII, თბ. 1979.

მენაბდე მ., კიღურაძე თ. სიონის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ. 1981.

მენაბდე მ., კიღურაძე თ. ნეოლითისა და ენეოლითის პერიოდების განსაზღვრისათვის საქართველოში. კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. თბ. 2001.

მეშველიანი თ., ყვავაძე ე., ჯაყელი ნ. ჭიათურა-საჩხერის ქვის ხანის შემსწავლელი საერთაშორისო არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2007 წელს ძუძუნას მღვიმეში ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, №19, თბ. 2010.

მახარაძე ზ. კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის ახალი აღმოჩენები. კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია, I, (მოსხენებთა მოკლე შინაარსი). თბ. 1998.

მროველი ლ. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა. ქართლის ცხოვრება. ტომი I. თბ. 1955.

მუსხელიშვილი დ. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბ. 1993.

მირცხულავა გ. სამშვილდე (1968-70წწ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), თბილისი 1975.

მირცხულავა გ., ჩიქვანი გ. საქართველოსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის უძველესი კავშირების ზოგიერთი ასპექტი. ქართული დიპლომატია. წელიწადი, 15. თბ. 2011.

მირცხულავა გ. ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ნამოსახლართა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. თბ. 2001.

ნებიერიძე ლ. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბილისი 1972.

ნებიერიძე ლ. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თბილისი 1978.

ნებიერიძე ლ. სიონის ნამოსახლარი – აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანნეოლითური ძეგლი. ძიებანი, საქართველოს მეცნიერებათა

აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, №8, თბილისი 2001.

ნებიერიძე ლ. წოფის ენეოლითური კულტურა, თბილისი 2010.

ნიორაძე მ. სამერცხლე კლდის მღვიმე. თბილისი 1975.

სტურუა ქ. ობსიდიანი და ვაჭრობის საკითხები. არქეოლოგიური კრებული I (აკად. ოთ. ჯაფარიძის 70 წლისადმი მიძღვნილი). თბ. 1994.

ქავთარაძე გ. საქართველოს ნეოლით-ადრე-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე. თბ. 1981.

ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971წწ). თბილისი 1975.

ღამბაშიძე ირ., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ი. უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში ძვ. VI-III ათასწლეულში, თბილისი 2010.

ჩიქვანი გ. კულტურული პროცესი აღმოსავლეთ საქართველოს ენეოლითურ ნამოსახლარებში წინა აზიის მასალის მიხედვით. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი V სამეცნიერო სესია “მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო, თბ. 1998.

ჩიქვანი გ. შიდა ქართლი ძველი წელთაღრიცხვის V-IV ათასწლეულში (არქეოლოგიური მასალის მიხედვით) ავტორეფერატი, თბილისი 1999.

ჩიქვანი გ. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლის საკითხები. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, №19, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი. თბილისი 2010.

ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა (მასალები მესხეთ-ჯავახეთის უძველესი ისტორიისათვის). თბილისი 1963.

ჩუბინიშვილი ტ. მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბილისი 1965.

ჩუბინიშვილი ტ., სანებლიძე ო., ნებიერიძე ლ., კვიციანიძე კ. სამხრეთ საქართველოში 1965 წელს ჩატარებული კვლევის ძირითადი შედეგები. XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. მოხსენებათა ანოტაციები, თბილისი 1966.

ჩუბინიშვილი ტ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წელს საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბილისი 1967

ჩუბინიშვილი ტ. საქართველოს უძველესი ტომების სულიერი კულტურისათვის. საბჭოთა ხელოვნება, №11. თბილისი 1968.

ჩუბინიშვილი ტ., კვიციანიძე კ., ნიკოლაიშვილი ვ., მაცხოვრავილი კ. არუხლოს ენეოლითური ნამოსახლარის 1966-1968 წლების გათხრების შედეგები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966-1968 წლებში წარმოებული საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. მოკლე ანგარიშები. თბილისი 1969.

ჩუბინიშვილი ტ. ენეოლითური კულტურა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, საქართველო უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე. თბილისი 1970.

ჩუბინიშვილი ტ., ნებიერიძე ლ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი 1971.

ჩუბინიშვილი ტ. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლში. მაცნე, №4. თბილისი 1973.

ჩუბინიშვილი ტ. ახალი მასალები ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის. ძეგლის მეგობარი, კრებული 33, თბ. 1973.

ჩუბინიშვილი ტ., ჭელიძე ლ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. მოკლე ანგარიში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი 1973.

ჩუბინიშვილი ტ., ჭელიძე ლ., ნებიერიძე ლ., მირცხულავა გ., ლისიციანა გ., ყარაშვილი მ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წელს, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, აკად. ივ. ჯავახიშვილის ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი 1974.

ჩუბინიშვილი ტ. ნ. ბერძენისვილის შესვლულება მორწყვის მნიშვნელობის შესახებ საქართველოს უძველეს ხანაში. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან. თბილისი 1976.

ბიბიგური ლ. ამიერკავკასიის უძველესი სამიწათმოქმედო კულტურა. თბილისი 2000.

ჭელიძე ლ. ქვის პერიოდის ახალი სადგომი წალკაში. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. საქართველოს მეცნიერებათა აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, ჟურნალი №15-16. თბილისი 2005

ჯავახიშვილი ა. იმირის გორაზე 1971 წელს ჩატარებული მუშაობის მოკლე ანგარიში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს. თბილისი 1972.

ჯავახიშვილი გ. ნეოლითური მასალა ლაგო-დუხის რაიონიდან. მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. თბილისი 1966.

ჯაფარიძე ო., ჯავახიშვილი აღ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1966წწ). მაცნე, №3. თბილისი 1967.

ჯაფარიძე ო., ჯავახიშვილი აღ. უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე. თბილისი 1971.

ჰანზენი ს., მირცხულავა გ., ბასტერტ-ლამ-

პრისი კ., გატცოვი ი., ნედელჩევა პ., ნოი-მანი დ., ულრიხი მ., ვალი ი. ადრესამიწათ-მოქმედო კულტურა სამხრეთ კავკასიაში. არუხლოს გორაზე 2005-2011 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში. თბილისი 2013.

. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку 1982.

. Начало земледелья в Дагестане, Природа № 2, Москва 1983

. Исследование памятников олдована на северо-восточном Кавказе. Москва 2007. (Предварительные результаты).

„ . Радиоуглеродное гамирование археологических и палеоботанических образцов Грузии. Тбилиси 1987.

. Шому тепе. Баку 2012.

„ „ „, Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (результаты анализов нейтронной активизации), историко-филологический журнал №1-2 (143-144) Ереван 1996.

. Obsidian of the South Caucasus. Exploitation of sources and distribution of raw materials, - Caucasus Essays on the Archaeology of the Neolithic-Bronze Age, Dedicated to the 80 th Birth-day of Prof. Otari Japaridze, Tbilisi 2001.

„ „ „ . Неолитическое поселение Араташен. Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа. Тбилиси 2004.

. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. Советская археология. №4. Москва 1965.

. Древнейшие Земледельцы Северной Месопотамии, Москва 1989.

„ . Мезолит Кавказа. Археология СССР. Мезолит СССР. Москва 1989.

. Об остатках диких позвоночных животных из Арухло I. (по сборам 1966-1973гг).

Материалы по археологии Грузии и Кавказа. VII. Тбилиси 1979.

А. Техническая характеристика керамики из Тель Сото и Кюльтере Приложение №9 книги Н. Бадера, Древние земледельцы северной Месопотамии, Москва 1989.

. Ботанически-географические основы селекции. Избранные труды. Т. II. Москва-Ленинград 1960.

. Животный мир восточной Грузии в эпоху энеолита по материалам Арухло I (VI-IV тыс. до н. э.). Человек и окружающая его среда, материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX. Тбилиси 1984.

. Раннеземледельческая культура Иоро-Алазанского Бассейна Тбилиси 1992

. Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. Москва 1991.

. Квемо Картлийская археологическая экспедиция 1979-1980 гг. Полевые археологические исследования в 1980 году. (краткие исследования). Тбилиси 1982.

. „ . Краткий отчет о работе Квемо-Картлийской археологической Экспедиции, Полевые археологические исследования в 1981 году. (краткие исследования) Тбилиси 1984.

„ „ „. Исследования экспедиции Квемо Картли. Полевые археологические исследования в 1982 году. (краткие сообщения). Тбилиси 1985.

„ „ „. Полевые исследования Квемо-Картлийской экспедиции. Полевые археологические исследования в 1983 году. (краткие сообщения). Тбилиси 1986

„ „ „ . О полевых работах Квемо-Картлийской экспедиции. 1985-1986 гг. Полевые археологические исследования в 1986 году. (краткие сообщения). Тбилиси 1991.

„ „, Краткий отчет о работе Квемо-Картлийской археологической экспедиции. Полевые археологические исследования в 1988 году. (краткие сообщения). Тбилиси 1997.

. К изучению Голоценовых ландшафтов территории Квемо Картли. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VII, Тбилиси 1979.

. Растительность низменностей и предгорий Квемо Картли в голоцене. Человек и окружающая его среда. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984

. Живой реликт культурной пшеницы. Сообщения академии наук Грузинской ССР, 96, №2. Тбилиси 1979.

„ „. Ботанический состав древнейших пшениц Грузии. Человек и окружающая его среда. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984.

„ „ - „ „ . Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедиций. Вестник Музея Грузии, Т. XXV-B. Тбилиси **1968**.

„ „. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита поздней бронзы в Шида Картли – Бериклдееби. Краткие сообщения института археологии, №192. Москва 1987.

. „ „. Предварительные результаты работ археологической экспедиции изучающей памятники каменного века Самегрело, полевые археологические исследования, в 1977. (краткие сообщения). Тбилиси 1980.

. Строительное дело и архитектура Южного Кавказа V-III тыс. До н. э. Тбилиси 1973.

„ „. Южный Кавказ в VI-IV тыс до н. э. Кавказ в системе палеометаллических Культур Евразии,

Материалы I симпозиума – “Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла” Тбилиси 1987.

. К реконструкции природных условий эпохи существования раннеземледельческой культуры Восточной Грузии. Человек и окружающая его среда. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984.

. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тбилиси 1989.

„ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „ „ „

„ „. Природные ресурсы Грузии и проблемы их рационального использования, Москва 1991

. Новые данные по палеолиту Закавказья. Советская Этнография, №2. Москва 1935.

. Кавказ и древний Восток в IV-III тыс. до н. э. краткие сообщения Института археологии. 93. Москва 1963.

. К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии. Тбилиси 1983.

. Какова роль рвов древнего поселения Арухло I. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VII, Тбилиси 1979.

. Древнейшие землекопные орудия Арухло I. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VII, Тбилиси 1979.

„ „. Obsidianовая индустрия Цопи. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VII, Тбилиси 1979.

„ „. Комплексное изучение каменной индустрии раннеземледельческих

поселении Арухло II и Арухло III. Человек и окружающая его среда. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984.

„ . Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа (V-III тыс. до н. э.). Мацне №6. (39). Академия наук Грузинской ССР, орган отдела общественных наук. Тбилиси 1967.

„ . Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград 1970.

„ . Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э. Этапы культурного и социально-экономического развития, С-Петербург 1993.

„ . Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. Москва 1977.

„ . К вопросу о раннеземледелии в Южной Грузии. Человек и окружающая его среда. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984.

„ . Наследие древней Грузии, Тбилиси 1989.

„ . К вопросу о методике изучения Нижнепалеолитических орудий. Материалы и исследования по археологии СССР. Институт археологии А. Н. СССР. №131. Москва-Ленинград 1965.

„ . Сравнительный анализ диагностических показателей современных и голоценовых погребенных почв Марнеульской равнины. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984.

„ . Кочевники Азии, Москва 1976;

„ . Поселение Джеитун. Материалы и исследования по археологии СССР. Институт археологии А. Н. СССР. Москва 1971.

„ . Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, Москва 1982.

„ . Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Советская археология, №3 Москва 1971.

„ . Экспедиция Горийского района, Полевые археологические исследования в 1986 году (краткие сообщения). Тбилиси 1991;

„ . Археологическая экспедиция Иорского устья, Полевые археологические исследования, в 1983 году (краткие сообщения). Тбилиси 1986.

„ . Кавказ на заре бронзового Века. Москва 1975.

„ . Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Москва 1981.

„ . Памятники культуры энеолита Кавказа, глава первая, Археология СССР, Энеолит СССР, Москва 1982.

„ . Древнейшая земледельческая культура Закавказья. VII международный конгресс доисториков и протоисториков, доклады и сообщения археологии СССР. Москва 1966

„ . Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку 1987.

„ „ . Отчет работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции. Полевые археологические исследования в 1976 году. Тбилиси 1979.

„ . Культурные растения на ранних поселениях Грузии по палеоэтноботаническим исследованиям, Автореферат. Кишинев 1990.

„ . Природные ресурсы Грузинской ССР. Металлические полезные ископаемые. Т. 1. Москва 1958

„ . Разгаданные секреты древней бронзы. Москва 1970.

„ . Тушабрамишвили Д. Палеолит в Грузии. Пещеры Грузии. Тбилиси 1981.

„ . Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва 1956.

„ . Орудия труда энеолитического поселения Арухло I. Материалы по археологии

„ . Краткий Отчет Квемо-Картлийской археологической экспедиции. Полевые археологические исследования в 1978 году.(Краткие сообщения). Тбилиси 1981.

. Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии. Тбилиси 1979.

. Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема). Москва 1980

„ . Новые палеозотоботанические находки на энеолитическом поселении Арухло I. Человек и окружающая его среда. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IX, Тбилиси 1984.

Bastert-lamprichs K., Benecke N., Hanzen S., Neff R. Der Beginn der Landwirtschaft im Südkavkasus. Die Ausgrabungen in Aruchlo in georgien. Berlin 2011.

Kiguraze T. Neolitische Siedlungen von Kvemo Kartli, Georgien, AVA, Materielen, Band 29, München 1986.

Chelidze L., Gogelia D. Aruxlo I: An Erli-Farming Site, *Jornal of Georgian Archaeology*, The *Jornal of the Otar Lordkipanidze nidre zentre for Archaeologikal studies Georgian academi of scinces*, Tbilisi 2004.

Hamon C. From Neolithic to Chalcolithic in the Southern Caucasus: Economy and

Macrolithic Complements from Shulaveri-Shomu Sites of Kwemo-Kartli Georgia. *Paléorient*.

Revue pluridisciplinaire de préhistoire et protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest et de l'asie centrale 34, 2008, 85-135013.

Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K. Aruchlo 2005-2006 Bericht über die Ausgrabungen in einem neolithischen Siedlungshügel. *Archäologische Mittelilungen aus Iran und Turan* 38, 2006, 1-34.

Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K., Görsdorf J., Neumann D., Ulrich M., Gatsov I., Nedelcheva P. Aruchlo 2007. Bericht über die Ausgrabungen im neolitischen Siedlungshügel. *Archäologische Mittelungen aus Iran und Turan* 39, 2007, 1-30.

Hansen S., Mirtskhulava G. The neolithic settlement of Aruchlo. Report on the exkavations in 2009-2011. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, Berlin 2012.

Helwing B., Aliev T. Field work in the mil Plan: the 2010-2011 expedition, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, Berlin 2012.

Sturua K. Stone Age Finds From Trialeti. *Reskue Archaeologi in Georgia: The Baku-Tbilisi-Geihan and South Caucasian Pipelines*. Tbilisi 2010.

Chikovani G., Shatberasvili Z., Gogochuri G. A New Site of The Eneolithik-Eazli Bronze Agl From Tetrtskharo. *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Geihan and South Caucasian Pipelines*. Tbilisi 2010.

Chubinisvili T. South Caucasian Early Agrarian Culture and its interrelations wit Cultures of the Near East (the fift to Third Millennium B.C.) VIII Congress international des sciences Prehistoriques et Protoistoriques, Moskou 1971.

Guram Chikovani, Joni Abuladze, Dimitri Zhvania

Settlements of the Early Farming Period Culture Explored By Kvemo Kartli (Arukhlo)
Archaeological Expedition

Summary

In the result of long term systematic archaeological excavations and interdisciplinary researches of Arukhlo site scholars clearly identified that the Caucasus, and particularly Georgia, had been not only the old ancient territory but a primary seat of the humans' progenitors that later settled the Euro-Asian continent.

Discovery of Dmanisi Stone Age dwelling gained an international importance and promoted a new wave of further researches of the Stone period first stage sites (Kh. Amirkhanov, 2007).

In spite of global climatic changes the Stone Age period people had always successfully managed to seek for and find desirable and apt spots for settling. West Georgia is exclusively distinguished from this point of view. It is thickly dotted with excellent dwellings including even the Upper Paleolithic cave shelters.

Scholars had already explored a certain number of dwellings and managed to single out certain variations and developmental stages of the Upper Paleolithic and Mesolithic cultures (S. Zamiatnin, 1935; N. Bader; N. Berdzenishvili; D. Tushabramishvili, 1981). The Early Paleolithic sites have yielded pieces belonging to the Mousterian period pointing to the consequential development of the culture (M. Nioradze, 1975).

The Upper Paleolithic level of Dzudzuana cave dwelling, uncovered in west Georgia, included D substratum that has gained international importance because of the finds coming from it. The site has yielded the remains of imbued and interlaced filaments of flaxen and wool (D. Meshveliani et al, 2010).

Formation of current climatic conditions started in the Early Holocene period fostered shaping and further

widening of the local flora, fauna and landscape confines according to the existing zones. This event had also greatly influenced a developmental process of human societies, modification of hunting weapons and consumer implements or tools followed by the origination and creation of a new economic life of producing activities.

Georgia's Neolithic and Eneolithic period dwellings and habitation sites have come to light not only in the caves but also in open territories. They belong to the earlier and later periods of the age clearly showing the process of transition to the previously mentioned producing activities that was not uniform either in the Caucasus or in Georgia at all.

The process had first of all been influenced by the peculiarities of ecological and natural resources perfectly witnessed at the Neolithic an Eneolithic sites explored in different regions of Georgia.

Kvemo Kartli is one of the distinguished regions from this point of view. It is the south-eastern part of east Georgia including Gardabani, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Adigeni, Tetrtskaro and Tsalka municipalities and a regional centre Rustavi town.

The relief of the region is mainly mountainous. It is divided from Shida (Inner) Kartli, another region of Georgia, with a narrow gorge of the country's longest river Mtkvari (Old Greek name "Kuros"), the main hydrographic vein of the region together with its right hand tributaries the Khrami, Algeti and Mashavera rivers. There are also lakes rich of fishes in the region.

Kvemo Kartli is distinguished with its diversity of relief. It consists of plains, foothills, highlands and alpine zones with characteristic to them geographical peculiarities.

The soil of the region is mainly brown in the plain areas and highlands and black in the foothills. Local vegetation is tally with climatic zones of dales, timbered areas, woodlands and meadows, treeless and alpine zones.

Hypsometric limit of KvemoKartli runs along the lower reaches of the Khrami River at the altitude of 265 m. In the foothills, in Tetrtskaro district, it is at the height of 1000-1200 m above the sea level and in the highlands, at Bedeni and Tsalka districts, the altitude reaches 1700-2000 m. accordingly there are alluvial plains, tectonic rolling hills, foothill terraces, volcanic plateaus etc.

An average temperature is +11.5-13°C, annual amplitude is +23-24°C, a total sum of pluvial 350-500 mm per year (N. Maruashvili, 1964).

There are certain reasonable conclusions made in the result of geological and palynological investigations about Marneuli dale structures and the Early and Middle Holocene landscapes.

Marneuli dale is laid upon a single layered, Apsheron-Gurganian age monotonous body which is tens of meters thick. Scientists connect the formation of the body with the accumulation of continental passages in the result of the Caspian sea transgression during the Plio-Pleistocene period (K. Matskhonashvili, 1979). Final formation of Marneuli dale finished at the beginning of Holocene period Earlier it had taken place in the Khvalin period (18-11 thousand years). Alluvial deposits of the rivers Khrami, Mashavera, Debeda etc. had been intensively layering in the area. Transgression of the Caspian Sea was influencing upon the process at the time when its level was 50 meters higher than in the Early Pleistocene period. Later there followed a deep regress of the sea and formation of Marneuli first terrace. Alluvial layer was being gradually covered by hazel color clay and earth in the considerably arid period (Ch. Djanelidze, 1984).

Palynological survey showed that Marneuli landscape was woodless grasslands covered with brushwood. Fragmentary woodlands changing periodically

were in the foothills and along the riversides in the Holocene period (L.Gogochaisvili, 1984).

Kvemo Kartli is rich of natural resources and minerals including iron, copper, gold, silver, quartzite, limestone (calcium carbonate), marble, tuff, andesine, obsidian, amethyst, agate, jasper etc.

It does not seem accidental at all that the Paleolithic period Dmanisi dwelling has been discovered in Kvemo Kartli. It is the only site of the period in the whole Euro-Asian continent that has gained an international importance but it is not the only one in the region. There also are Trialeti Mesolithic dwellings, the Late Neolithic period Shomutepe-Shulaveri habitation sites at Marneuli valley, and Early Mtkvari-Araxes culture settlements and burials. Here also belong Sakdrisi gold galleries of the same culture, Trialetian and Bedenianearly period burial mounds etc.

It should be noted that the label "Kartli" has not only geographical but also ethnological meaning stating the name of the Kartvelians (Georgians) and their country Sakartvelo (Georgia) though there is a different point of view about it (D. Muskhelishvili, 1993). Kartli as a historic-geographical name is mentioned in the medieval period written records such as Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli) (I. Mroveli, 1955).

We are interested in the formation of the early period Kvemo Kartlian producing economy from the historic-geographical point of view. Archaeological excavations lasting for many years have perfectly revealed a high standard cultural and economic development of the region.

It is a well known fact that the presence artificial habitation mounds belonging to a certain unknown culture had been fixed in 1964 and beginning from 1965 there were begun excavations of Shulaveri, Imiris Gora, Gadachrili Gora, Dangreuli Gora and KhramiDidi Gora settlement mounds by a joint expedition of Tbilisi State University and the State Museum under the direction of academicians O. Djaparidze and Al. Djavakhishvili. Later the

expedition was directed by Dr. T. Kighuradze. The settlements just mentioned are located at Marneuli district. They are known as Shulaveri group settlement mounds.

Another joint expedition consisting of Iv. Djavakhisvili Institute of History, Archaeology and Ethnography and the Museum of Fine Arts (KvemoKartli Archaeological Expedition) began excavations of Arukhlo settlement mound at the nearby Bolnisi district in 1966. Later field works were continued by the same expedition but this time it belonged to the Centre for Archaeological Researches of the Institute mentioned previously. Dr. T. Chubinishvili (in 1966-76) and then a research fellow D. Gogelia (in 1978-88) were the directors of the expedition. They have explored Arukhlo 1, several Early Farming period settlements and some of the Bronze and later period sites.

The present paper deals with the Early Farming period settlement mounds excavated by the latter team of scholars. In order to avoid certain misunderstandings we have added the name of the village Arukhlo to emphasize the fact that the directors had once published the preliminary reports of the excavations mentioning this name (T. Chubinishvili et al 1979).

The expedition, funded by the State, had been excavating two sites concurrently Arukhlo 1 in 1966-1985 (Tab. I-LIII) and Tsopi settlement mound at Marneuli district in 1965, 1969, 1973 and 1976. At the same time the team had been either prospecting or exploring some other sites of the Early Farming period. In whole they excavated Arukhlo III (in 1969) (Tab. LIX-LXII), Arukhlo II (in 1973-4) (Tab. LIV-LVIII), one more dwelling or settlement mound of so called Pre-pottery Neolithic period in the centre of Dmanisi district (right bank of the Mashavera river), Djavakhi village site (in 1980) (Tab. LXXIX), Arukhlo VI at Bolnisi district (Tab. LXIII-LXVI), a settlement at Tseteli Sopeli village (in 1985-6) (Tab. LXXVI-LXXVIII) and a small artificial mound "Mashaveras Gora" at Patara Akhmedlo village (in 1988) (Tab. LXVII-LXXII). Arukhlo 1 was distinguished with its size among the just mentioned ones. The site was spotlighted once again several

years later and a Georgian-German joint team of scholars Profesor Svend Hansen (Germany of Archaeology, Euro-Asian Department) and Doctor Guram mirtskhulava (The National Museum of Georgia, Ot. Lordkipanidze Centre for Archaeologi) resumed exkavations of Arukhlo I in 2005. We are happy enough of taking part in the field works of the expedition.

We intend to overview and rethink all the published papers and preliminary reports connected with the Early Farming period sites and archived at O. Lortkipanodze Center for Archaeological Researches in this book.

We have drawn extreme attention to Arukhlo 1 lying at Bolnisi municipality in the south of Nakhiduri (Arukhlo) village. It is in a distance of 50 km from Tbilisi, at the left side of the highway running from the capital to the district. The site lies within a vast triangle territory between the rivers Khrami and Mashavera. The settlement mound is six meters high with the circuit of 300m. Its longitudinal axis (north-west, south-east) is 170m and a crosswise one reaches 130m.

Arukhlo 1 is in a distance of 900 meters from the main highway and it is a part of Marneuli valley. The site lies in the centre of irrigated agricultural fields and is perfectly seen from all of its sides.

We have tried to focus on topographic plans of already excavated plots and not yet explored areas, adjust existing captions and systems of planning which are either published or not yet published. The site had been fractured into several large plots, 50 by 50 m². They are signed with Latin letters (Tab. VII). Each of the large squares is in its turn divided into 10 by 10 m² smaller ones marked with Latin figures and the latter in its turn is fractured into 2 by 2m² ones numbered with Arabic figures from 1 to 25 beginning from the upper west corner and directed to the south. There are fixed and leveled all the uncovered building remains and other finds coming from them according the system just mentioned (see the tables). The squares are not separated from one another with so called baulks.

Sounding trenches no 1 and 5 made in the east and south foot of the mound and three more exploratory ones (16 x 1 x 1-2.30 m) had yielded a pair of habitation levels at the very beginning of field works. They were 4m² and 3.30-4.35 deep. The upper, 1 m thick layer, contained mixed finds belonging to the Antique and Eneolithic periods while the lower one revealed six circular dwellings (diameter 2.70-3.30 m, survived height 0.80 m) built of Plano-convex bricks plastered with grout. It means that life began thereat the depth of 2 m below the present ground level upon a fossilized surface of the earth. Besides it should be noted that there was unearthed a pair of the old ancient trenches at the foot of the eastern slope of the mound supposedly connected with the irrigation system (T. Chubinishvili, 1967). Searching for the Eneolithic period irrigation ditches and the signs of irrigated farming had determined certain peculiarities of Arukhlo 1 excavations. A year later after beginning the explorations at site there was published a paper dealing with the finds coming from the Caucasian Eneolithic period sites such as Georgian Shulaveri and Azerbaijani ShomuTepe (Toira-Tepe, Gargalar-tepesietc), namely, circular structures and backed mud bricks (50-55x22-25x8 cm in size). Plano-convex bricks (32x18x6 cm in size) and a burnt and charcoal layer coming from Arukhlo 1 were considered by the scholars as a suggestive of the 5th-4th millennia BC Khalaf culture influence on the Transcaucasia settlements (T. Chubinishvili, K. Kushnariova, 1967).

The team of scholars excavating Shulaveri settlement mound had been more precise in fixing of building technique and architectural layout of the structures. They have managed to explore an area of 252 m² at the depth of 2.5-3 m that yielded more or less normally preserved 20 circular and ovoid structures. The best of them was a considerably well preserved 1st building more than 2.5 m high with a hole like doorway and circular opening made supposedly through a domed ceiling. According to the excavators' observations the structures had been built of pale yellow mud bricks of various sizes. Small size accessory chambers were built of Plano-convex bricks with flat underside having a shape of elongated clods measuring 30x20x8

cm and 25x15x8 cm. As to the dwellings themselves they were built of regularly formed mud bricks measuring 30x15x8 cm and 50x20x8 cm. The bricks of the same thickness provided regular courses of the masonry. The courses of bricks were held together with 2-3 cm thick brownish mud between them. Each course of bricks was stepped for some centimeters forward over-sailing the one below it until they eventually met at the top forming a dome with only a small gap through it serving either as window an opening that could be spanned with a capstone (O. Djaparidze, Al. Djavakhishvili, 1967).

The excavators had been making radial sounding trenches in order to search for the Early Farming period building levels and ancient "wet" and "dry" ditches to fix their function at Arukhlo 1. In whole there had been made 10 such ditches. Each of them was 50 m long, 4 m wide and 5 m deep. T. Chubinashvili and other scholars have published a number of books and articles about the finds coming from Arukhlo 1 and paid a special attention to the configuration of the "wet and "dry" ditches, irrigation systems and forms of irrigated agriculture etc.

In spite of the fact that Arukhlo 1 had already been appreciated as a very important site, there appeared papers critiquing the ones published previously (Al. Djavakhishvili, 1973). T. Chubinishvili responded his colleague and said that it had been impossible to put forward even a question about the Eneolithic period irrigated agriculture till the discovery of Arukhlo 1 "wet" ditches (T. Chubinishvili, 1976).

The team of scholars excavating the sites of Shulaveri group has published numbers of highly interesting articles and two special monographs. The first one deals with the architecture and building technique of Shulaveri type settlement mounds, Bronze period architecture and also with the Asia Minor architecture and building technique (Al. Djavakhishvili, 1973). As to the second volume it deals with the division into the periods of the Transcaucasia Early Farming period cultures according to the already explored upper layers of the sites such as Imiris Gora, Khramis Didi Gora and Arukhlo1 (T. Kighuradze, 1976). It is impossible to avoid a supposition about the building

technique of circular domed structures built of mud bricks (. Akhundov, 2012). The suggestion needs to be re-examined once again.

And still we believe that the team of Kvemo Kartli expedition including geologists, geophysicists, paleozoologists, paleobotanists and palynologists had managed to direct their surveys properly and the results of these excavations determined the future success. We have tried to offer the reader a proper reflection of the results issued by them.

Among the finds coming from Arukhli I-III and Tsopi habitation site obsidian flakes make the largest group that is thoroughly examined from the point of view of their functional repletion, primary and secondary processing (Tab. XLV-LIV, LVI-LVIII, LIX-LXII) (G. Korobkova, K. Esakia; L. Chelidze, 1979, 1984; L. Chelidze, D. Gogelia, 2004). The results of the examinations just mentioned are offered in the present work. Tools and implements made of deer's horns and shoulder blades of large domestic animals are perfectly examined as well. There are given their typological and functional classifications including the attempts of reconstruction of the ways of handle hafting (Tab. XXXIV-XL) (G. Korobkova, 1979). Bone, deer horn and stone tools and implements also pottery pieces need to be worked out thoroughly. The current paper is some kind of preparatory spade work for the further publication of already uncovered artifacts.

Scholars were studying the systems of water supply and irrigation at Arukhlo 1 but at the same time they considered that the process should have been continued further because the depth and the configuration of the ditches did not always coincide with the pre-existing irrigation canals. They were mostly interested in old ditches unveiled in the 11th and 13th trenches (Tab. IX. 1, 2) (K. Matskhonashvili, 1979; V. Kolesnikov, 1979). G. Lisitsina believed that the ditch uncovered in the 13th trench coincided with the ones characteristic to the arid zones but there had been nothing known about the character of the irrigation and nobody knew anything about the size of the ditch (G. Lisitsina, 1984). I. Kikvidze denied the presence

of irrigation system around the settlement. He believed that there should have been a stock-breeding economy that first of all had required watering of the meadows and only later there developed an irrigated agriculture (I. Kikvidze, 1976).

Emphasis was placed on the identification and fixation of household and accessory building levels, interrelation between the structures lying within the mound and the semi dugouts made beyond it at Arukhlo 1 (D. Gogelia, 1979; T. Kighuradze, 1986). In whole there have been unveiled six building levels, 94 remains of structures and walls occupying 934 m².

There has also been found a plain piece of copper at Arukhlo 1. It came to light at AD XXII 23rd square at the depth of 2.80 m (D. Gogelia, L. Chelidze, 1985). The 14th semi dugout had yielded a clay spoon which was considered as a melting pot (I. Ghambashidze et al 2010). There have also been uncovered six small burials with heaps of stones over them (D. Gogelia, L. Chelidze, 1992).

Arukhlo 1 building levels have produced five absolute dates fixed with the method of C¹⁴. One of them belongs to the Antique period and five ones to the Early Farming one. Left side figures represent radiocarbon dates with the appropriate erring and right side ones R. Damon's calibrated dendrochronological dates with according to them corrected dates.

TB-89	<u>2030±40</u>	<u>2000±49</u>	TB-92	<u>6720±60</u>	<u>7340±73</u>	TB-277	<u>6970±60</u>
	<u>80 BC</u>	<u>50 BC</u>		<u>4770 BC</u>	<u>5390BC</u>		<u>5220BC</u>
TB-300	<u>7350±70</u>	TB-309	<u>6980±70</u>	TB-331	<u>6600±140</u>	<u>7190±73</u>	
	<u>5400 BC</u>		<u>5030 BC</u>		<u>4650 BC</u>	<u>5240 BC</u>	

The dates higher than 6737 are not corrected dendrochronologically (A. Apakidze, A. Burchuladze, 1987).

Examinations of paleo-botanical and paleozoological (G. Lisitsina, L. Prishpenko, A. Gorgodze, Z. Janushevich, N. Rusishvili, T. Bendukidze, A.

Vekua) pieces and obsidian, bone, deer horn and large stone tools and implements have shown that Arukhlo 1 dwellers were socially organized farmers and stock breeders. Hunting was their subsidiary occupation.

The excavators have managed only partially answer certain questions connected with the building activities carried out at Arukhlo 1. A sounding trench number 11 had yielded a 3.5 m long “wet” ditch.

Another one but this time a “dry” ditch 11 m in length was in the west part. T. Chubinishvili has noted that the “dry” ditch was not straightforward because the settlers had been taking some clay for building of their dwellings (T. Chubinishvili, 1971). As to the hollows dug in the yellow clayey soil of the central part of the mound they have been considered as clay quarries (D. Gogelia, L. Chelidze, 1984).

We suppose that these hollows at Arukhlo 1 are connected with the period when the settlers started their household activities and so called “dry” ditches must belong to the period of their quite vital building activities. The ditches were made quite intentionally. They had appropriate direction and shape and together with the “wet” ones they could have easily been used for some other purposes. Normally such ditches must have been uncovered at any other settlement mound where the dwellers used clay in their buildings. A stone paved or stone filled ditch came to light in the 33rd, 34th and 36th sounding trenches in the west part of the mound (D. Gogelia, 1982). Two more ditches, older than the previous ones, were uncovered in the central part of the mound within the 40th plot. They had damaged nos. 17th and 18th semi-subterranean dwellings (D. Gogelia et al, 1991) that points to the fact that not everything is quite clear within or around the settlement mound itself. As to the semi-dugouts they should probably demonstrate one of the earlier phases of habitation. We suppose that it is very important to determine cultural attribution of the already excavated settlement mounds. We agree with the group of scholars (I. Narimanov, T. Chubinishvili et al) who believe that Shomutepe-Shulaveri type settlements should be considered as a separate culture and distinguish them from Kul-Tepe type ones. Shomu-Tepe first type sites must be united

under the name of Shomutepe-Shulaveri culture. Shomu-Tepe must be considered as an eponym and the bearer of the main characteristic features of the culture. There must also belong those of Kvemo Kartlian sites on the base of which it has appeared possible to identify the stages of development and division into periods of the Transcaucasia Early Farming period settlements. Accordingly we believe that there are several 6th-4th millennia BC settlements in the Transcaucasia that should belong to three different cultures. The first group includes Shomutepe-Shulaveri culture ones which are in two districts of Kvemo Kartli Marneuli and Bolnisi. The second group is Tsopi type sites (G. Chikovani, 1989) or the ones belonging to Tsopi culture (L. Nebieridze, 2010). These are single layered settlements including about 20 sites. As Tsopi had been the first site of this kind and distinguished with the entire features characteristic to the culture the group was called this way. The third group includes Berikldeebi lower layer settlement or temple having a distinctive layout and Kavtiskhevi burial mound. The first two groups had been developing and existing for much longer period of time while the third one functioned during a shorter period (G. Chikovani, 1996).

There are the sites of two different cultures in Azerbaijan. These are Shomutepe-Shulaveri, Kul-Tepe, and Leila-Tepe cultures. The sites belonging to these cultures seem to be influenced by Halaf-Ubaid-Uruk cultures more than east Georgian ones. Tsopi culture sites are closer to Armenian Tekhut, Arena 1, Aratasheni upper layer than to Azerbaijanian Shomu-tepe-Shulaveri culture.

Our future plans are connected with the study of soil samples taken in Shida (Inner) Kartli, in the Aragvi river gorge at Abanoskhevi village where they should be taken at a kilometer long area in the depth of 0.60 and 2.0 meters. The same must be done with Arukhlo 1 black soil but this time at the plots including archaeological material and also at the depth of 0.5 m. The samples should be studied from geological and historical points of view.

Гурам Чиковани, Джони Абуладзе, Димитри Жвания

Поселения раннеземледельческой культуры, изученные Квемо-Картлийской (Арухлиской) археологической экспедицией (1966-1988)

Резюме

Многолетними, планомерными археологическими раскопками и интердисциплинарными научными исследованиями устанавливается, что Кавказ, а особенно территория Грузии, была одной из первых очагов древних человеческих предков в Евразии. Обнаружение мирового значения стоянки древнего каменного века в Дманиси, на Кавказе вновь оживила вопросы изучения и исследований памятников раннего этапа каменного века (Х.Амирханов).

Несмотря на глобальные климатические изменения, люди каменного века в разных регионах Кавказа всегда находили подходящие места для жизни. В этом особенно отличается Западная Грузия, где выявлены не одни первоклассные стоянки каменного века, среди них верхнепалеолитические пещерные стоянки.

На основе изученных стоянок, исследователями выделены варианты и этапы развития верхнего палеолита мезолитической культуры (С.Замятнин, Н.Бадер, Н.Бердзенишвили, Д.Тушабрамишвили). В ранних памятниках верхнего палеолита отмечается существование мустье-ерских форм, что указывает на последовательность развития культуры (М.Ниорадзе).

В Западной Грузии в слое "D" верхнепалеолитной стоянки пещеры Дзудзуаны зафиксировано обнаружение международного значения, где палинологическим анализом установлены остатки крашеного витого льняного волокна и шерстяного волокна. (Т.Мешвелиани и др. 2010).

С раннего Голоцена постепенное формирование современного климата помогло расширению и формированию палеоландшафта флоры и фауны по зонам. Этот процесс произвел большое влияние на развитие общества людей, на улучшение охотничьего и бытового орудия и, что самое главное, помогло выявлению и формированию новой формы хозяйства- производственного хозяйства.

На территории Грузии стоянки-поселения неолит-энеолита представлены как в пещерах, так и в открытых местах. По этим памятникам выделяются как ранние, так и позднейшие поселения. По изученным поселениям устанавливается, что процесс перехода на производственное хозяйство не был однородным на Кавказе, в том числе и в Грузии. В первую очередь на это влияла свойственность природных ресурсов и экологической среды, что хорошо видно из изученных неолит-энеолитических поселений в разных регионах Грузии.

Одним из таких своеобразных регионов является Квемо Картли, который находится на юго-восточной части восточной Грузии. По современному административно-территориальному делению это составляет Гардабанский, Марнеульский, Болнисский, Дманисский, Адигенский, Тетрицкаройский и Цалкисский муниципалитеты, а краевым административным центром является город Рустави.

Природная граница Квемо Картли в основном проходит через горный рельеф. Квемо Картли с Шида Картли соединяет узкое ущелье Куры, самой длинной реки Грузии, которая проходит через Тбилиси.

Главной гидрографической артерией Квемо Картли является Кура (груз. მტკვარი - Мтквари, древне-греческий *kyros* - Курос) и ее правые притоки Храми, Алгети и Машавера. Здесь так же есть и озера, богатые ихтиофауной. Квемо Картли-край, богатый многообразным рельефом, где выделяются долина, предгорье и высокогорная альпийская зона, которые создают ее физико-географическое своеобразие.

Из покрова почвы в основном выделяется бурозем, черно-коричневая почва и др. Для долин характерен бурозем, для предгорья - чернозем, для высокогорья – коричневая и черная почвы.

Современный растительный покров отличается зонально:степная, лесостепная, лесного типа и покрытая травой безлесная альпийская зона.

Гипсометрическая граница Квемокартлийской долины проходит через нижний пояс реки Храми на 265 м. От уровня моря. В предгорье у Тетрицкаройского плато на 1000-1200 м., а в предгорье Цалки и Бедены достигает 1700-2000 м.. Соответственно, в Квемокартлийском рельефе выделяются аллювиальные долины, тектонические холмы, предгорные террасы, вулканные плато и так далее.

Средняя годовая температура долины 11.5⁰ – 13.0⁰, годовая амплитуда температуры 23.0⁰-24.0⁰, атмосферные осадки 350 – 500 мм.(Н.Маруашвили).

По геологическим и палинологическим изучением сделаны интересные заключения о структуре Марнеульских долин и о раннем и среднем Голоценом ландшафте.

Марнеульским долинам основой лежит субгоризонтально расположенное, толщиной в несколько метров, одноцветное образование апшерон-гиурганского возраста.

Ее формирование связывают с аккумуляцией континентных образований, вызванных каспийской трансгрессией во время плио-плейстоцена. Окончательная планация Марнеульской долины произошла в начале Голоцена.

До этого, в Хвалинский период (18 – 11 тыс.л.) здесь интенсивно происходило аллювиальное расслоение отложений рек Храми, Машавера, Дебеда и др. На нее влияла каспийская трансгрессия, когда его высота была на 50 метров выше, чем в раннем Голоцене. Затем, из-за глубокого регресса каспийского моря начинается формирование первой набережной террасы Марнеульской долины. В Голоцене на аллювиальном слое происходило отложение светлокоричневой глины и почвы. Этот процесс происходил в условиях более сухого климата (Ч. Джанелидзе).

Палинологический анализ показал, что в Марнеульской долине был распространен безлесной ландшафт, кустарно-травянным

покрытием, а в целом Голоцене распространялись предгорные и пойменные открытые лесные фрагменты, ареал которых периодически изменялся.

Квемо Картли богат природными ресурсами. Здесь обнаружено железо, золото, серебро, бронза, кварцит, известняк, мрамор, туф, андезит, обсидиан, аметист, агат и др.

Не случайно и то, что в Квемо Картли найдены памятники международного значения. Самая древняя в Евразии палеолитическая стоянка Дманиси, стоянки Триалетской мезолитической культуры, поздненеолитические, искусственные холмы-поселения Шомутепе-Шулаверской культуры, ранние поселения и захоронения Кура-Араксской культуры, той же культуры золотодобывающей горной шахты, Триалетские раннекурганые и курганые захоронения Беденской культуры и т.д.

Нас же Квемо Картли, как историко-географический регион интересует с раннего создания и развития производственного хозяйства, где благодаря многолетним археологическим раскопкам хорошо предстал высокий уровень культурно-хозяйственного развития

Как известно, существование до этого неизвестных искусственных холмов-поселений в Марнеульской долине впервые зафиксировано в 1964 году, а с 1965 года объединенная экспедиция Тбилисского Государственного Университета и Государственного Музея Грузии под руководством академиков О.Джапаридзе и А.Джавахишвили, затем же – экспедиция Государственного Музея Грузии под руководством доктора Т. Кигурадзе. изучала холмы-поселения Шулаверис Гора, Имирис Гора, Гадачрили Гора, Дангреули Гора, Храмис Диди Гора. Указанные поселения находятся в Марнеульском районе и известны под названием поселений Шулаверской группы.

С 1966 года в соседнем Болниском районе начались раскопки холма-поселения на Арухло I, которые в начале изучала объединенная Квемокартлийская археологическая экспедиция института истории, археологии и этнографии им. Академика Ив. Джавахишвили и музея

искусств Грузии, а затем экспедиция указанного института и центра археологических исследований под руководством проф. Т.Чубинишвили (1966-1976) и старшего научного сотрудника Д.Гогелия (1978-1988). В отмеченные годы кроме Арухло-I, экспедиция изучила несколько новых поселений раннеземледельческой культуры и памятники бронзового и более позднего периодов.

Наш труд касается именно этой экспедицией изученных поселений раннеземледельческой культуры, так как обе экспедиции продолжали работать под одинаковым названием, для точности в кавычках мы добавили тогдашнее название села места работы - Арухло. Видно, это неудобство чувствовали сами руководители экспедиций и в одном случае отчет полевых работ опубликовали именно так (Т.Чубинишвили и др. 1979).

Экспедиция с государственным финансированием раскапывала Арухло-I в 1966-1985 гг. (Таб. I-LIII) и Цопское поселение в Марнеульском районе в 1965, 1969, 1973 и 1976 гг. (Таб. LXXIII-LXXV) Кроме этого расширила археологические работы в связи с новопостройками и сумела изучить других раннеземледельческих поселений частично раскопками и разведочными контрольными работами. В 1969 году изучила Арухло-III (Таб. LIX-LXII), в 1973-1974 гг. – Арухло-II (Таб. VII, LIV-LVII, в 1980 г. В Дманисском районе на правом берегу реки Машавера стоянка или поселение у села Джвахи (Таб. LXXIX) и районном центре Дманиси на правом берегу реки Машавера – так называемый безкерамический неолит, а в 1985-1986 гг. – в Болнисском районе Арухло-VI (Таб. LXIII-LXVI) и поселение у Цители софели (Таб. LXXVI-LXXVIII). В 1988 году – малый искусственный холм-поселение Машаверас Гора (Таб. LXVII-LXXII) у села Патара Ахмедло. Из вышеперечисленных поселений своим масштабом с самого начала отличается Арухло-I, который через некоторый период опять попал в центр внимания и с 2005 года его изучает немецко-грузинская экспедиция во главе с проф. Свендом Ханзеном (Археологический институт Германии, отделение Евразии) и доктором Гурамом Мирцхулава (Национальный Музей Грузии, центр Археологии им.От.Лордкипанидзе). для нас очень приятно, что мы участвуем в работах экспедиции.

Целью научного труда является обзор научных отчетов, опубликованных вокруг раннеземледельческих поселений, изученных экспедицией в 1966-1988 гг., обзор статей, монографий и другой специальной научной литературы. В труде так же опираемся на архивные материалы экспедиций, хранящихся в археологическом центре О. Лордкипанидзе.

В труде основное внимание сосредоточено на Арухло-I, который находится в Болнисском муниципалитете, к югу села Нахидури (Арухло) на левой стороне Тбилиси-Болнисского шоссе, от Тбилиси примерно на 50 км., в Хертвиси в большой треугольник обращенных рек Храми и Машавера. Высота искусственного холма 6 м., окружность – 300 м., продольная ось (северо-запад. Юго-вост.) 170 м. шириная - 130 м.

Арухло-I находится в 900 м. от главного шоссе и представляет органичную часть Марнеульской долины. Из далека он хорошо виден со всех сторон и округлен орошаемыми полями, где выращивают разнообразные сельскохозяйственные культурные растения.

Опираясь на научные счета, топопланы и планы раскопанных площадей, опубликованных вокруг Арухло-I, мы постарались привести в порядок системы планирования и надписи, которые в опубликованных материалах или вообще не видны, или еле заметны. Как выявляется, холм-поселение разделили на площади больших размеров 50x50 м, которые отмечены латинскими буквами (Таб. VII), каждая площадь разделена на квадраты размером 10x10м и отмечена римскими цифрами. Каждый квадрат покрыт сетью квадратов размером 2x2м и номерован в направлении с северо-западного на юго-восточный угол с 1-го до 25-ти арабскими цифрами. Соответственно, на раскопанной площади выявлены остатки зданий и с помощью этой системы происходило нивелирование и фиксация археологических материалов.

В первом же году археологических раскопок в шурфах № 1 и № 5 размером 4 м², разрезанных у подножия восточного и западного подолах холма, глубиной 3.30 и 4.35 м. и в трех ямах, размером 16x1x1 – 2.30 м. выявлены два этапа поселений. Верхний слой толщиной 1м. в основном содержал смешанные материалы: античные и

энеолитические, а более ниже появились остатки 6 округлых домов, построенных планоконвексным сырцовым кирпичом и штукатуркой, диаметр которых был 2.7 – 3.30, высотой – 0.80м. По мнению раскопщиков здесь жизнь началась на погребенной почве, находящейся на 2м. ниже от современной поверхности и, что самое главное, вместе с археологическими материалами у восточного подножья поселения выявились два древнейших рва, которые должны быть связаны с орошающей системой (Т.Чубинишвили, 1967). Поиски существования связи старых рвов с орошающей системой и существование поливного земледелия в энеолите определило своеобразие археологических раскопок на Арухло-I. В статье, опубликованной на следующий год после начала раскопок, говорится о добытых археологических материалах на Кавказе изученных энеолитических памятников, на Шулаверис Гора выявленных сырцовых толосообразных зданий и поселений Шомутепинской (Шому Тепе, Тойре Тепе, Гаргалартепеси и др.) культуры, изученных в Азербайджане, здесь найденных округлых зданий и для постройки использованных планоконвексных сырцовых кирпичей размером 50-55 x 22-25 x 8 см. С Арухло отмечено о планоконвексном кирпиче размером 32 x 18 x 6 см. найденном в сторелом пепельно-угольном слое. В статье говорится о влиянии Халафской культуры на поселения Закавказья в V-IV тыс. До н.э. (Т.Чубинишвили, К.Кушнарера, 1967).

С точки зрения установления архитектурного планирования и строительной техники более конкретной была экспедиция, изучающая Шулаверис Гора, которая за два рабочих сезона изучила на 259 м². кв., 2.5-3 м. глубине сохранившиеся 20 зданий округлой или овальной формы. Интересно наблюдение авторов за сравнительно хорошо сохранившемся доме № 1, высота которого превышала 2,5 м. Устанавливается дверной проем и предполагается круглое светодымовое отверстие в куполе. По наблюдению раскопщиков для строительства применялся бурый и желтый сырцовый кирпич разного размера и формы. Для малых хозяйственных сооружений применялся планоконвексный плоский длинноватый комовой кирпич-сырец размером 30 x 20 x 8 см. и 25 x 15 x 8 см.. Для жилых домов применялся нестандартный, правильными углами сырцовый кирпич размером 30 x 15 x 8 и 50 x 20 x 8 см.. Одинаковая

толщина кирпича 8 см. была обязательна для горизонтальной укладки. Кирпичи были уложены горизонтальными рядами на упругом растворе коричневатой глины толщиной 2-3 см. Каждый ряд укладки вытянут вперед для уменьшения диаметра здания и создания купола (О.Джапаридзе, Ал.Джавахишвили, 1967).

На Арухло-I разрезом радиальных рвов продолжались поиски «сухих» и «мокрых» рвов вокруг строительных горизонтов и холма, принадлежащих раннеземледельческой культуре, и уточнение их явственности. Из 10 проведенных рвов длина некоторых достигала 50 м. ширина – 4 м., а глубина – 5 м.. Т.Чубинишвили другие члены экспедиции опубликовали целый ряд статей и среди них монографий о добытых материалах, касающихся Арухло-I, отдельных предметах, особенно о конфигурации «мокрых» и «сухих» рвов, о орошаемой системе и форме орошаемого земледелия и т.д.

Несмотря на признание, итоги раскопок, произведенных в первые года на Арухло-I из-за узкого целенаправленного заслужили критику (Ал.Джавахишвили, 1973). Хотя по объяснениям Т.Чубинишвили, до появления «мокрых» рвов на Арухло - I в Квемо Картли о существовании орошаемого земледелия в энеолитический период было невозможно даже задать вопрос (Т.Чубинишвили, 1976).

Надо признаться, что раскопщики поселений Шулаверисской группы целенаправленными исследованиями вместе с разными научными трудами высокого уровня опубликовали две специальные монографии. Первая касается архитектурного планирования и строительной техники холмов-поселений типа Шулаверис Гора, также архитектуры бронзовой эры на фоне архитектуры и строительной техники Передней Азии (Ал.Джавахишвили, 1973). Вторая касается периодизации Закавказской раннеземледельческой культуры на основе археологических материалов Шулаверис, Имири, Храмы диди Гора и из верхнего уровня Арухло-1, (Т.Кигурадзе, 1976). В связи с строительной техникой нельзя не отметить мнение о строительстве округло-куполообразных зданий сырцовым кирпичем (Т.Ахундов, 2012), что требуется в перепроверке.

Квемокартлийская (Арухлинская) археологическая экспедиция все же правильно произвела свою деятельность. В составе экспедиции вместе с археологами участие принимали геологи, геофизики, палеозоологи, палинологи, палеоботаники, итоги исследований и анализов которых значительно определили удачу экспедиции. Результаты их исследований достаточно показаны в нашем труде.

Из добытых археологических материалов более совершенно изучены материалы расщеплений обсидиан из Арухло-I – III (Таб. XLV-LIV, LVI-LVIII, LIX-LXII) и Цопи. Материалы изучены статистично с точки зрения, как первичной и вторичной разработки, так и функционально (Г.Коробкова, К. Эсакиа, Л.Челидзе, 1979, 1984 гг.; Л.Челидзе, Д. Гогелия, 2004). Итоги функциональных исследований материалов расщеплений обсидиана из Арухло-I – III указаны в нашем труде. Также хорошо изучена малая часть земледельческих орудий, изготовленных из рога оленя и кости лопатки крупнорогатого скота, типологически, функционально и вероятной реконструкцией изготовления рукояток (Таб. XXXIV-XL) (Г.Коробкова, 1979). Поэтому в более совершенном изучении нуждаются разные орудия из рога и кости, каменные массивные орудия и керамика. Наш труд представляет подготовительный этап в последующем опубликовании именно этих материалов.

На Арухло-1, несмотря на многолетние изучения ирригационных систем и снабжения водой на трех отрезках, исследователи отмечают о необходимости продолжения исследований в будущем, так как в отдельных отрезках глубина ям и конфигурация не соответствуют оросительным каналам. Они основное внимание обостряют на старые рвы, выявленные в траншеях № 11 и 13 (Таб. IX. 1, 2) (Л.Мацхонашвили, 1979, В.Колесников, 1979). По мнению Г.Лисициной, размер и форма старых рвов, выявленных в траншее № 13, соответствовала размерам аридных оросительных каналов и надо уточнить характер орошения (Г.Лисицина, 1984). И. Киквидзе отрицал существование единой оросительной системы вокруг поселения. По его мнению здесь хозяйственная база должна

была быть основана на скотоводстве. Здесь впервые должны были орошать луга. Затем же развилось орошаемое земледелие (И.Киквидзе, 1976). На раскопанной площади 934 м², на шести строительных горизонтах выявились остатки 94-х зданий или стен.

На Арухло-1 большое внимание уделялось, учитывая строительные горизонты, выявлению и фиксации бытовых и хозяйственных зданий, вопросу взаимоотношения комплексов зданий, существовавших на жилом холме и вне холма выявленных полуземлянок (Д.Гогелия, 1979, Т.Кигурадзе, 1986).

Из других добытых материалов надо отметить медный плоский фрагмент, найденный на Арухло-I, AD XXII 23-ем кв-те на глубине 2.80 м. (Д. Гогелия, Л.Челидзе, 1985) и в полуземлянке № 14 найденная глиняная ложка, принятая за тигель (Ир. Гамбашидзе и др. 2010).

На Арухло-1 с разного строительного горизонта методом C¹⁴ получены одна дата, принадлежащая античному периоду и пять абсолютных дат, принадлежащих ранне-земледельческой культуре. Слева дана радиоуглеродная дата с соответствующими ошибками, а справа – даты, исправленные соответственно дендрохронологической калиброванной таблице Р.Дамона.

ТВ-89	<u>2030±40</u>	<u>2000±49</u>	ТВ-92	<u>6720±60</u>	<u>7340±73</u>	ТВ-277	<u>6970±60</u>
	<u>80 BC</u>	<u>50 BC</u>		<u>4770 BC</u>	<u>5390 BC</u>		<u>5220 BC</u>
ТВ-300	<u>7350±70</u>	ТВ-309	<u>6980±70</u>	ТВ-331	<u>6600±140</u>	<u>7190±73</u>	
	<u>5400 BC</u>		<u>5030 BC</u>		<u>4650 BC</u>	<u>5240 BC</u>	

Даты, которые превышают 6737 г. не имеют дендрохронологических исправлений (А.Афакидзе, А.Бурчуладзе, 1987).

Палеоботаническими, палеозоологическими исследованиями (Г.Лисицина, Л. Прищепенко, А.Горгидзе, З.Янушевич, Н.Русишвили, О.Бендукидзе, А.Векуа) и хозяйственными

орудиями из обсидиана, кости, рога оленя и массивных камней устанавливается, что люди, живущие на Арухло-I представляли высокоорганизованную, социальную группу и занимались земледелием и скотоводством.

На вопрос о строительном процессе, происходящем на Арухло-I, раскопщики поселения частично ответили. Т.Чубинишвили во время рассмотра в траншее № 11 выявленных 9.5 м. «мокрых» и на западной части холма 11-ти м. ширины «сухих» рвов, отмечал, что неравномерная поверхность «сухих» рвов вызвано отсюда неравномерным употреблением строительной глины (Т.Чубинишвили, 1971), а котлованы, срезанные в желтой глине в центральной части холма сочли за карьер строительной глины (Д.Гогелия, Л.Челидзе, 1984).

По нашему мнению эти котлованы принадлежат начальному этапу бытовой деятельности на Арухло-I, а на трех отрезках, выявленные так называемые «сухие» рвы, принадлежат в последующем здесь происходящему широко активному этапу строительства. Так же они раскапывались целенаправленно, давали желаемое направление и форму и вместе с «мокрыми» рвами могли исполнить и другие функции. По правилам, такие котлованы и рвы должны появиться на всех тех поселениях, где ведущая глинянная архитектура и строительная техника. Вместе с этим, в траншее № 33, 34, 36, разрезанной на западной части холма, выявилась дугообразные рвы, заполненные камнями (Д.Гогелия, 1982), а в центральной части холма на 40-ой площади еще два старых рва, которые повредили № 17 и 18 полуземлянки (Д. Гогелия и др.1991), означает, что вокруг и внутри холма еще много чего неизвестно. Для нас значителен вопрос культурной принадлежности раскопанных поселений. Мы поддерживаем мнение тех исследователей (И.Нармянов, Т.Чубинишвили и др.), которые считают отдельной культурой поселения типа Шомутепе и Шулавери и отличают их от поселения типа Кюл Тепе. Памятники первого типа должны объединиться под названием Шомутепе-Шулаверской культуры. Шому-тепе, как эпонимное поселение, имеющее основную характерную черту для культуры и Квемокартлинские поселения, на основе которых

сделана периодизация и деление ступеней развития раннеземледельческих поселений Закавказья. Соответственно в Восточной Грузии в VI-IV тыс. До н.э. существовали поселения трех различных культур. Поселения Шомутепе-Шулаверской культуры, которые зафиксированы только в двух районах Квемо-Картли: Болнисском и Марнеульском. Второе – Сионского типа (М.Менабде, Т.Кигурадзе, 1981 г.), Цопского круга (Г.Чиковани, 1989) или однослойные поселения Цопской культуры (Л.Небиеридзе, 2010) число которых достигает двух десятков. Цопи выделяется как впервые найденное поселение и носящее основные признаки памятников такого типа. Третье – Кавтисхевские курганные захоронения храмовый комплекс или поселение Бериклдевского нижнего слоя, отличающимся архитектурным планированием. Отсюда первые две культуры прошли сравнительно долгий путь существования и развития, третий же – более короткий (Г.Чиковани, 1996). Поселения Цопской культуры в первую очередь проявляют определенное сходство с памятниками Западной Грузии, а так же Северного Кавказа.

В Азербайджане так же выделяются поселения Шому тепе-Шулаверской, Кюль-тепинской и Лейла тепеской культуры. На поселениях этих культур, раскопанных в Азербайджане, влияние Халаф-убеид-урукской культуры чувствуется более чем на поселениях восточной Грузии. Видна связь поселений Цопской культуры с отличающимися поселениями Шому тепе-Шулаверской культуры Азербайджана и с поселениями верхнего уровня Араташена, Техут, Арени-I, Армении и др. В будущем кажется значительным вопрос исследования погребенной черной почвы, находящейся под Арухло-I и погребенной мощностью 0,50 м. и глубиной от 0,10-2 м. содержащей археологические материалы, уточненные в Шида Картли, Арагвском ущелье, в селе Абаносхеви на расстоянии 1 км. и влияние климатического процесса на их формирование.

ტაბულების აღწერა:

ტაბ. I.

ქვემო ქართლის (არუხლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების რუკა.

ტაბ. II.

1. არუხლო I, ბორცვის ხედი აღმოსავლეთიდან.

2. არუხლო I, I თხრილი, ხედი დასავლეთიდან, გათხრების პროცესი, 1972 წ.

ტაბ. III.

1. არუხლო I, გათხრების პროცესი, 1972 წ.

2. არუხლო I, № 15 და №2 თხრილი.

ტაბ. IV.

1. არუხლო I, ცენტრალური თხრილი, ხედი დასავლეთიდან.

2. არუხლო I, ცენტრალური თხრილი, №19 ოთხკუთხა და №34, 35, 36 წრიულ შენობათა ნაშთები.

ტაბ. V.

1. არუხლო I, ხედი სამხრეთიდან.

2. არუხლო I, ხელსაფქვავებით შედგენილი კერა.

ტაბ. VI.

1. არუხლო I, თხრილი 25, XXI სათავსი ხედი ჩრდილოეთიდან. ხელსაფქვავის ქვედა ქვეები.

2. არუხლო I. ზედა ფენებში მოპოვებული ხელსაფქვავის ქვედა და ზედა ქვეები.

ტაბ. VII.

არუხლო I. 1966-1974 წწ. გათხრების გენგეგმა.

ტაბ. VIII.

არუხლო I, თხრილი I, 1966 წ.

ტაბ. IX.

1. არუხლო I, თხრილი №11 და №13 (1-1) ჭრილები, 1974 წ.

ტაბ. X.

არუხლო I. ცენტრალური თხრილის გენგეგმა და ჭრილები, 1979 წ.

ტაბ. XI.

არუხლო I. ცენტრალური თხრილის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი და ჭრილები 1-1 და 2-2.

ტაბ. XII.

არუხლო I, გეგმა და ჭრილი, 1982 წ.

ტაბ. XIII.

არუხლო I, ცენტრალური, მე-40 და 22-ე თხრილები, შენობათა ნაშთები, №11-14 ნახევრად მიწურები, ძველი თხრილები და ჭრილი. 1985 წ.

ტაბ. XIV - XVIII.

არუხლო I, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, I სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XIX - XXI.

არუხლო I, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, II სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXII - XXIII.

არუხლო I, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, III სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXIV.

არუხლო I, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, IV სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXV.

არუხლო I, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, V სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXVI.

არუხლო I, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, VI სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXVII.

არუხლო I, ძვლისა და თიხის ჭურჭლის მასალა №14 მიწურიდან.

ტაბ. XXVIII.

არუხლო I, ირმის რქისა და ძვლის იარაღები, I სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXIX.

არუხლო I, ძვლის იარაღები, II სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXX.

არუხლო I, ბეჭის ძვლის და ირმის რქის იარაღები, II სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXXI.

არუხლო I, ძვლის იარაღები 1, 2, 4 – III სამშენებლო ჰორიზონტი, 3, 5 – IV სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXXII.

არუხლო I, ძვლის იარაღები, 2, 3, 5, 7 – V სამშენებლო ჰორიზონტი, 1, 4 – VI სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXXIII.

არუხლო I, ძვლის იარაღები, 1, 3, 5, 8 – V სამშენებლო ჰორიზონტი, 2, 4 – VI სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XXXIV.

არუხლო I, მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვლისაგან დამზადებული ბარისებრი იარაღები.

ტაბ. XXXV.

არუხლო I, ირმის რქის იარაღი, მუფტა.

ტაბ. XXXVI.

არუხლო I, ირმის რქისგან დამზადებული მიწის სათხრელი წერაქვისებრი იარაღები.

ტაბ. XXXVII.

არუხლო I, ირმის რქისგან დამზადებული თოხები.

ტაბ. XXXVIII – XL.

არუხლო I, ირმის რქისგან დამზადებული მიწის სათხრელი იარაღები.

ტაბ. XLI.

არუხლო I, ქვის ცულები, 1 – II სამშენებლო ჰორიზონტი, 3, 4, 5 – I სამშენებლო ჰორიზონტი. რიყის ქვა ღარებით, 2 – II სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XLII.

არუხლო I, მასიური ქვის იარაღები, 1, 2 – სანაყები, 3 – გრდემლი, III სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XLIII.

არუხლო I, 1 – თიხისგან გამოძერწილი ხარის ქანდაკება, 2-3 მცირე ზომის ქვარგვანებზე გამოსახული „მომღიმარი“ და „პირქუში“ ადამიანის სახის გამოსახულება, 4 – სარდლონის მძივი, 5 – თიხისგან დამზადებული ფრინველის ფორმის ჭურჭლის ფრაგმენტი, №19 შენობიდან. 6 – ქვისგან დამზადებული საკიდი ორი ნახვრეტით.

ტაბ. XLIV.

არუხლო I, 1 - ნეოლითური ორმოსამარხი №9, 2 - ინვენტარი №9 სამარხიდან. 3 - №7 სამარხი.

ტაბ. XLV – XLVI.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, I სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XLVII.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, II სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. XLVIII – XLIX.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, III სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. L.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, 1-10 - III სამშენებლო ჰორიზონტი, 11-16 – IV სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. LI.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, IV სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. LII.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, 1-9, 13-14 - V სამშენებლო ჰორიზონტი, 10-12 - VI სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. LIII.

არუხლო I, ობსიდიანის მასალა, 4, 7, 8, 11-14 - V სამშენებლო ჰორიზონტი, 1, 2, 3, 5, 6, 9, 10 - VI სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. LIV.

არუხლო II, ტოპო გეგმა.

ტაბ. LV.

არუხლო II, ობსიდიანის იარაღები და კერამიკა.

ტაბ. LVI - LVIII.

არუხლო II, ობსიდიანის იარაღების ფუნქციონალური კლასიფიკაცია.

ტაბ. LIX - LXII.

არუხლო III, ობსიდიანის იარაღების ფუნქციონალური კლასიფიკაცია.

ტაბ. LXIII.

არუხლო VI, გათხრების ხედი დასავლეთიდან.

ტაბ. LXIV.

არუხლო VI, გეგმა, ჭრილები და კერამიკა.

ტაბ. LXV.

არუხლო VI, კერამიკა.

ტაბ. LXVI.

არუხლო VI, ანაკრეფი მასალა.

ტაბ. LXVII.

1. მაშავერას გორა, ხედი აღმოსავლეთიდან.
2. მაშავერას გორა, ხედი ჩრდილოეთიდან.

ტაბ. LXVIII.

მაშავერას გორა, სიტუაციური გეგმა.

ტაბ. LXIX.

მაშავერას გორა, გათხრილი ფართობის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. LXX.

1. მაშავერას გორა, ძირითადი ფენების კერამიკა.
2. მაშავერას გორა, თიხის ჭურჭლის ძირისა და ძირგვერდის ნატეხები.

ტაბ. LXXI.

მაშავერას გორა, ძელისა და ირმის რქის იარაღები.

ტაბ. LXXII.

მაშავერას გორა, ქვის ინვენტარი.

ტაბ. LXXIII.

წოფი, კერამიკა № 4 ორმოდან.

ტაბ. LXXIV.

წოფი, ობსიდიანის მასალა.

ტაბ. LXXV.

წოფი, ობსიდიანის მასალა.

ტაბ. LXXVI.

წითელი სოფელი, ორმოების ხედი.

ტაბ. LXXVII.

წითელი სოფელი, ნაკვეთი I გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. LXXVIII.

წითელი სოფელი, მასიური ქვის იარაღები.

ტაბ. LXXIX.

ჯავახი, ობსიდიანის იარაღები და თიხის ჭურჭლის ნატეხი შურფიდან.

Description of Tables

Tab. I.

The map of the Earli Farming Settlements excavated by the kvemo kartli (Arukhlo) Expedition

Tab. I I.

1. Arukhlo mound I, a view from the east
2. Arukhlo I,I trench, a view from the west, excavations in 1972

Tab. III.

1. Arukho I, excavations in 1972
2. Arukhlo I, no 15 and 2 trenches

Tab. IV.

1. Arukhlo I, central trench, a view from the west
2. Arukhlo I, central trench, remnants of no. 19 square and no. 34,35 and 36 circular structures

Tab. V.

1. Arukhlo I, a view from the south
2. Arukhlo I, a hearth made of grain rubbers

Tab. VI.

1. Arukhlo I, trench 25, Chamber XXI, a view from the north, grain rubber stones
2. Arukhlo I, an upper and bed stones of a rubber

Tab. VII.

Arukhlo I, a general layout of excavations in 1966-74

Tab. VIII.

Arukhlo I, trench I in 1966

Tab. IX.

Arukhlo I, trenches no. 11 and 13 (1-1) sections, 1974

Tab. XI.

Arukhlo I, central trench, general plan and sections, 1979

Tab. X II.

Arukhlo I, central trench, south-east part and sections 1-1 and 2-2

Tab. XII.

Arukhlo I, a layout and a section, 1982

Tab. XIII.

Arukhlo, I, central trench with the remains of structures: trench no. 40; 22nd trench, with 11-14th semi dugouts; a section made in 1985

Tab. XIV-XVIII.

Arukhlo I, pottery fragments, I building horizon

Tab. XXIX-XXI.

Arukhlo I, pottery fragments, II building horizon

Tab. XXII-XXIII.

Arukhlo I, pottery fragments, III building horizon

Tab. XXIV.

Arukhlo I, pottery fragments, IV building horizon

Tab. XXV.

Arukhlo I, pottery fragments, V building horizon

Tab. XXVI.

Arukhlo I, pottery fragments, VI building horizon

Tab. XXVII.

Arukhlo I, bone and pottery artifacts coming from no. 14 dugout

Tab. XXVIII.

Arukhlo I, tools of bone and deer horns, I building phase

Tab. XXVIX.

Arukhlo I, bone tools, II building horizon

Tab. XXX.

Arukhlo I, tools of shoulder blade and deer horns, II building horizon

Tab. XXXI.

Arukhlo I, bone tools 1, 2, 4 - III building horizon, 3, 5- IV building horizon

Tab. XXXII.

Arukhlo I, bone tools 2, 3, 5, 7 - V building horizon, 1, 4 – VI building horizon

Tab. XXXIII.

Arukhlo I, bone tools 1, 3, 5, 8 – V building horizon, 2, 4 –VI building horizon

Tab. XXXIV.

Arukhlo I, tools made of large domestic animals' bones- a spade shape implement

Tab. XXXV.

Arukhlo I, a coupling joint made of a deer's horn

Tab. XXXVI.

Arukhlo I, Arukhlo I, mattock-shaped digging sticks made of deer's horns

Tab. XXXVII.

Arukhlo I, hoes made of deer's horns

Tab. XXXVIII-XL.

Arukhlo I, digging sticks made of deer's horns

Tab. XLI.

Arukhlo I, stone axes, 1- II building phase, 3, 4, 5 – I

building horizon, riverine cobble with grooves, 2 – II building horizon

Tab. XLII.

Arukhlo I, tools of solid stones, 1,2 - pastles, 3 – anvil; III building phase

Tab. XLIII.

Arukhlo I, 1 – a clay sculpture of an ox; 2-3 water-worn gravels representing “smiling” and “angry” images of men; 4 – a carnelian bead; 5 – a pottery fragment of a bird-shaped container coming from the 19 th building; 6 – a stone pendant with a pair of holes

Tab. XLIV.

Arukhlo I, 1 – a Neolithic period pit tomb; nos.9, 2 – grave goods coming from tomb no. 9; 3 – a tomb no.7

Tab. XLV-XLVI.

Arukhlo I, obsidian pieces, I building horizon

Tab. XLVII.

Arukhlo I, obsidian pieces, II building horizon

Tab. XLVIII-XLIX.

Arukhlo I, obsidian pieces, III building horizon

Tab. L.

Arukhlo I, obsidian pieces, 1-10 III building phase; 11-16 IV building horizon

Tab. LI

Obsidian pieces, IV building horizon

Tab. LII.

Arukhlo I, obsidian pieces, 1-9, 13-14 – V building horizon; 10-12 VI building horizon

Tab. LIII.

Arukhlo I, obsidian pieces, 4, 7, 8, 11-14 – V building horizon; 1,,2, 3, 5, 6, 9, 10, - VI building horizon

Tab. LIV.

Arukhlo II, topographic plan

Tab. LV.

Arukhlo II, obsidian tools and pottery

Tab. LVI-LVIII.

1. Arukhlo II, functional classification of obsidian tools

Tab. LVIX-LXII.

1. Arukhlo III, functional classification of obsidian tools

Tab. LXIII.

1. Arukhlo VI, west view of excavated area

Tab. LXIV.

1. Arukhlo VI, Layout, sections and pottery

Tab. LXV.

1. Arukhlo VI, pottery

Tab. LXVI.

1. Arukhlo VI, surface finds

Tab. LXVII.

1. Mashaveras Gora, a view from the east

2. Mashaveras Gora, a view from the north

Tab. LXVIII

1. Mashaveras Gora, area sketch

Tab. LXIX.

1. Mashaveras Gora, plan and sections of the excavated area

Tab. LXX.

1. Mashaveras Gora, pottery coming from main layers

2. Mashaveras Gora, underside and bottom and side fragments of pottery

Tab. LXXI

1. Mashaveras Gora, tools made of bone and deer' horns

Tab. LXXII.

1. Mashaveras Gora, stone pieces

Tab. LXXIII.

1. Tsopi, pottery coming from a pit no. 4

Tab. LXXIV.

1. Tsopi, obsidian pieces

Tab. LXXV.

1. Tsopi, obsidian pieces

Tab. LXXVI.

1. Tsiteli Sopeli, view of the pits

Tab. LXXVII.

1. Tsiteli Sopeli, plot I, plan and section

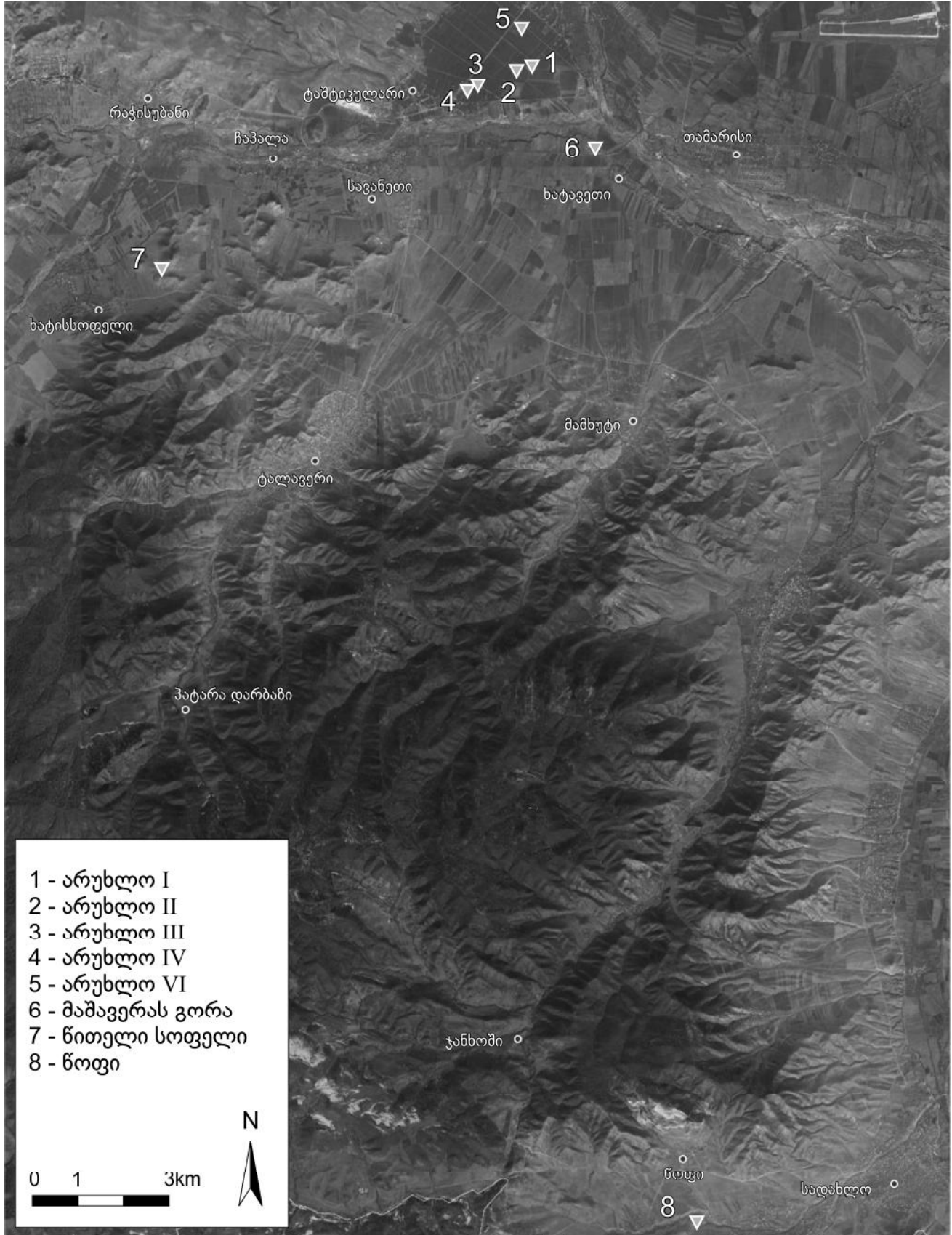
Tab. LXXVIII.

1. Tsiteli Sopeli, tools of solid stones

Tab. LXXIX.

1. Djavakh, obsidian tools and pottery fragments coming from a sounding trench.

ტაბულა I

1

2

1

2

1

2

1

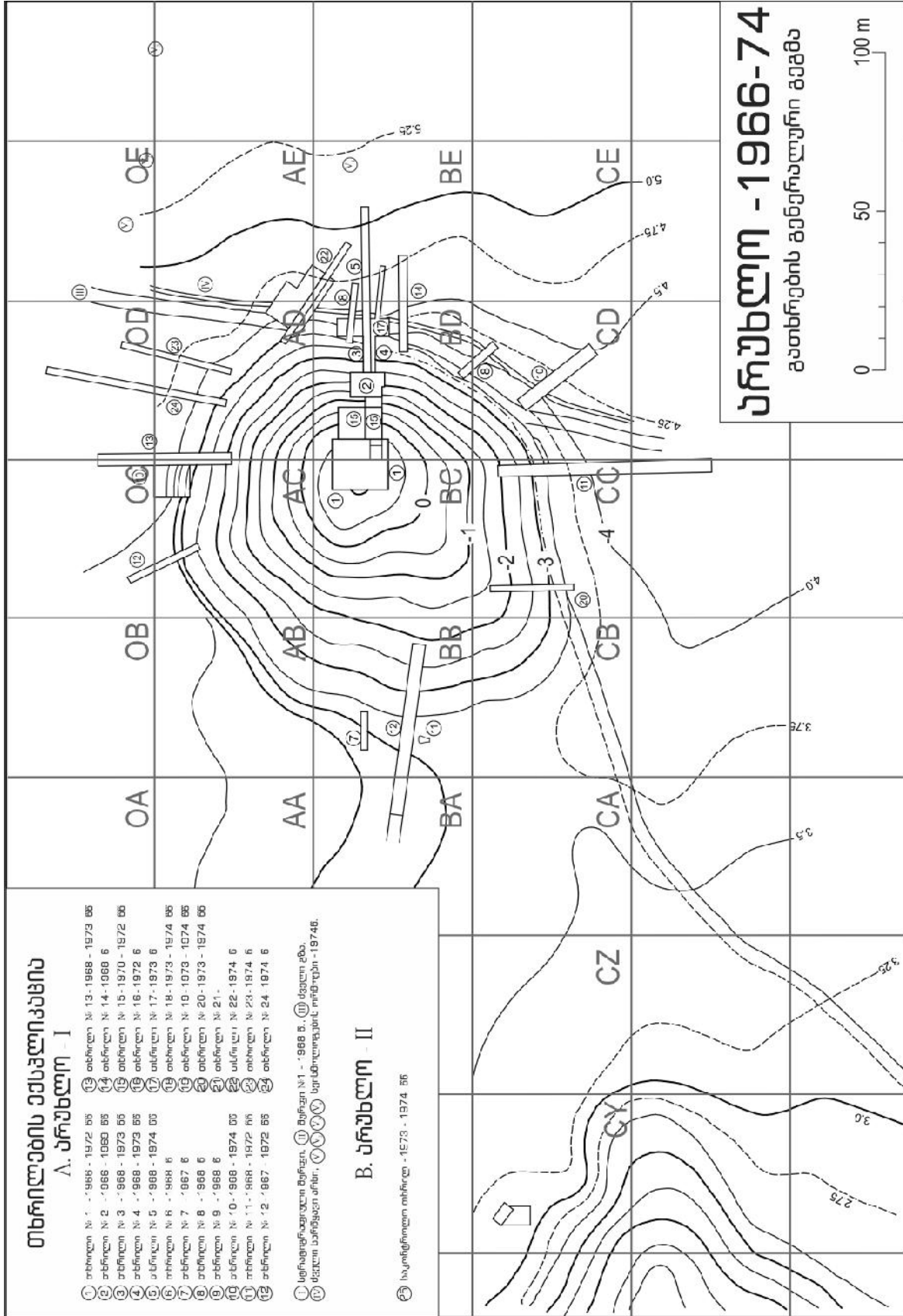
2

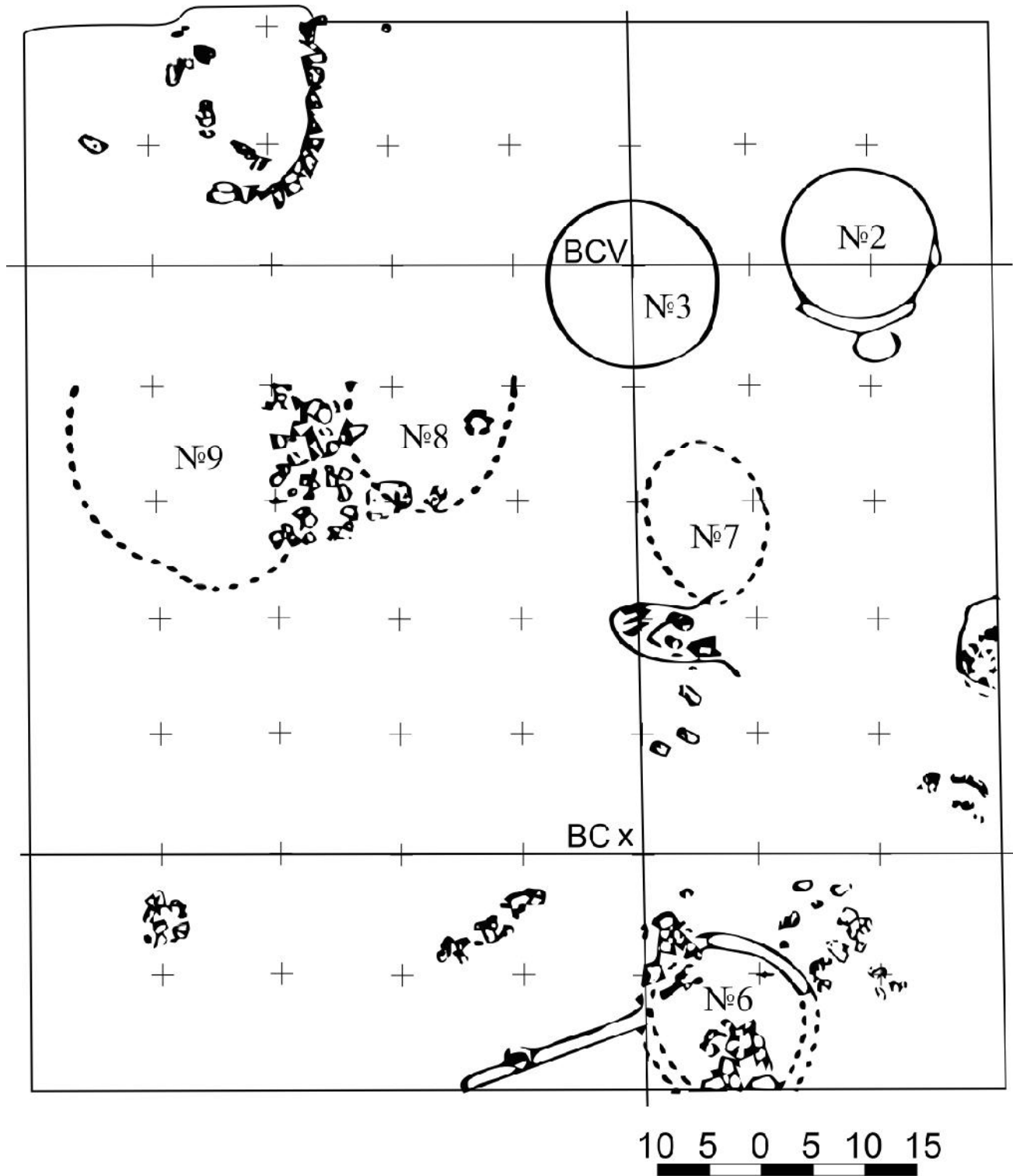

1

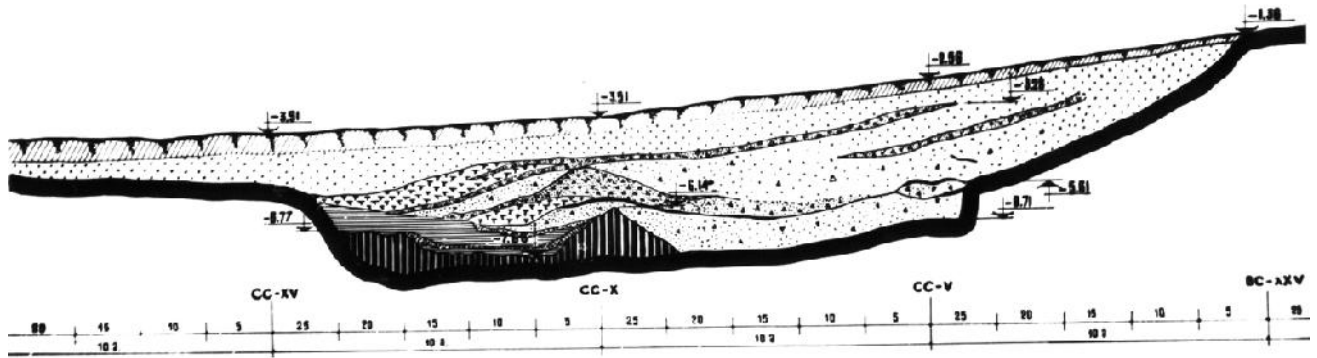

2

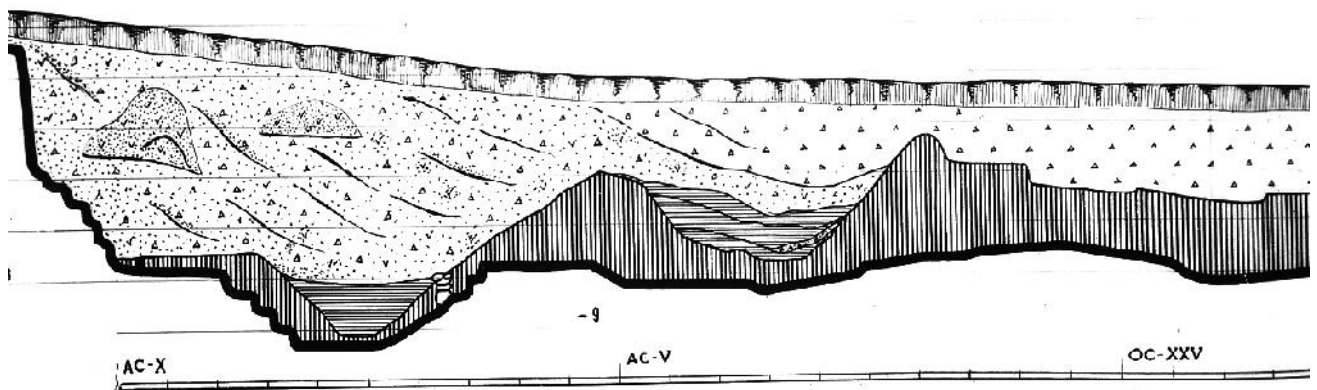

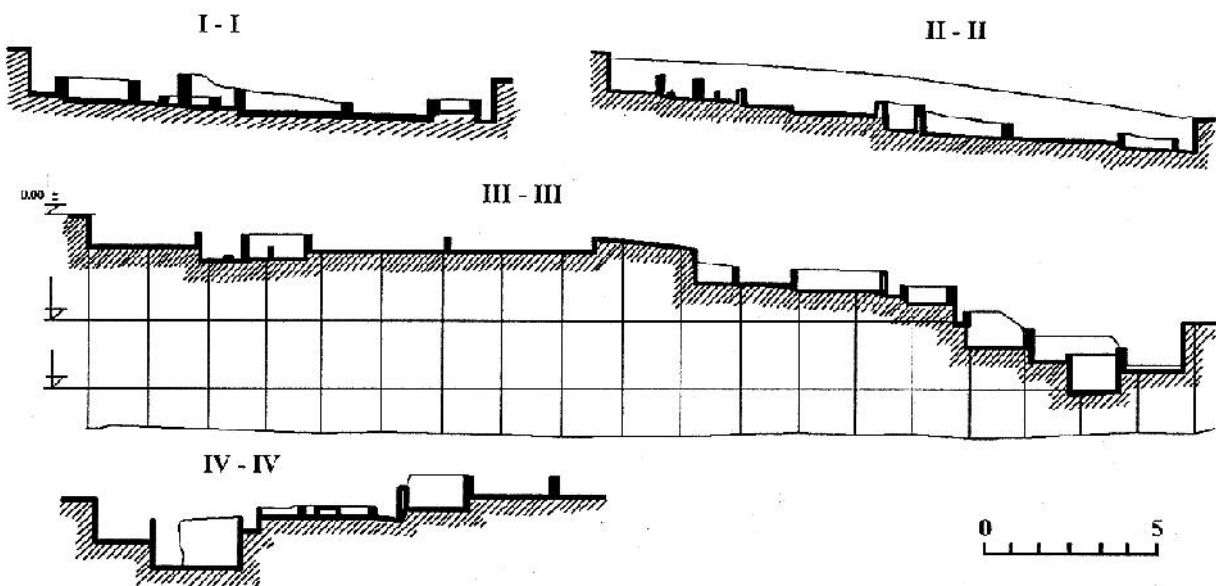
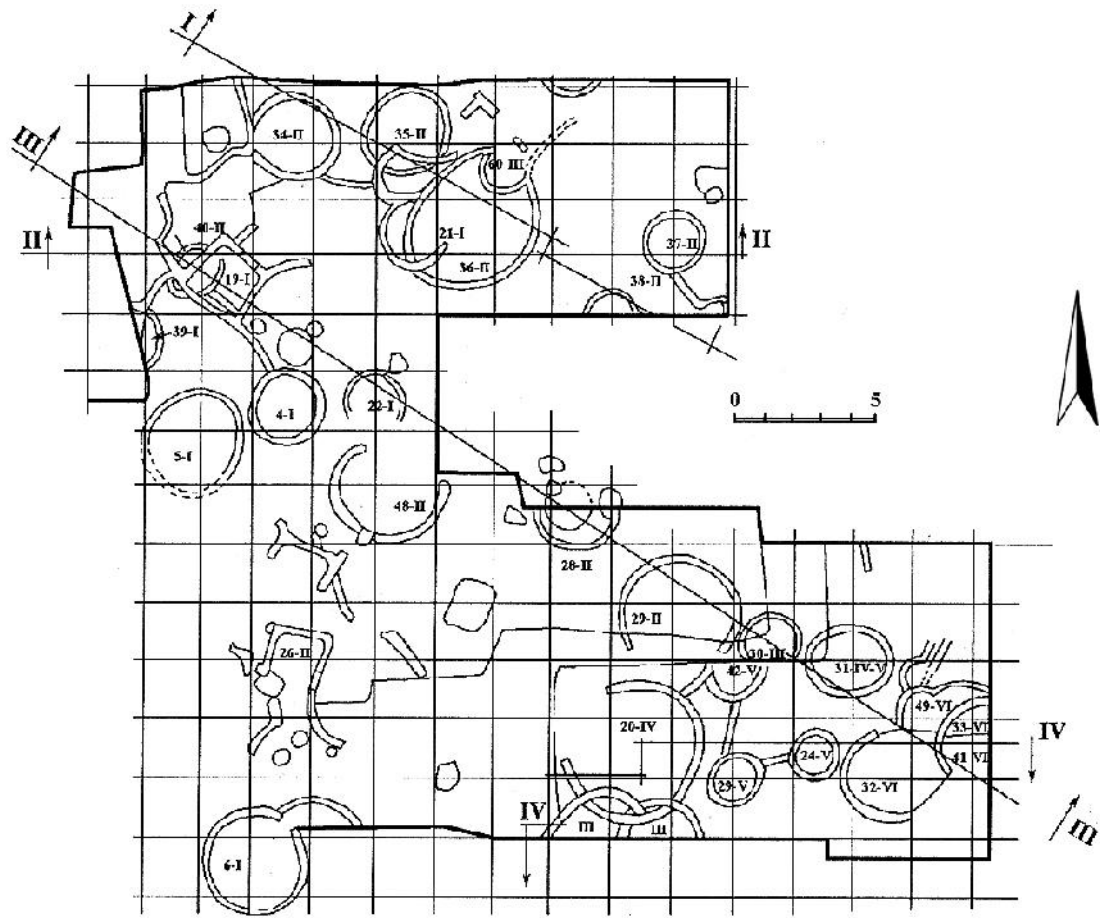
თხზილი № 11

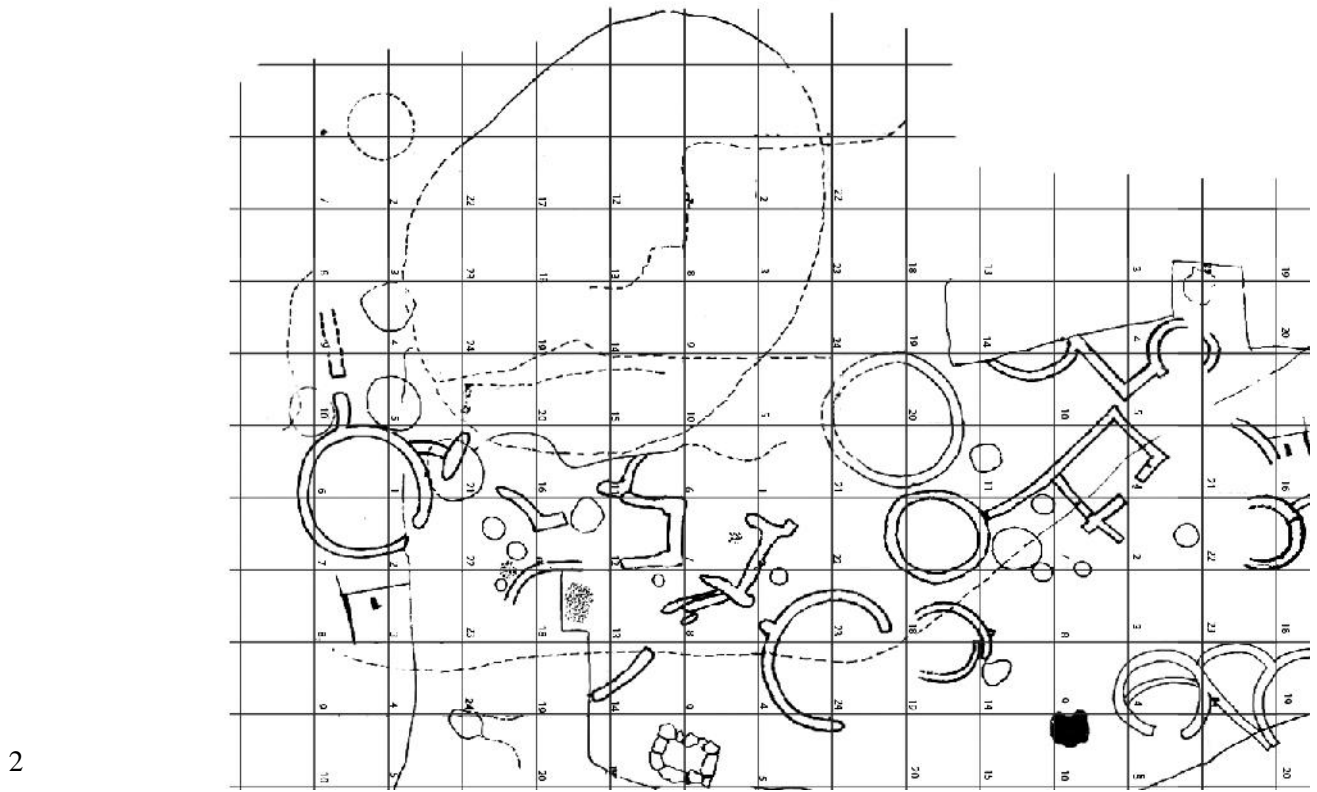
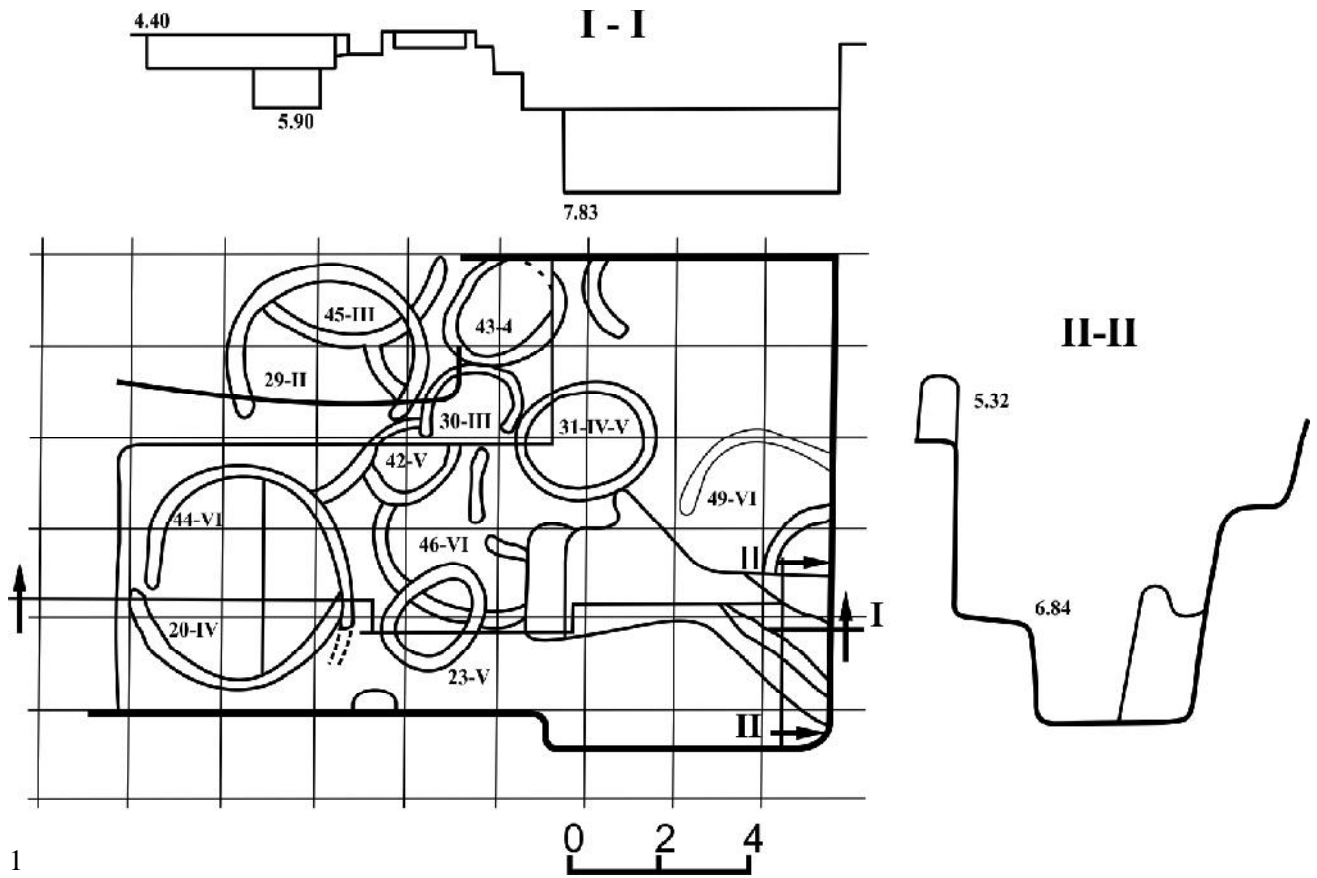

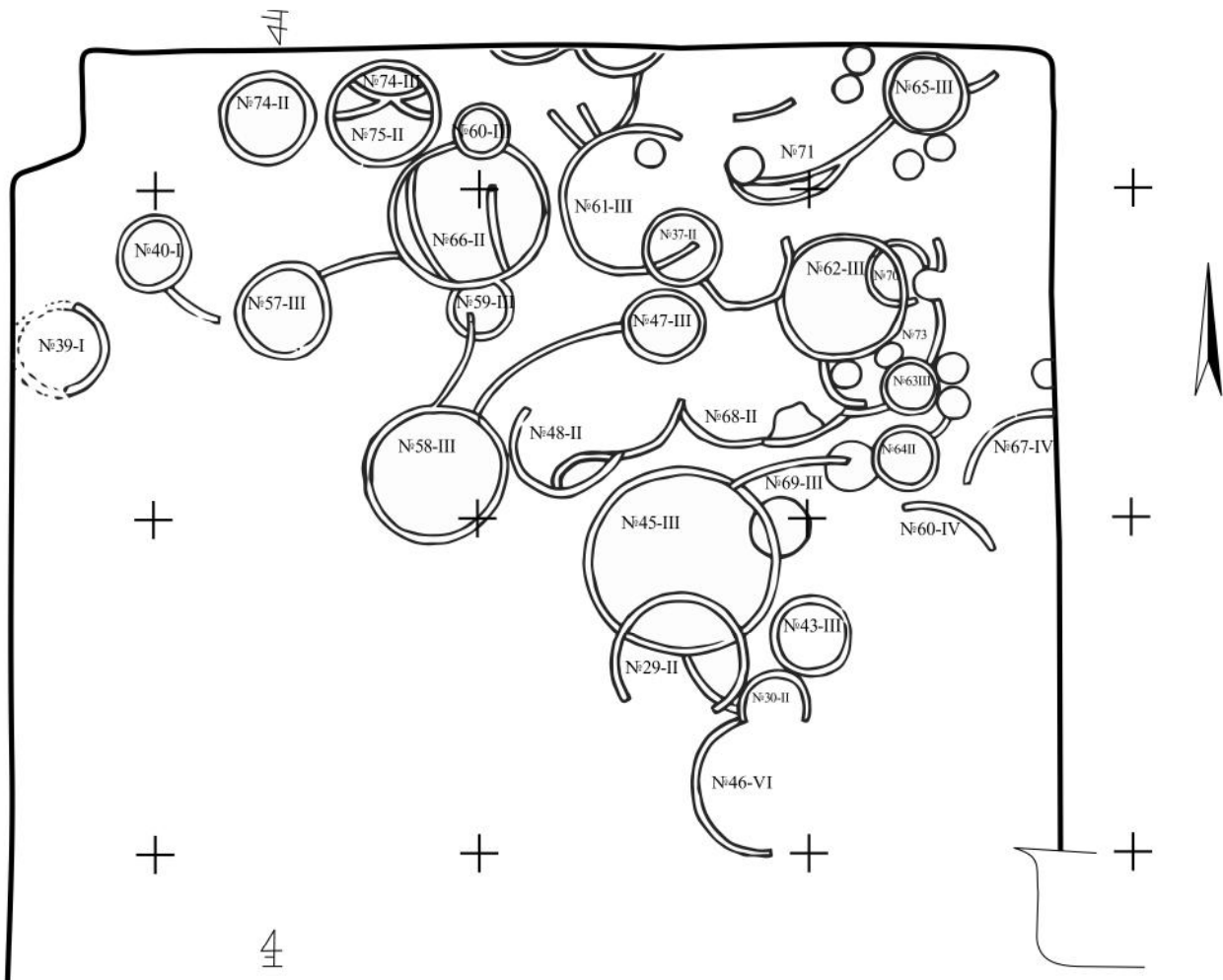
თხზილი № 13

ჟანი 1-1

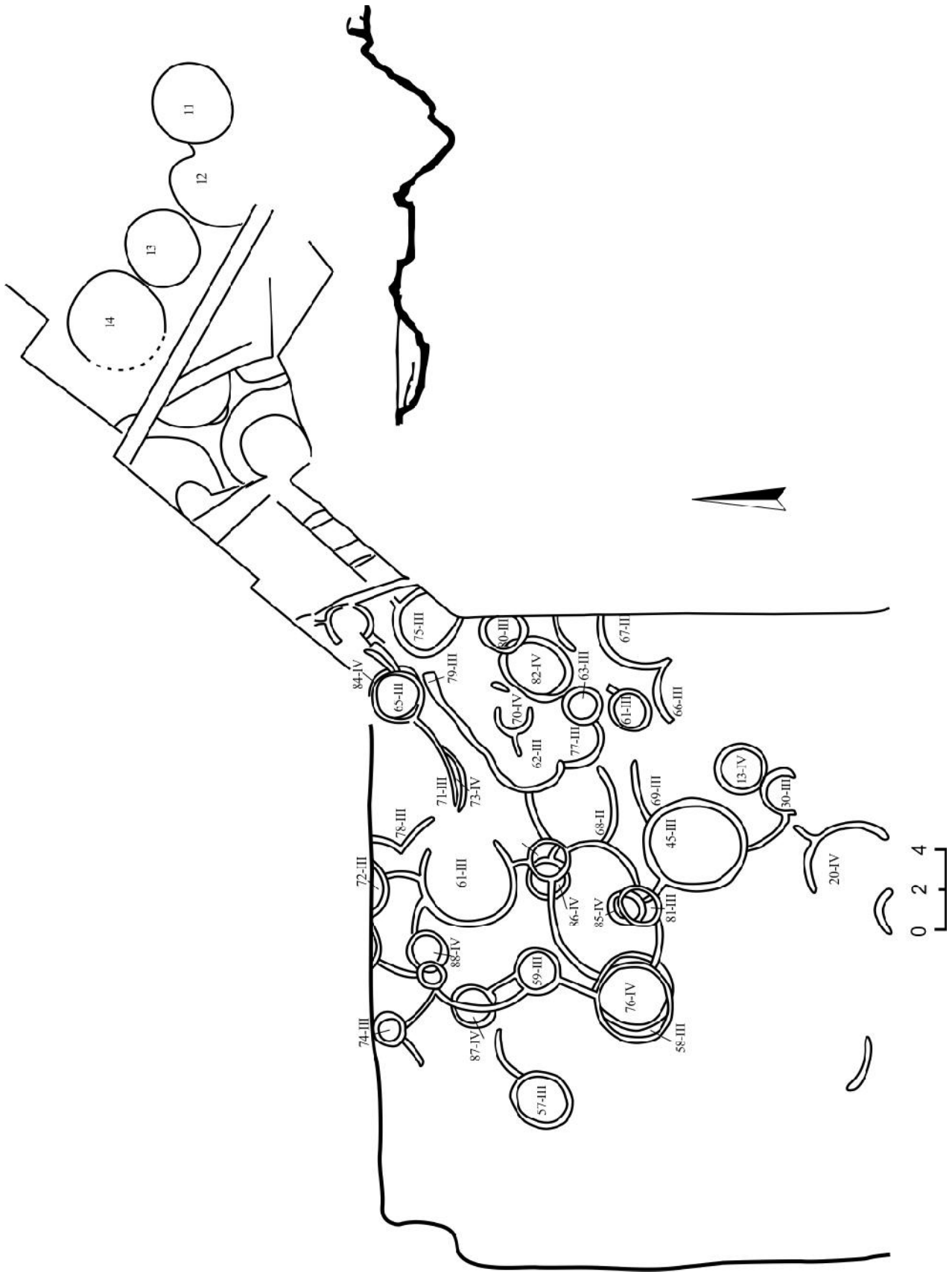

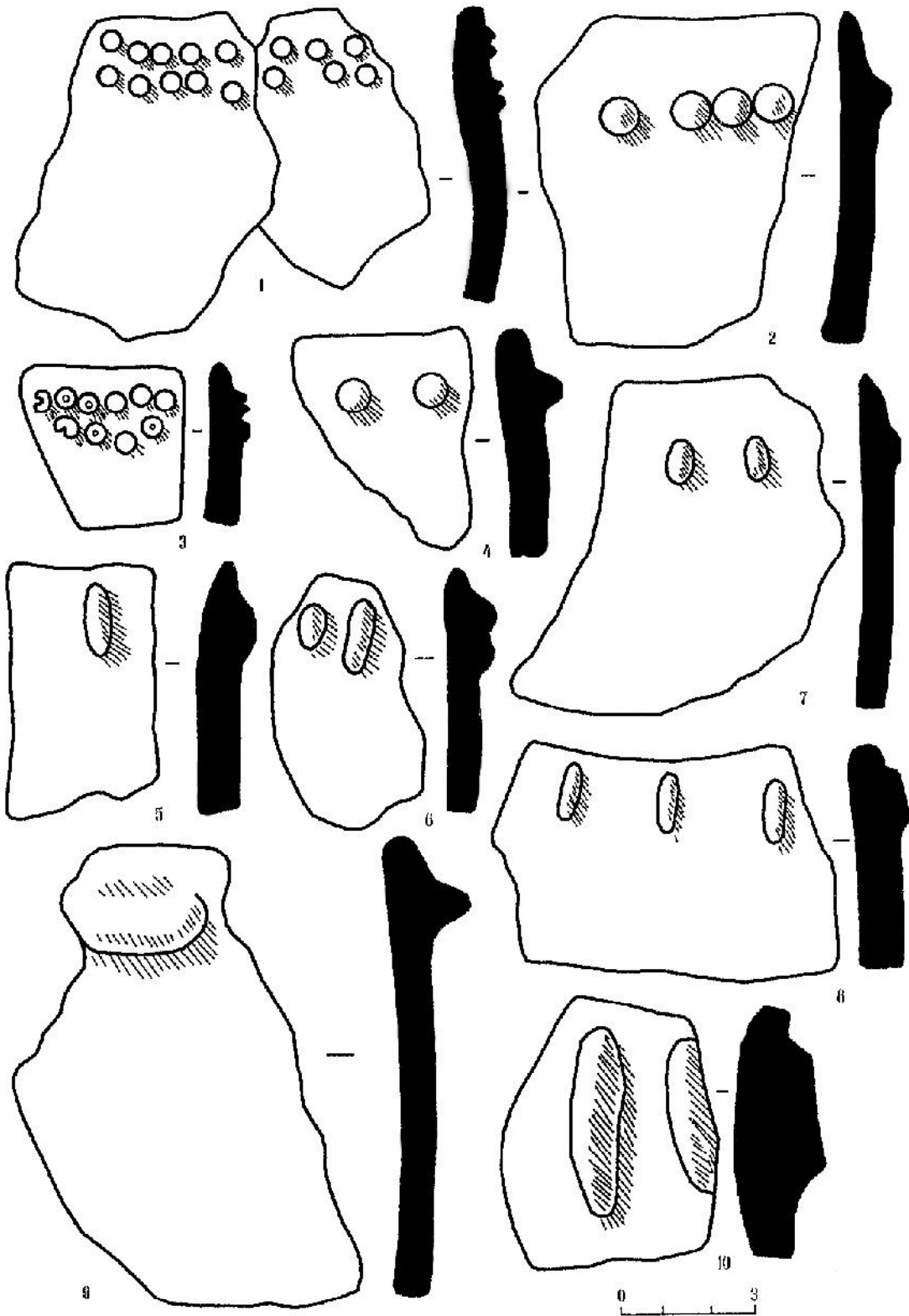

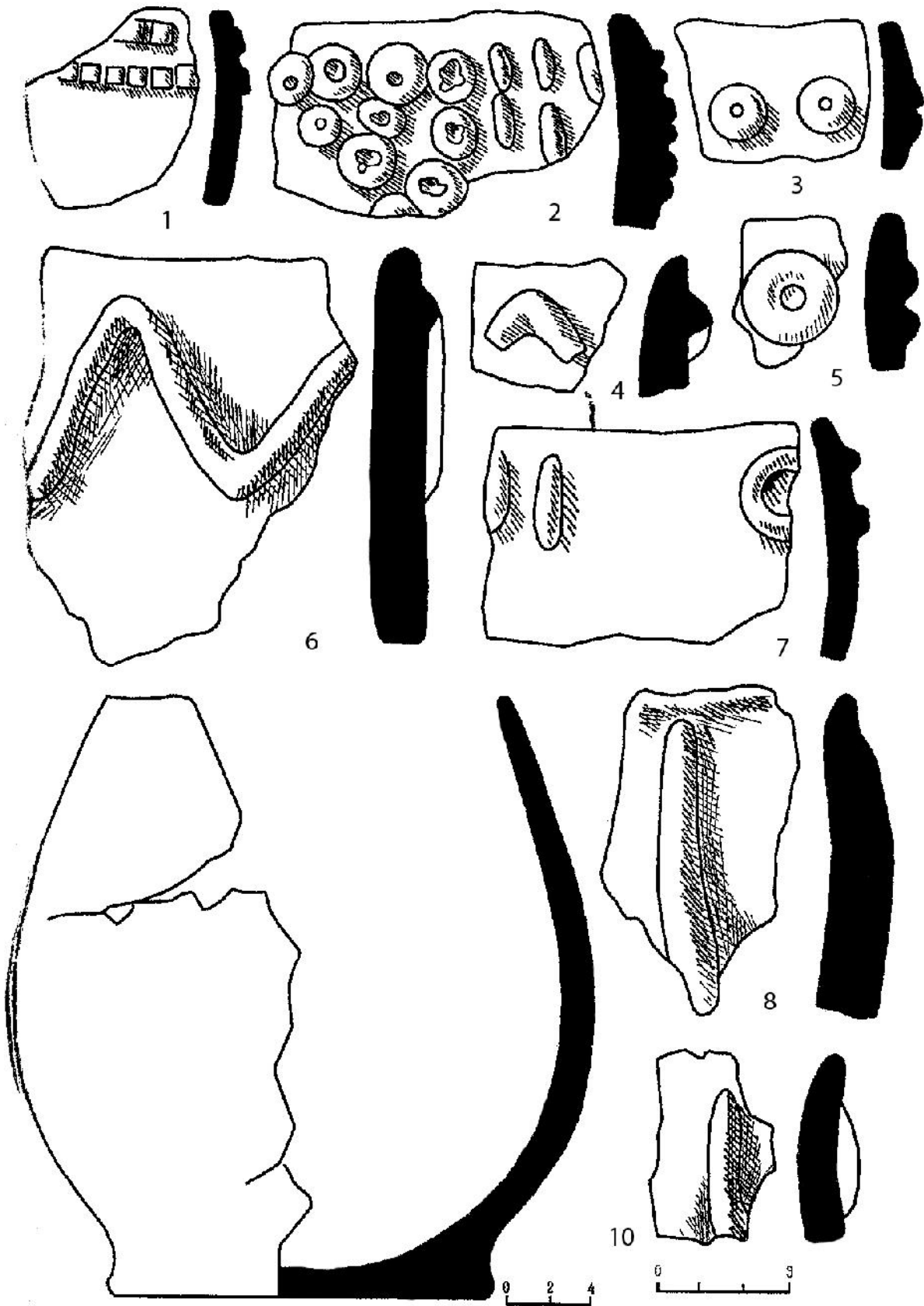

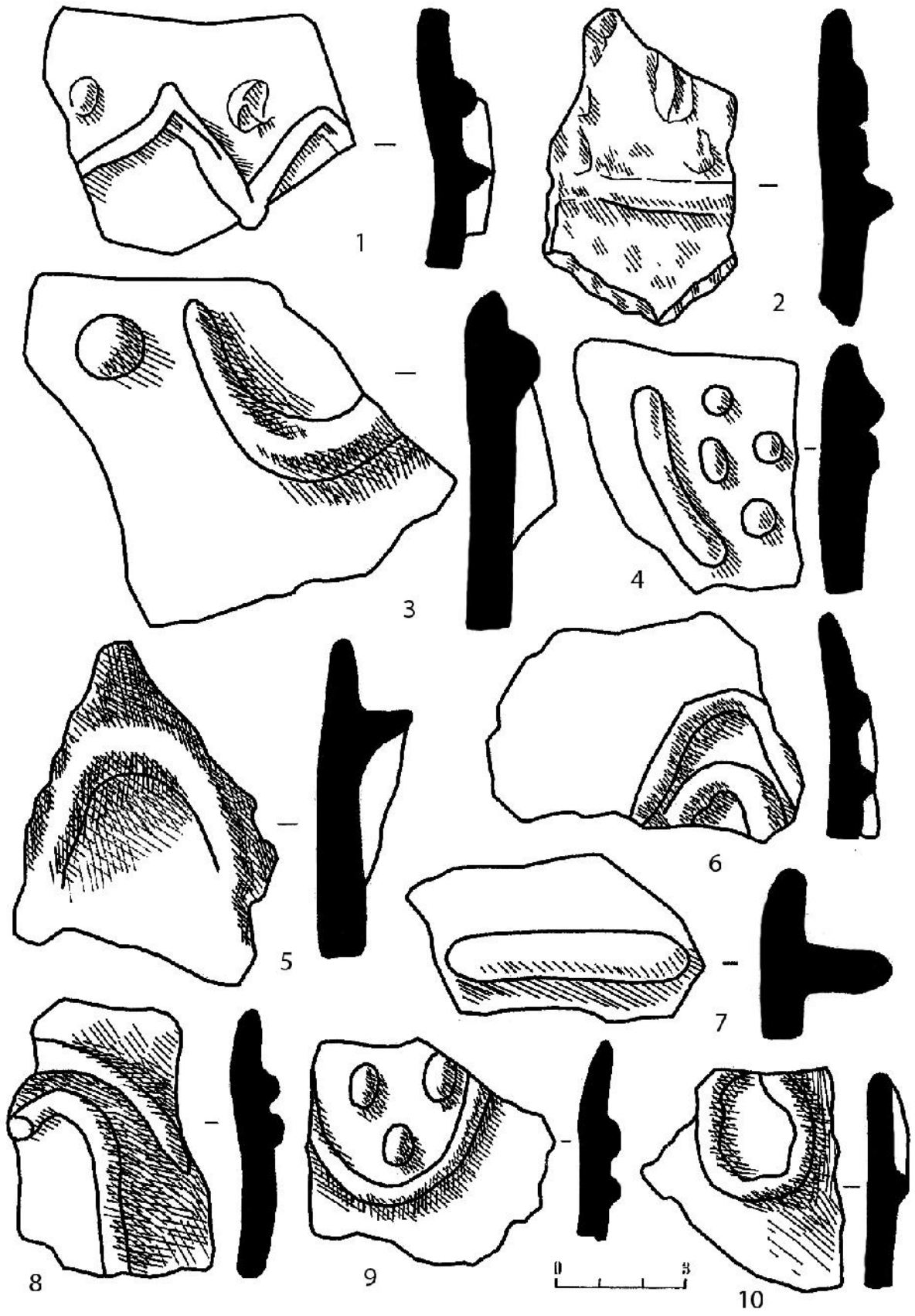
მ 1:50

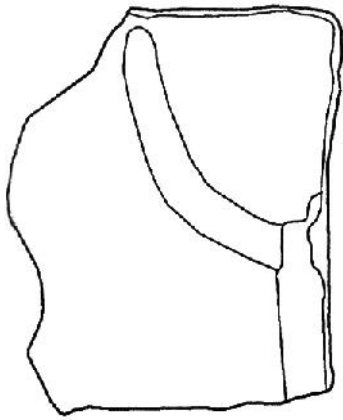

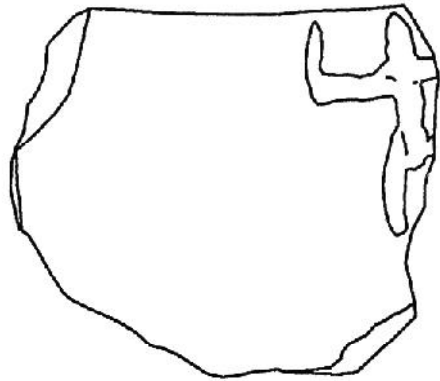
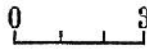

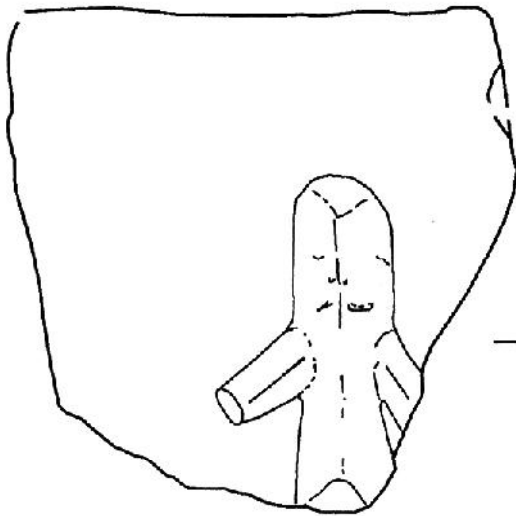

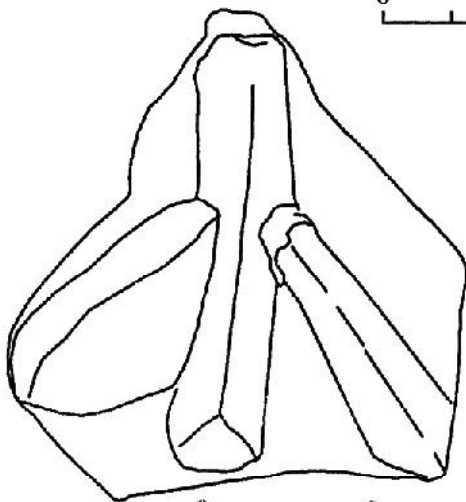
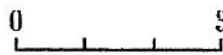
1

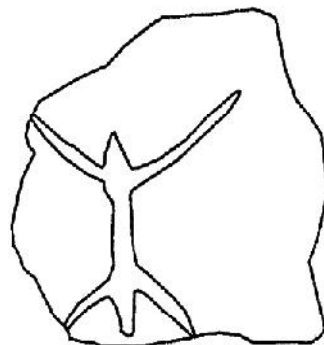
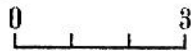
2

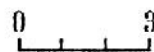
3

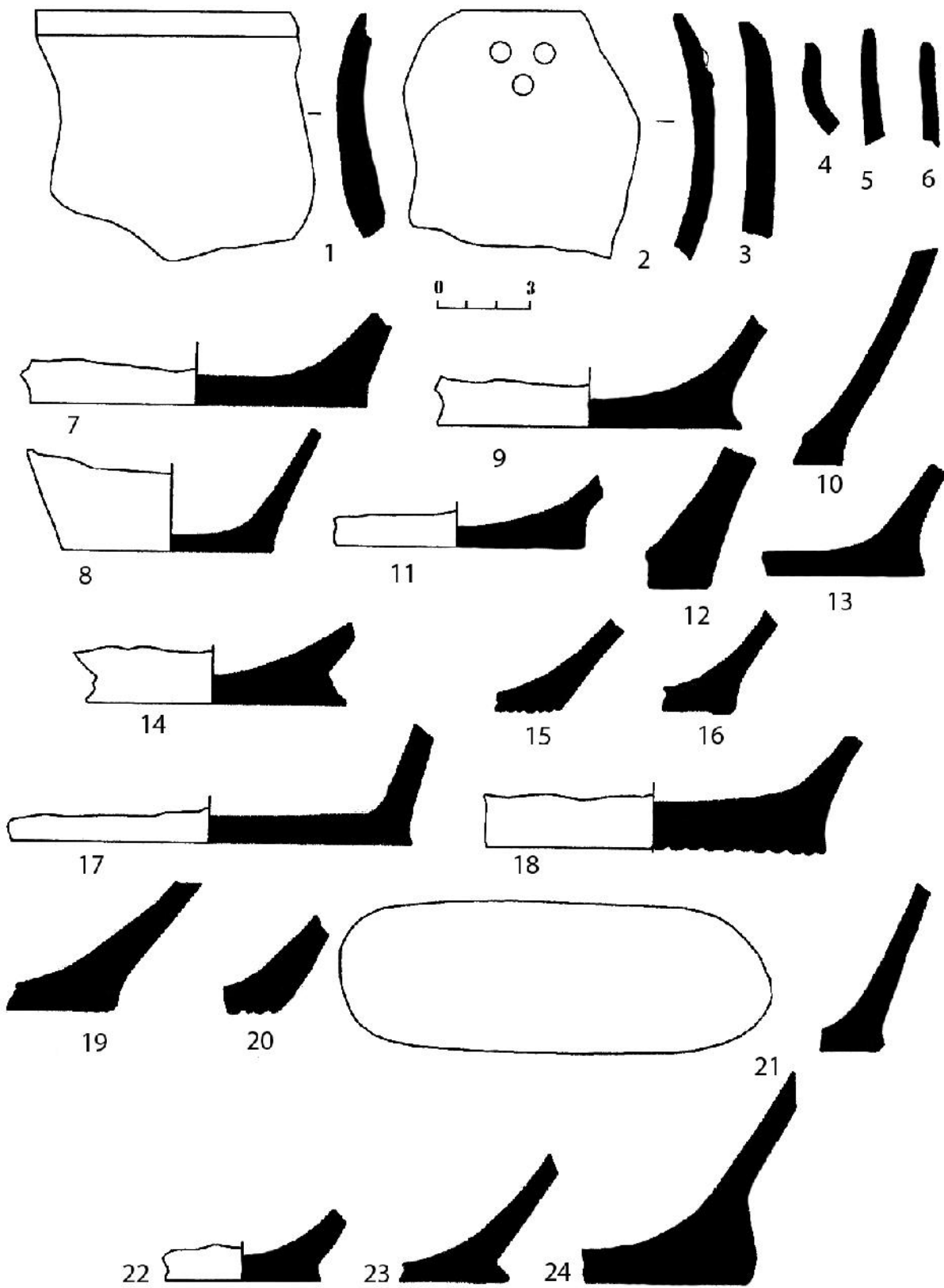

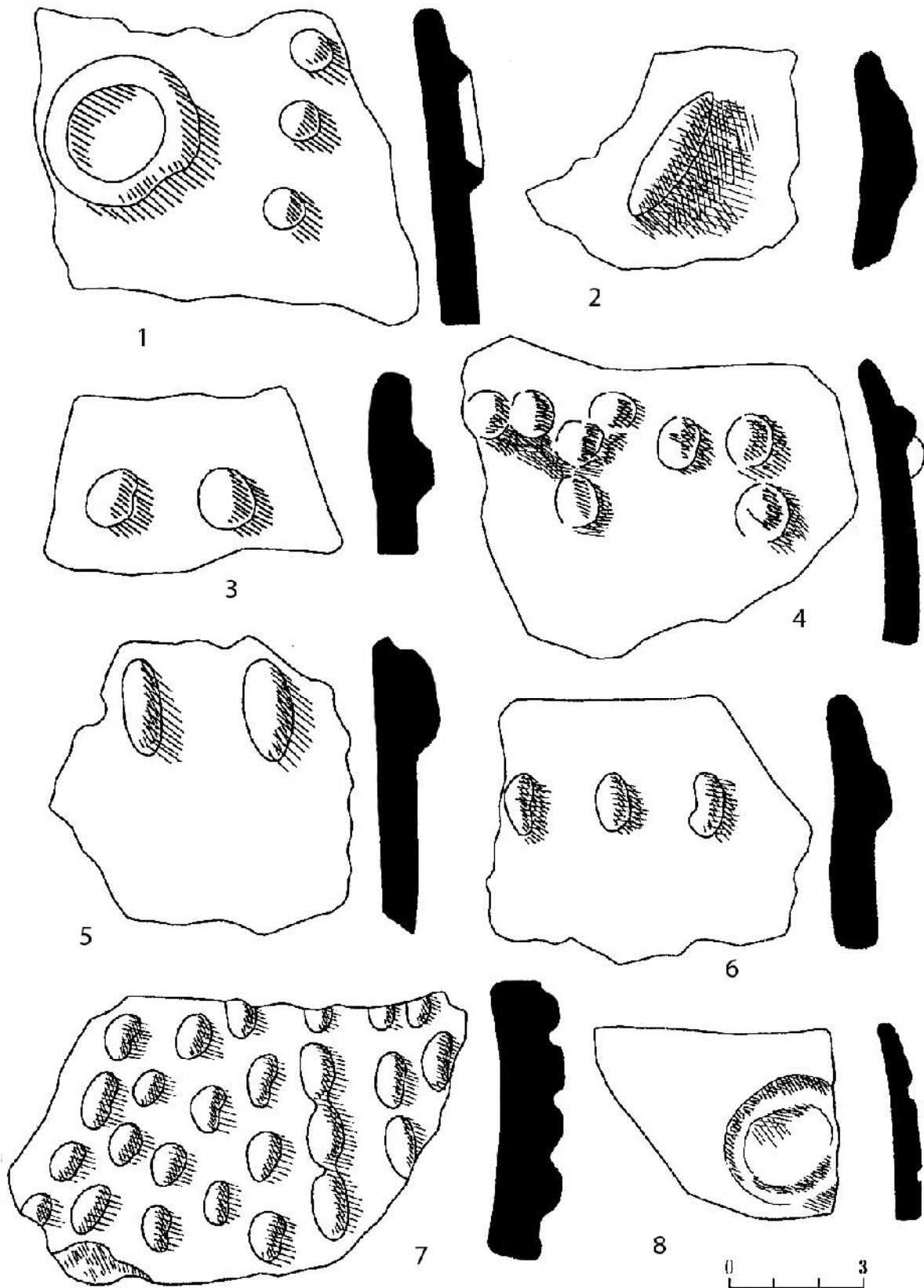
4

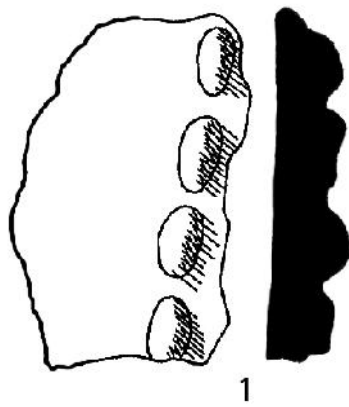

5

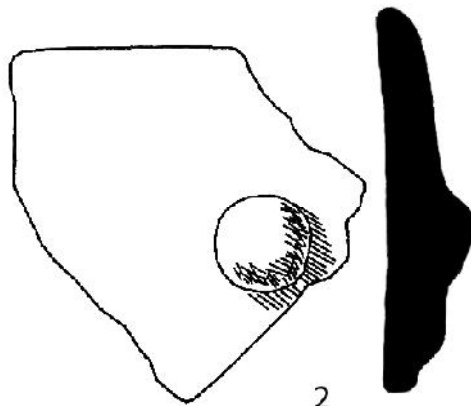

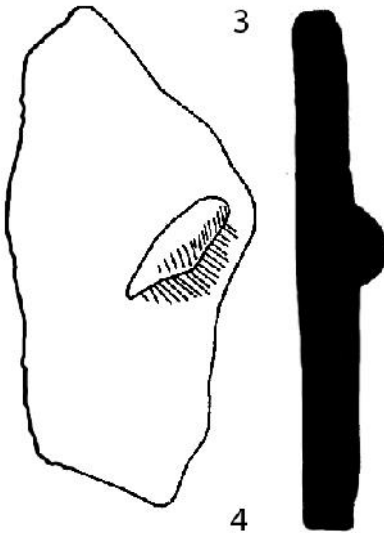
1

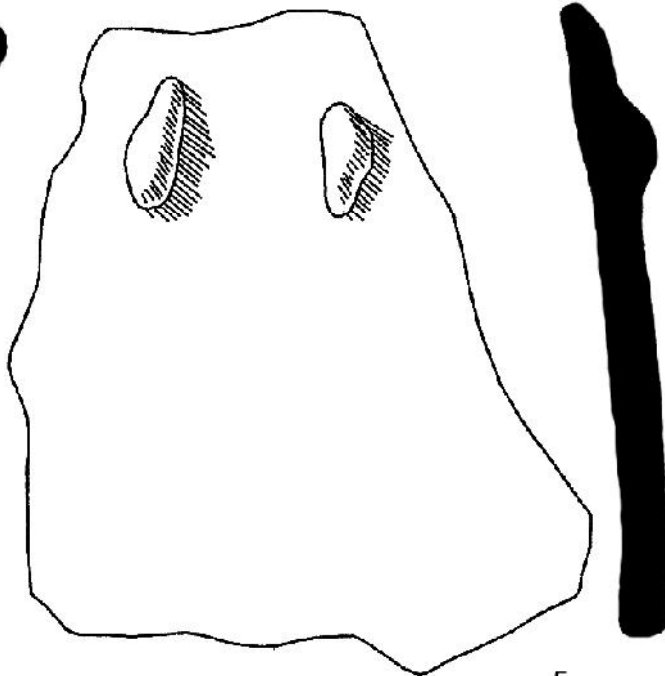
2

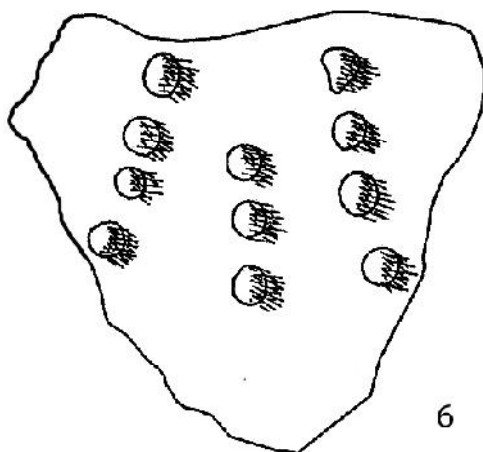
3

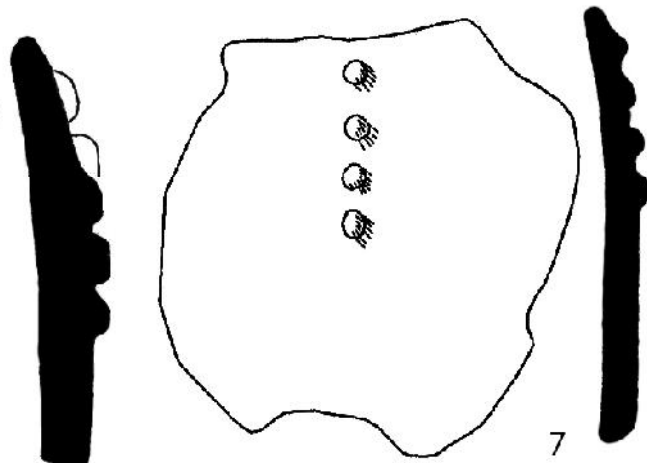
4

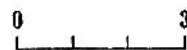
5

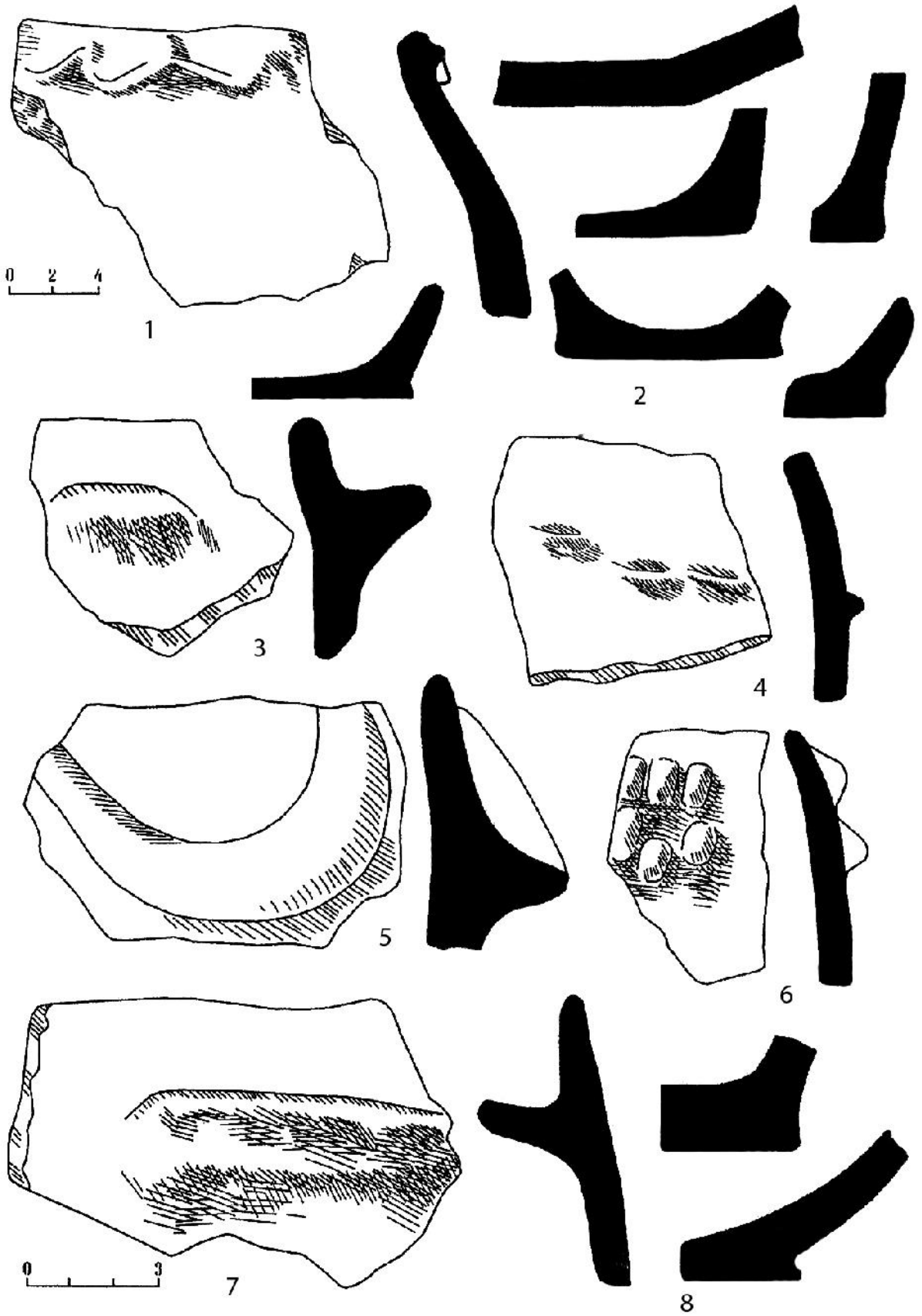

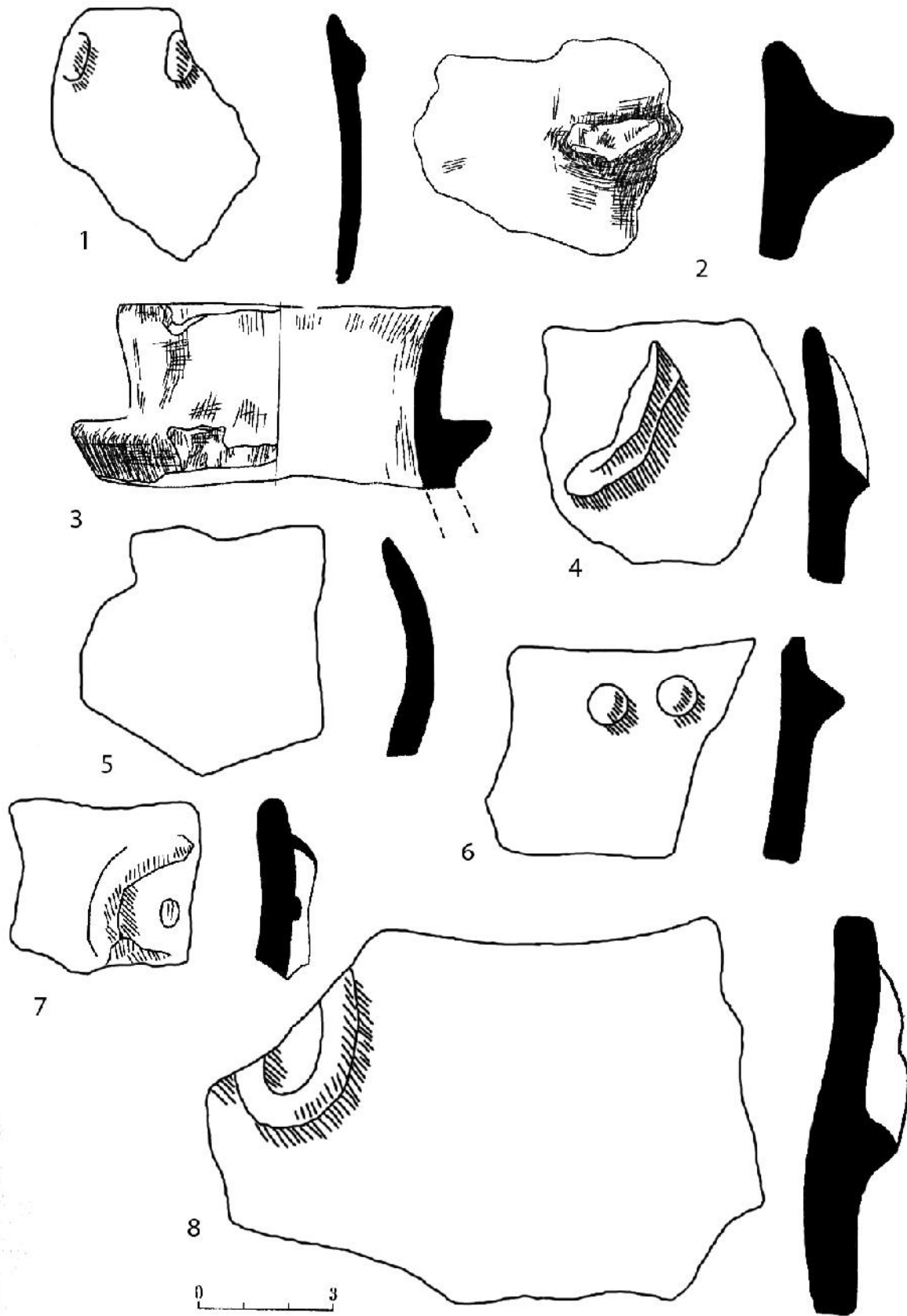
6

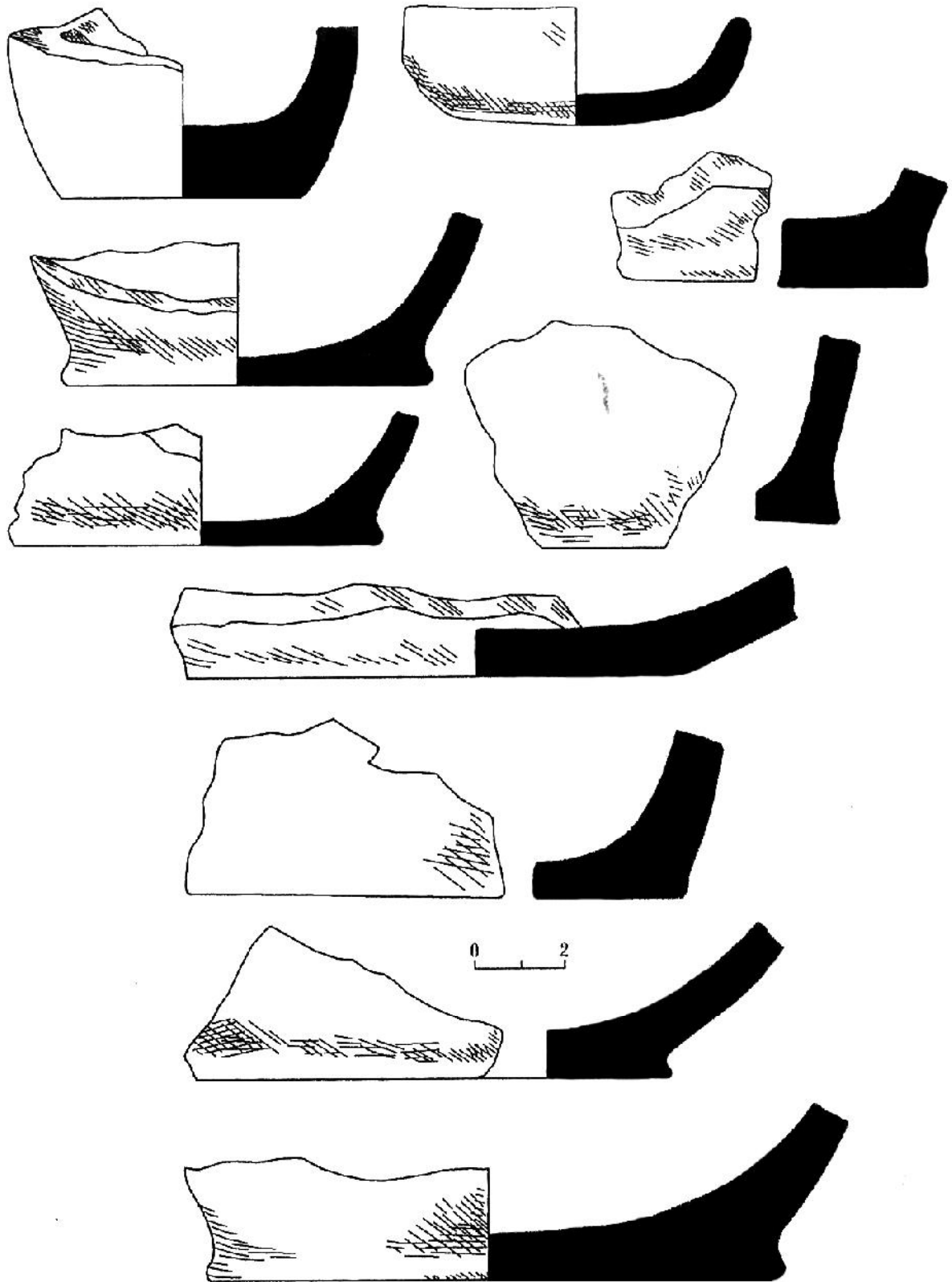

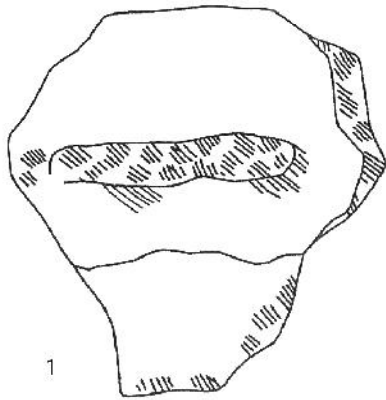
7

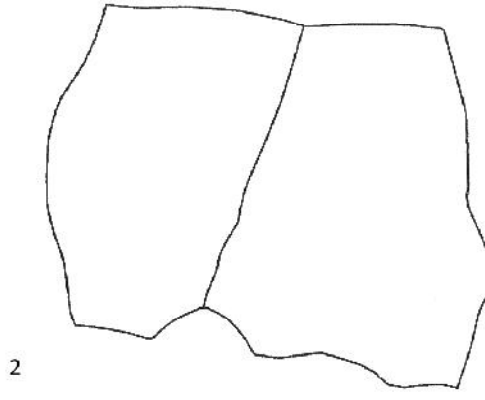

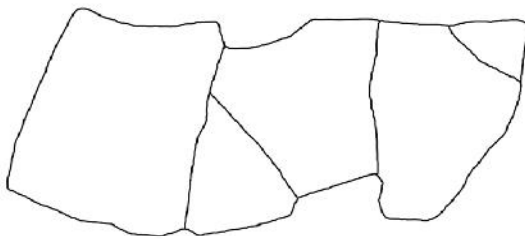
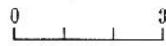

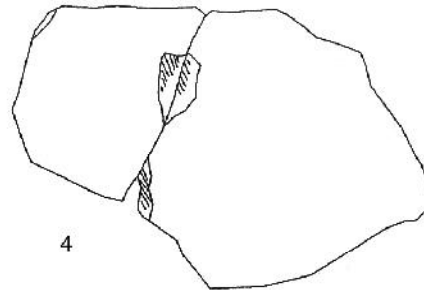
1

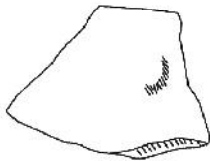
2

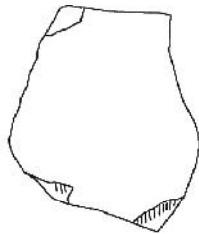
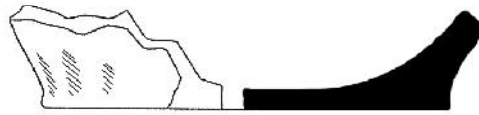
3

4

5

6

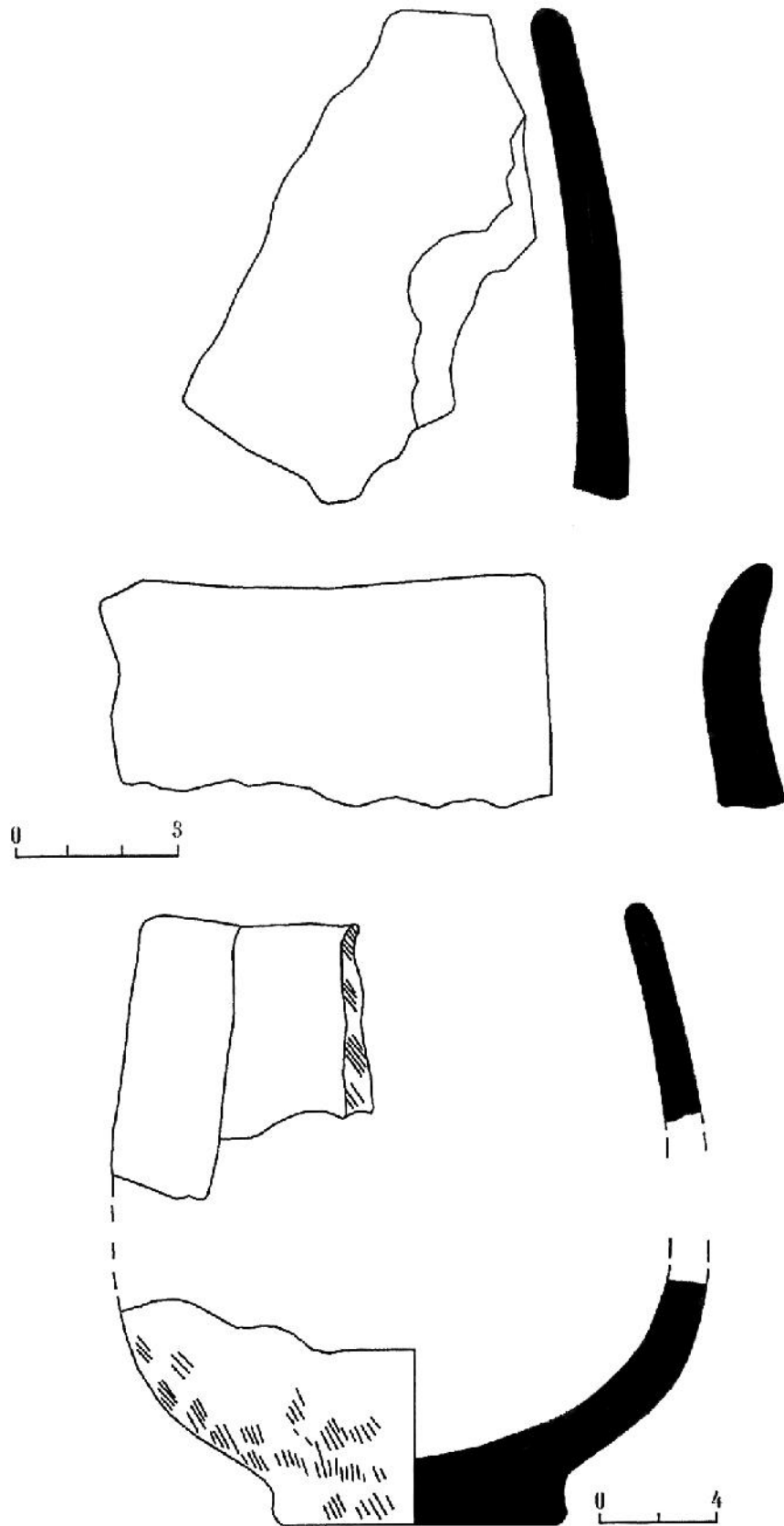

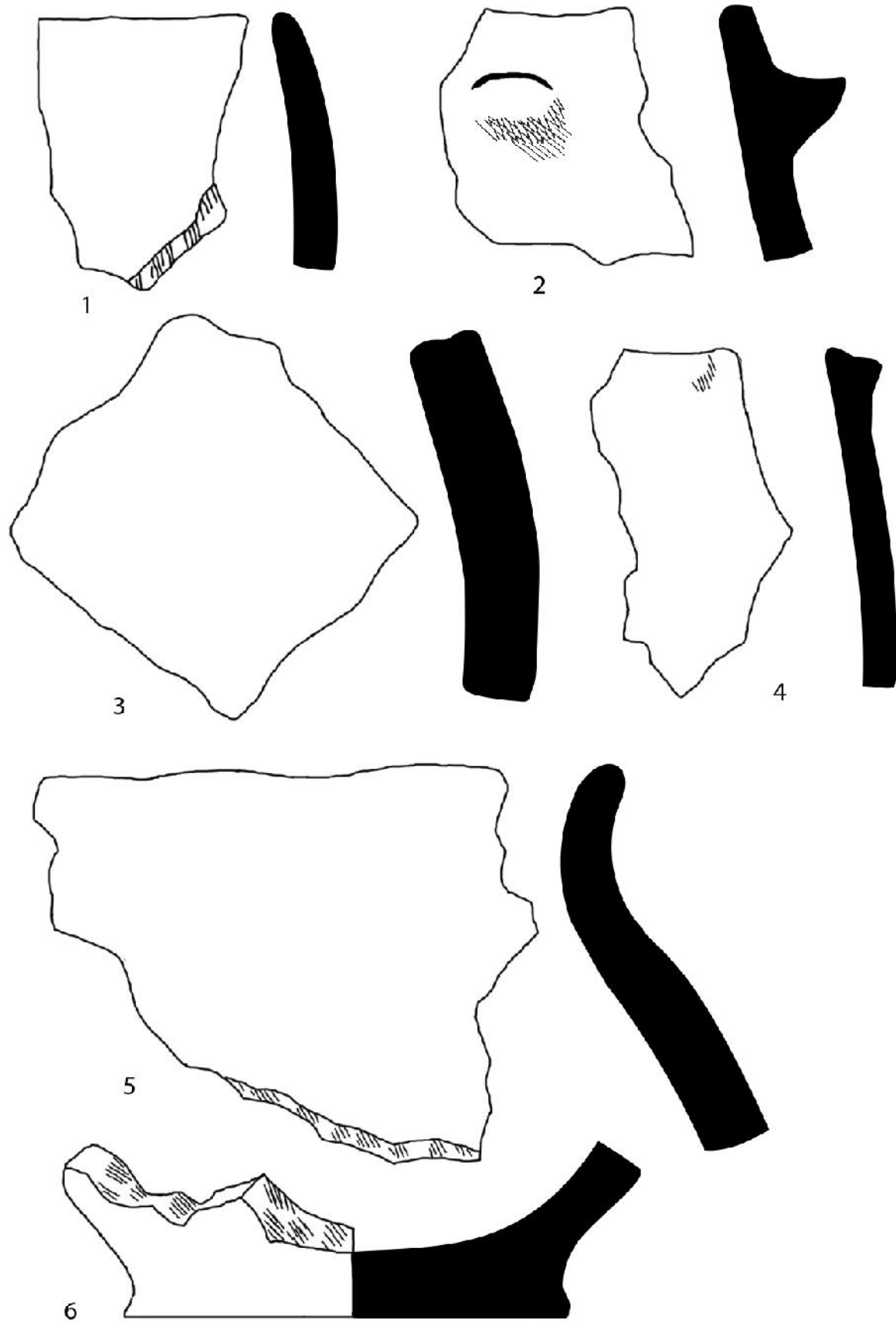
7

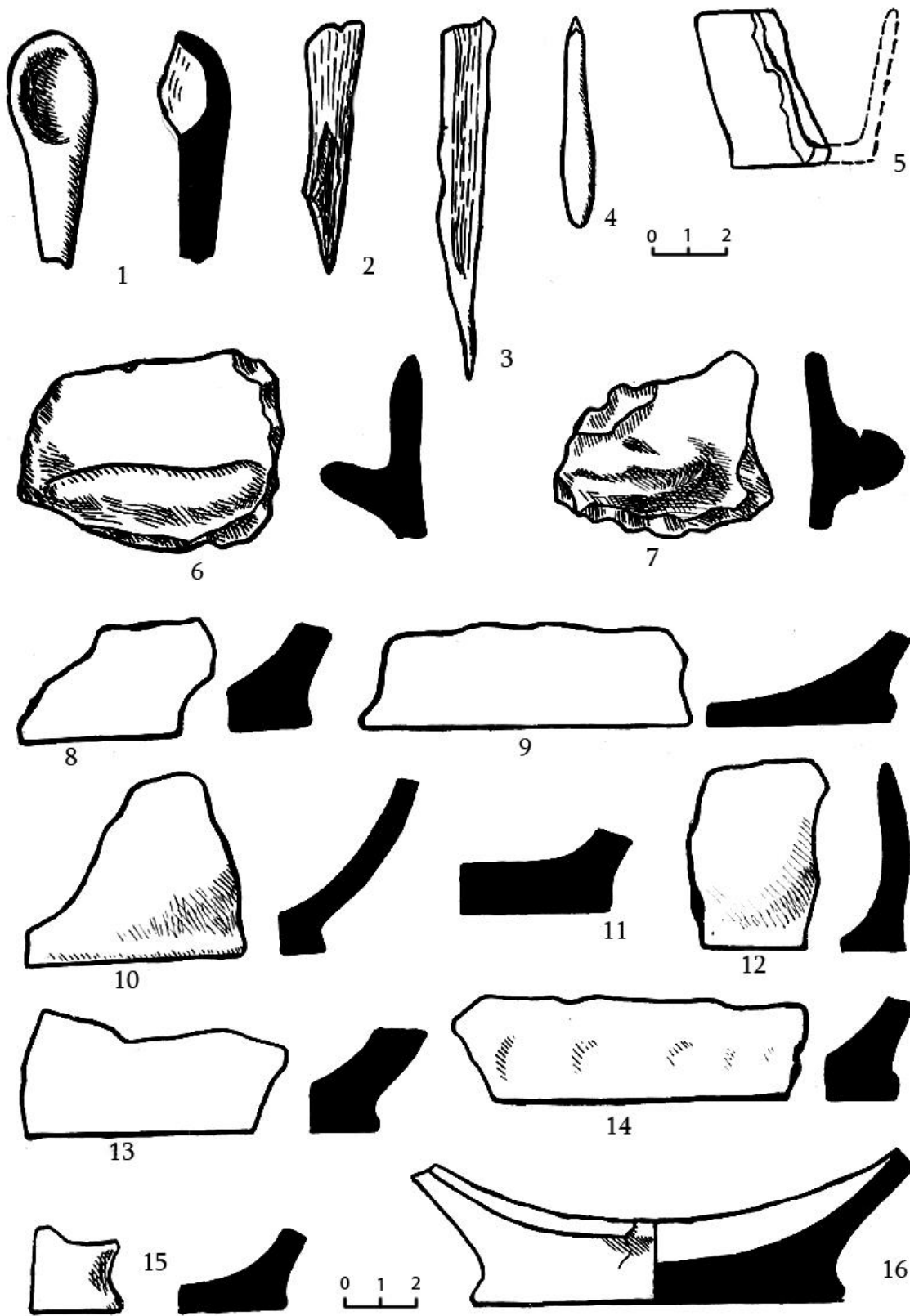

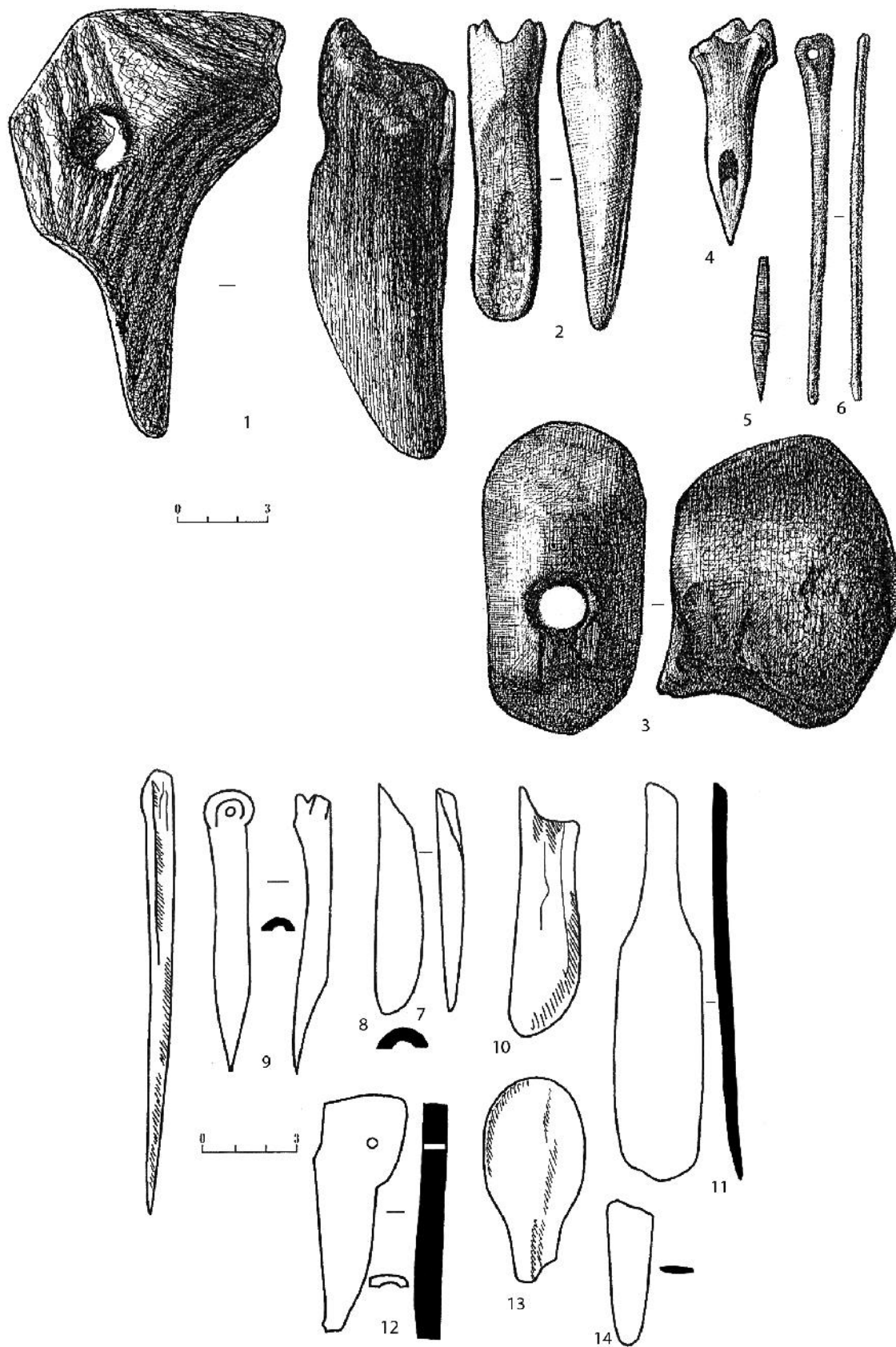
7

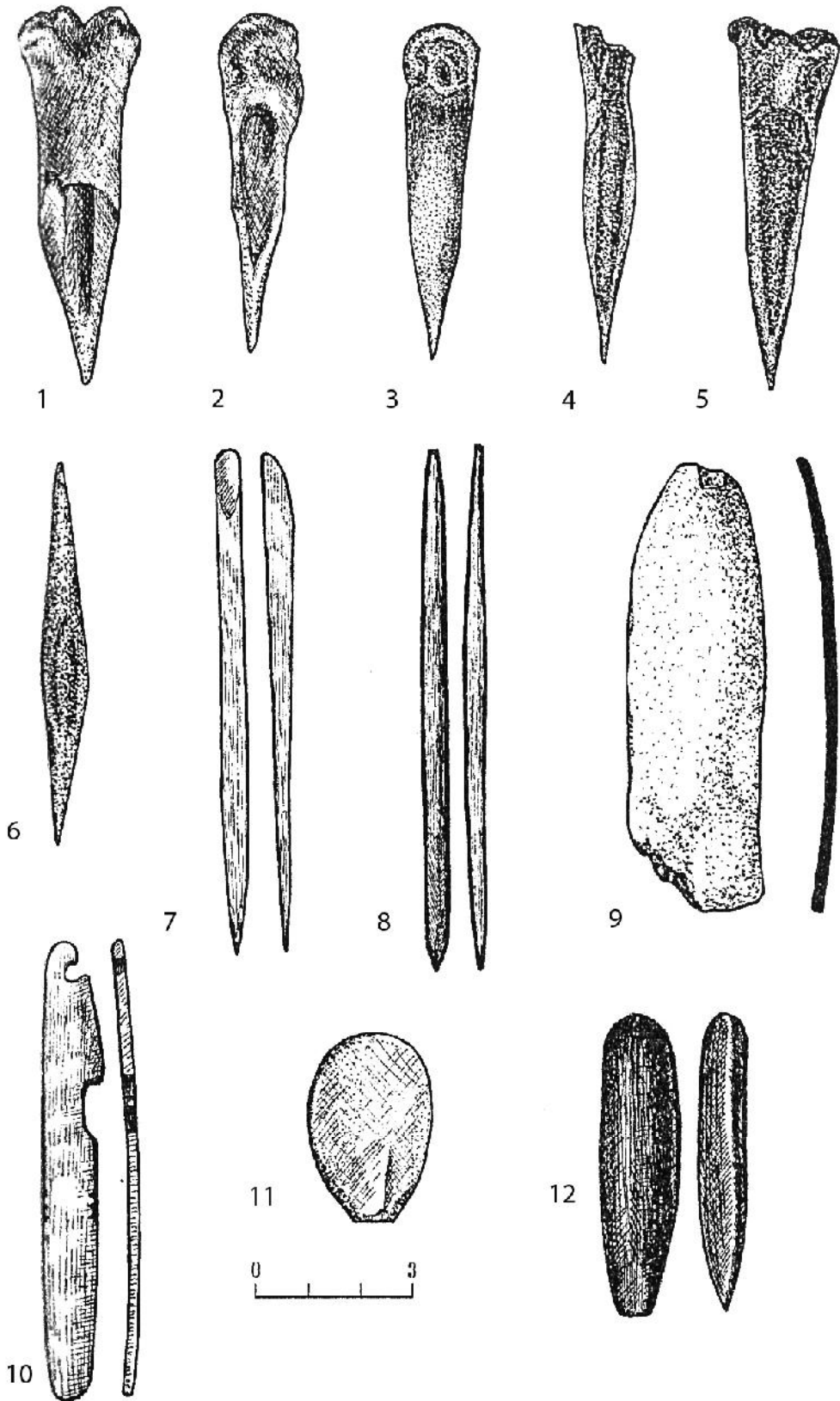

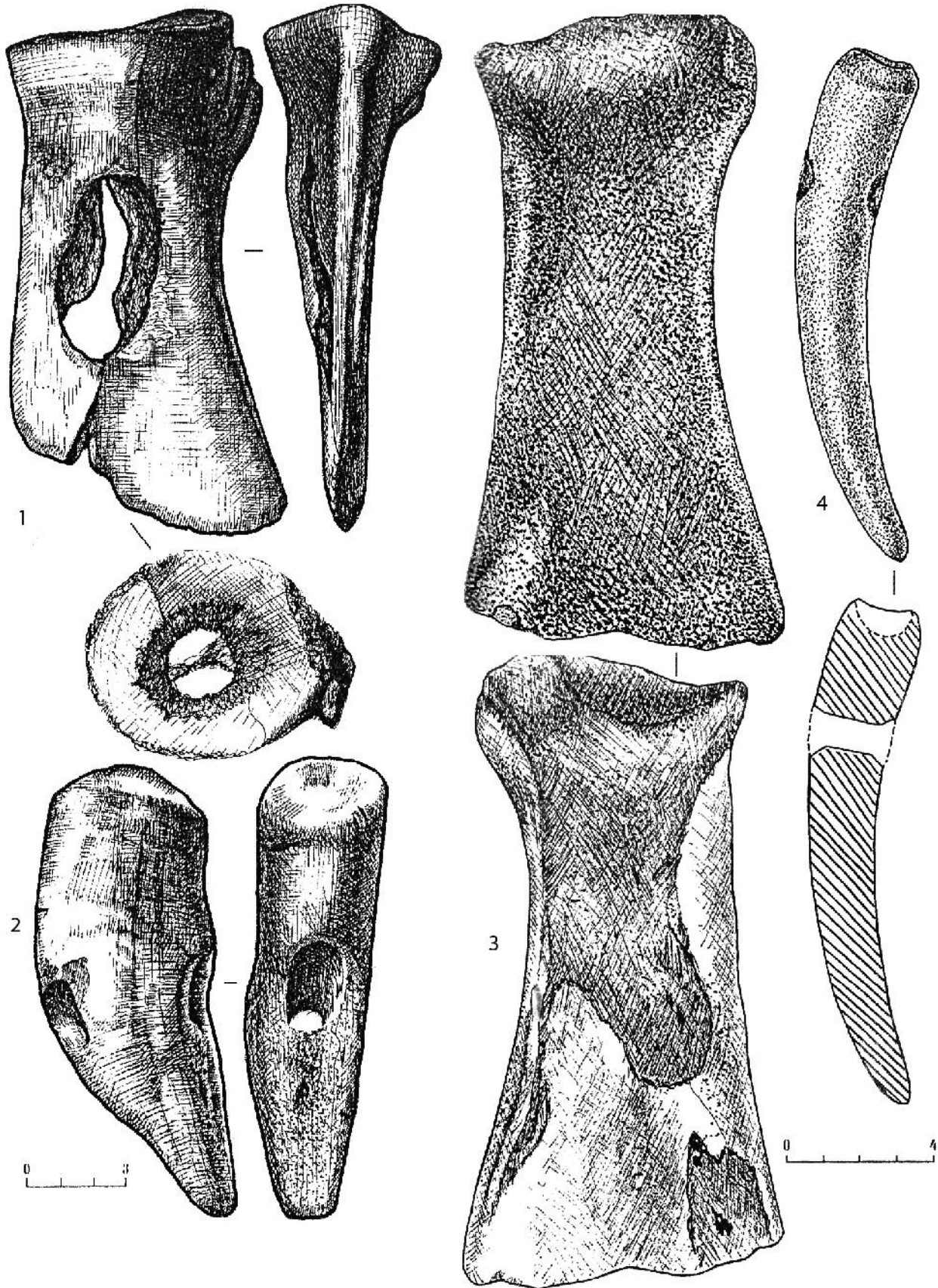

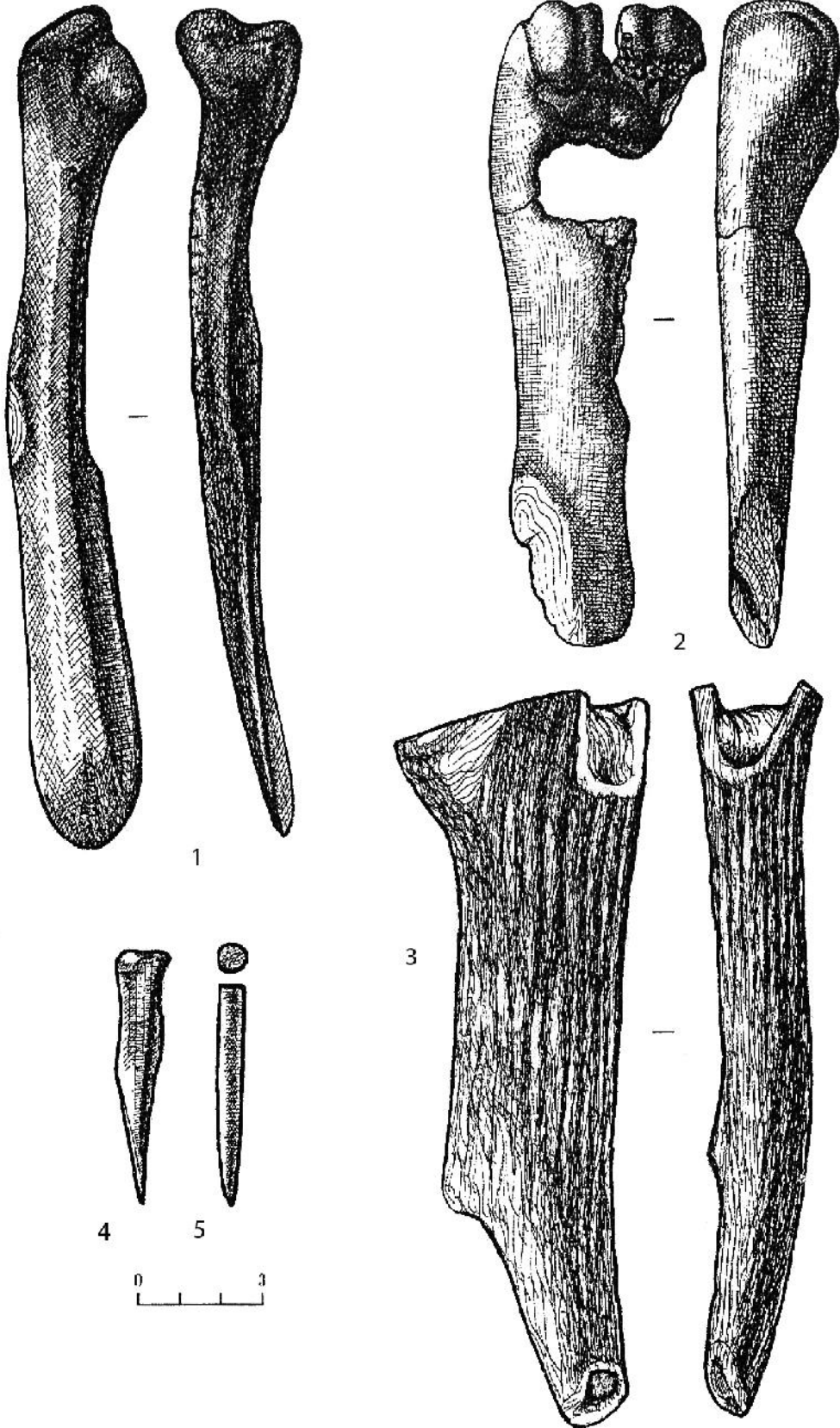

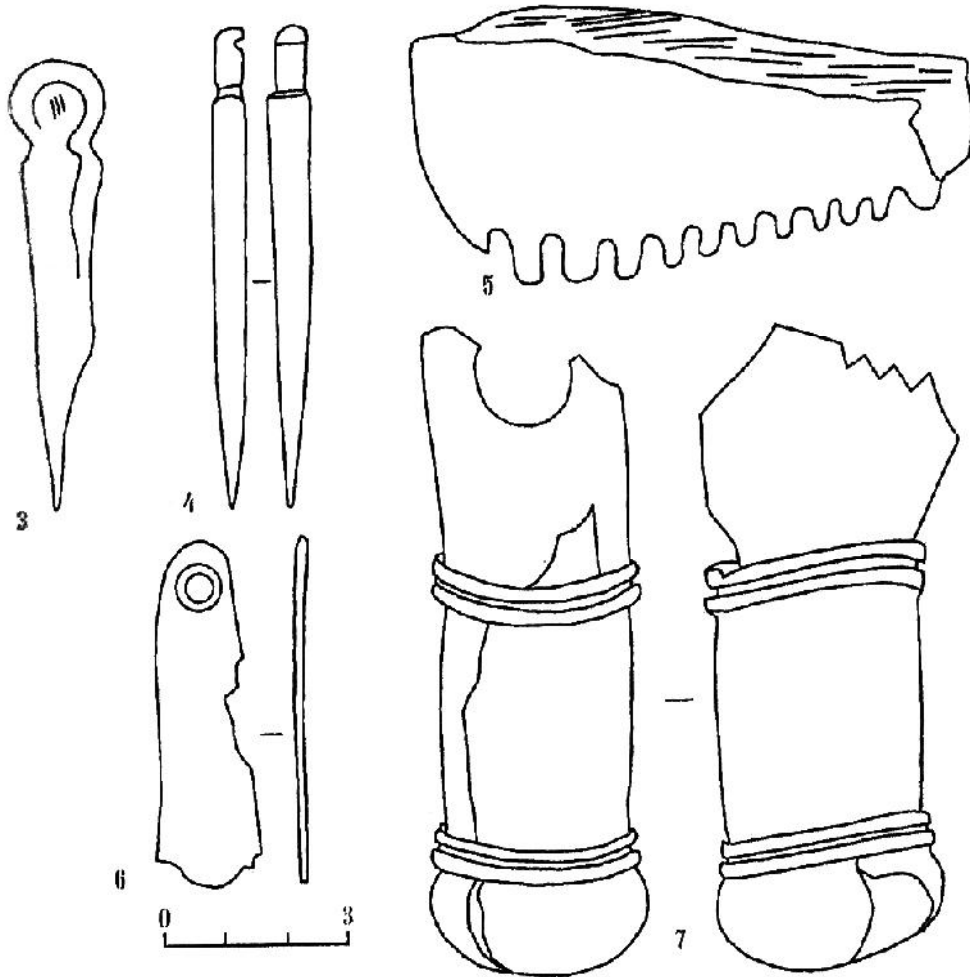
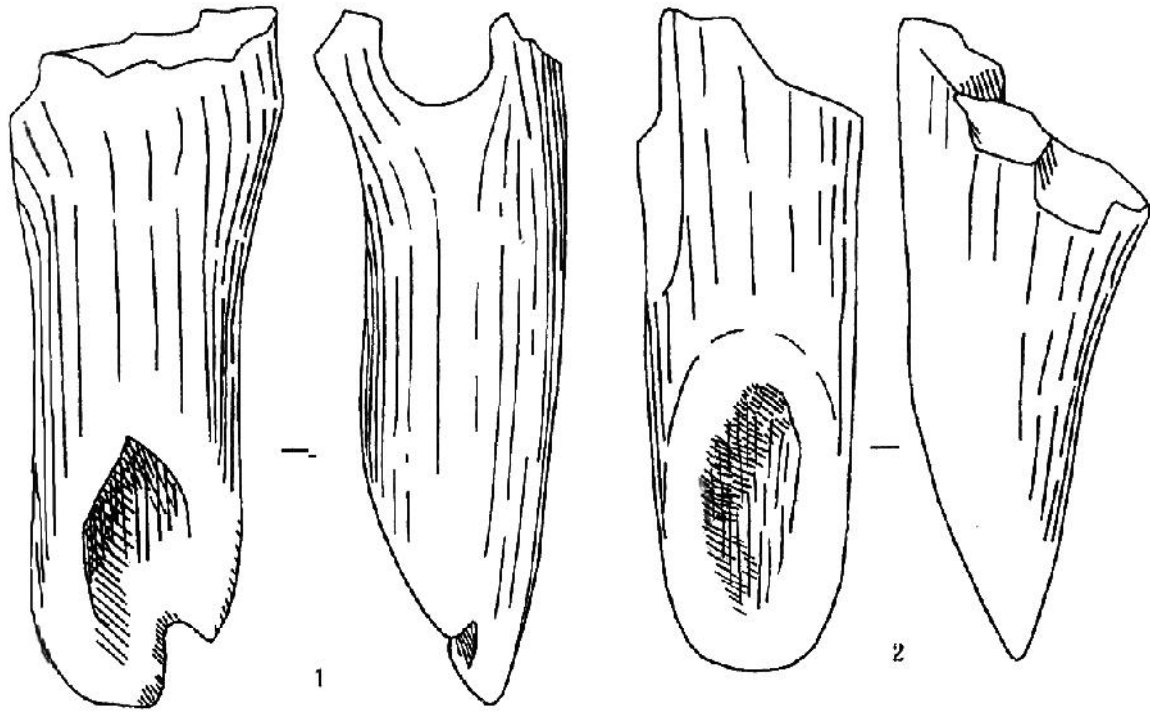

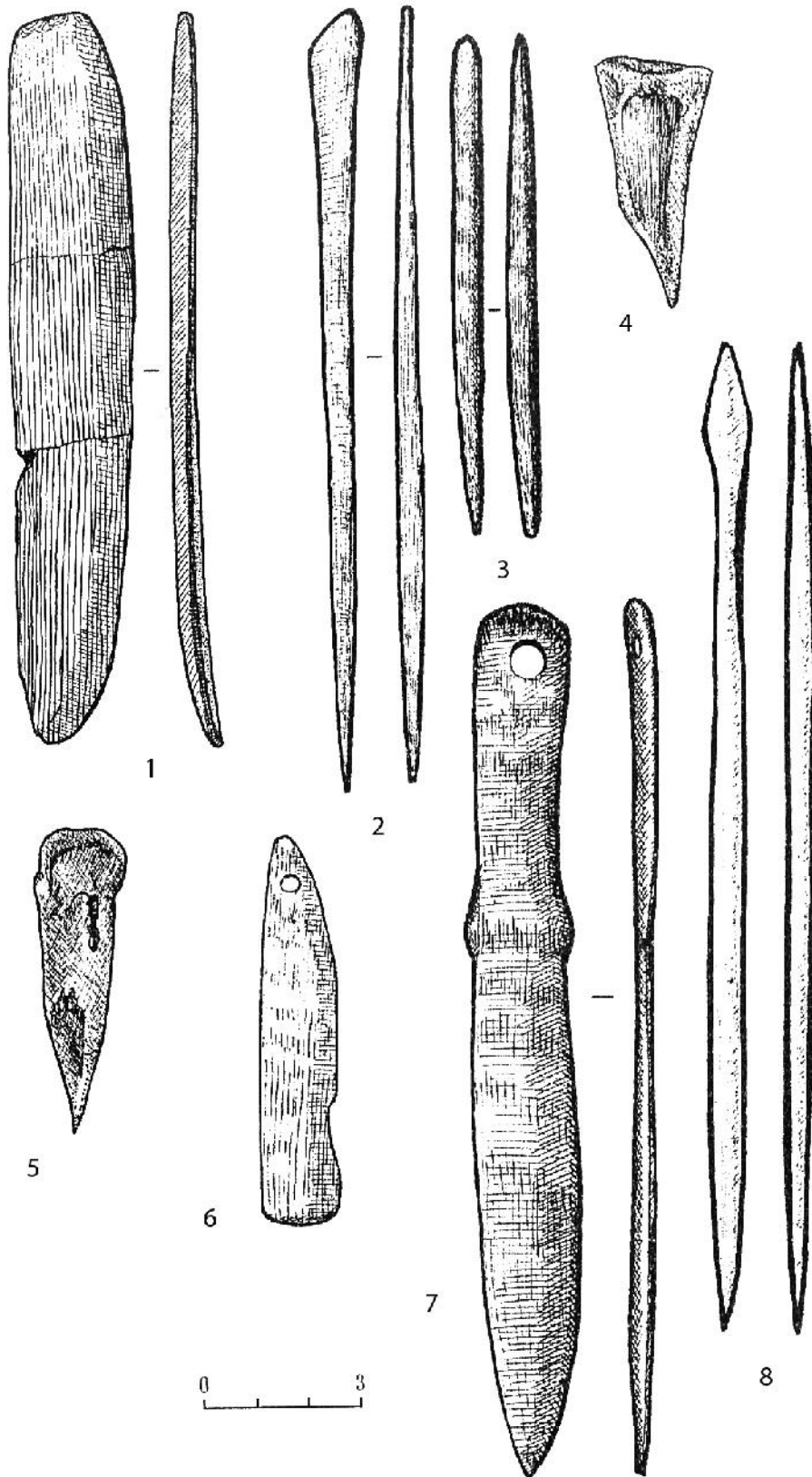

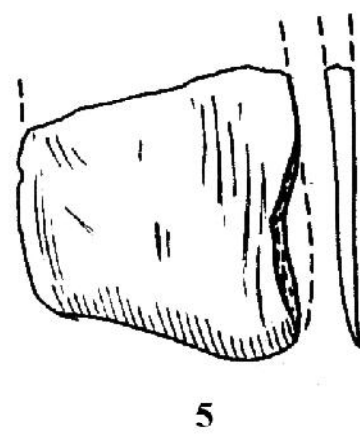
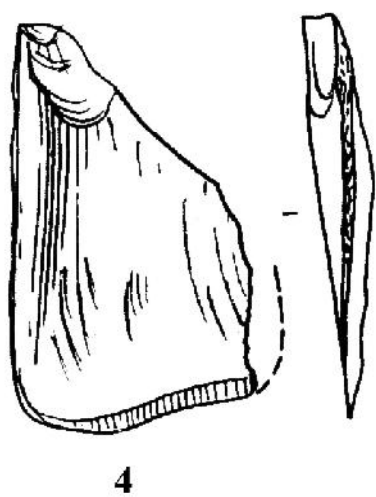
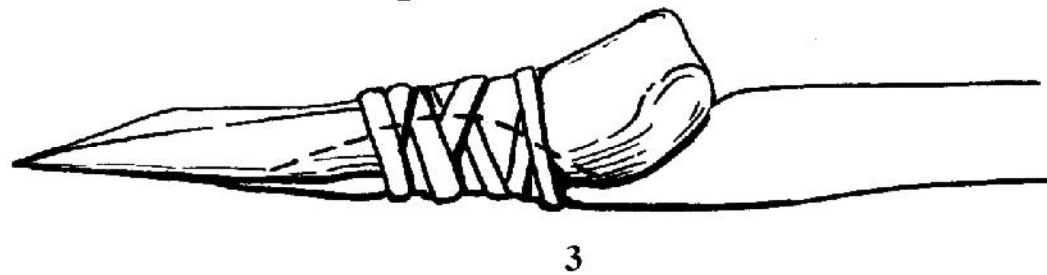
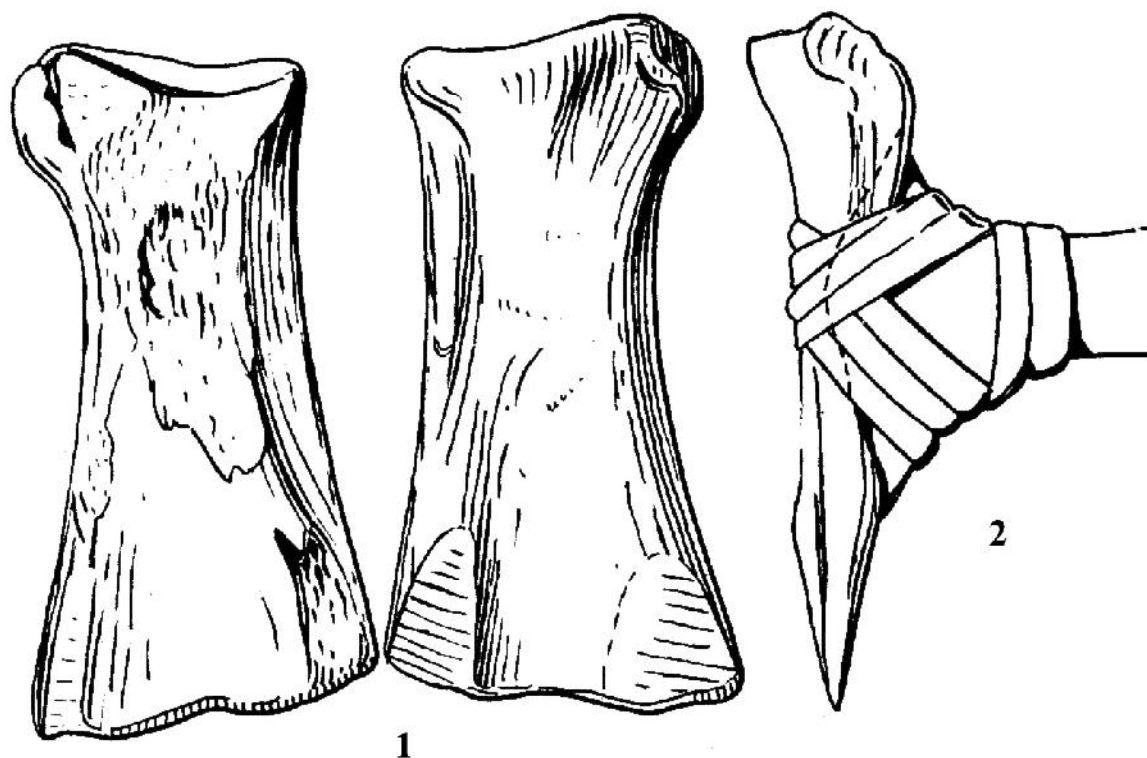

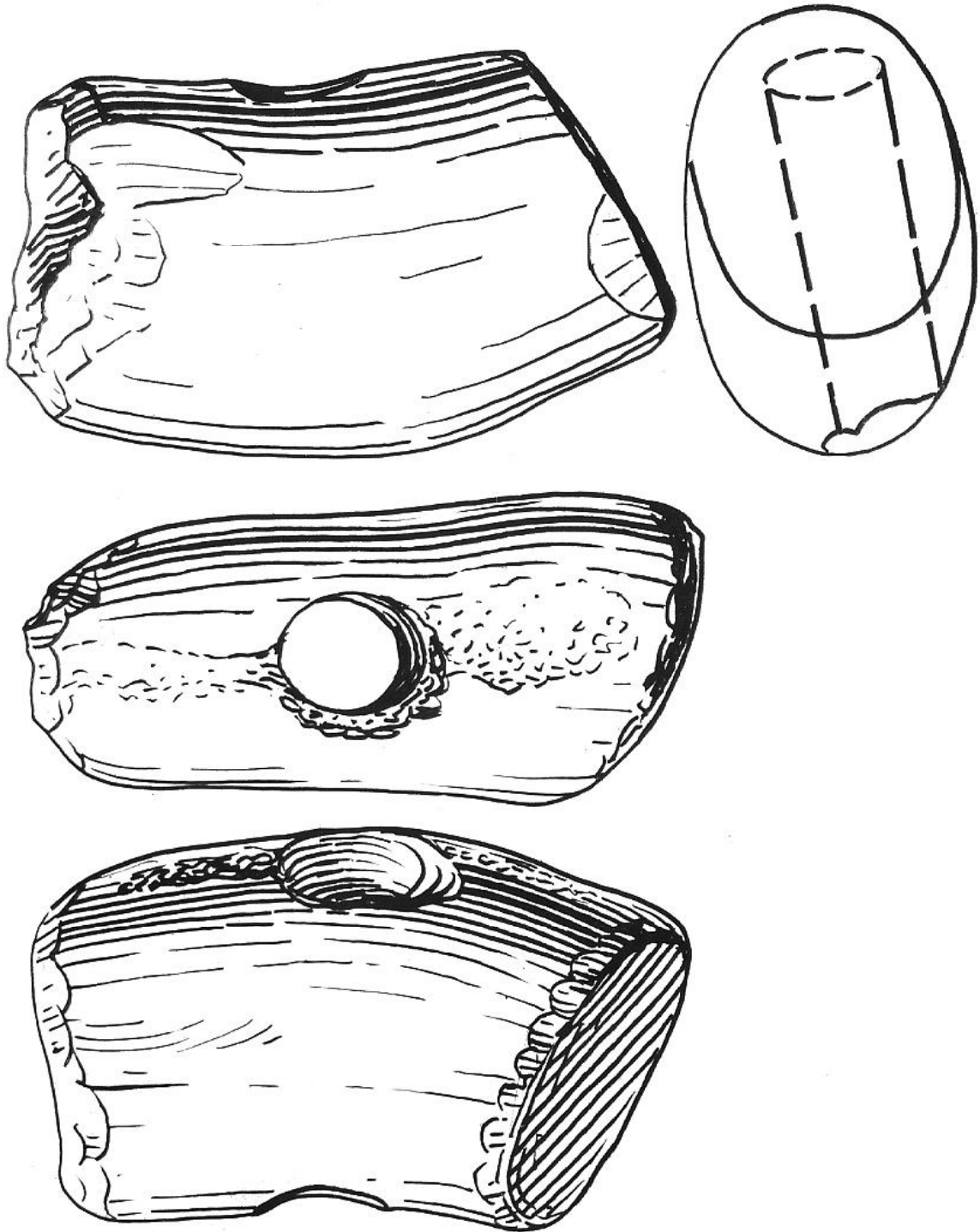

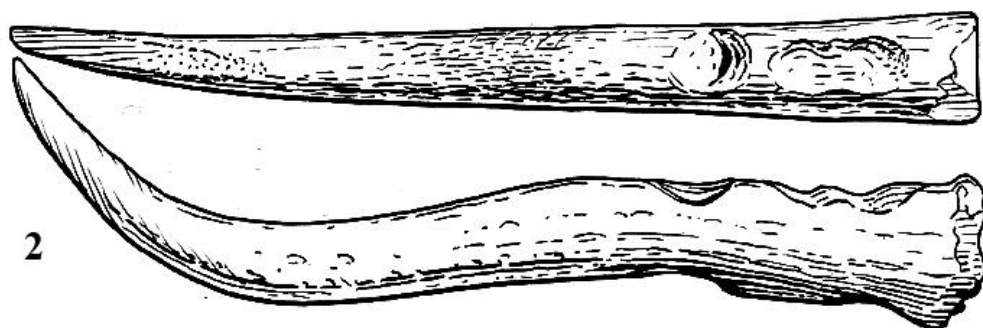
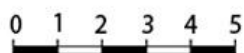
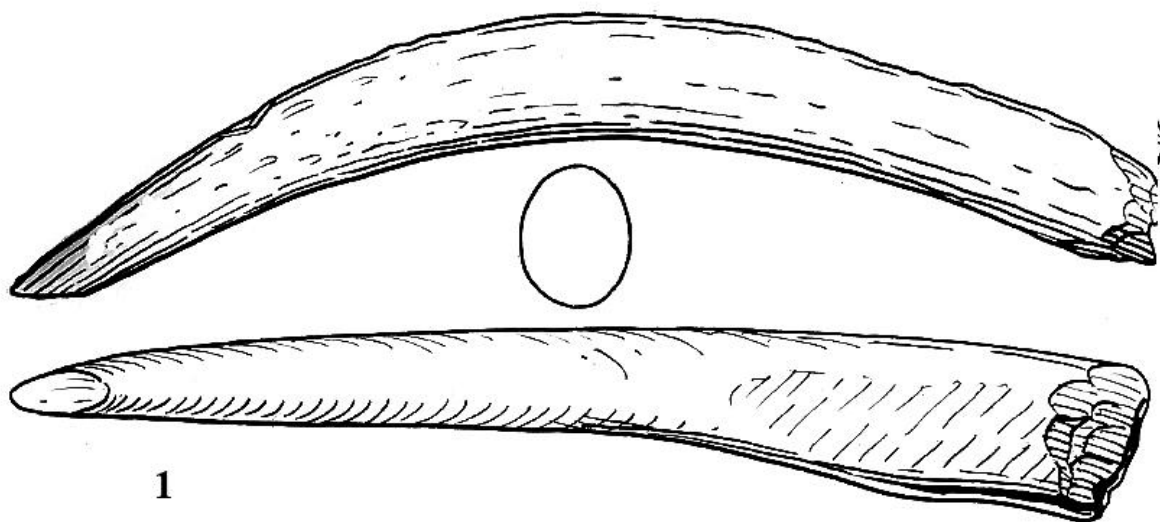

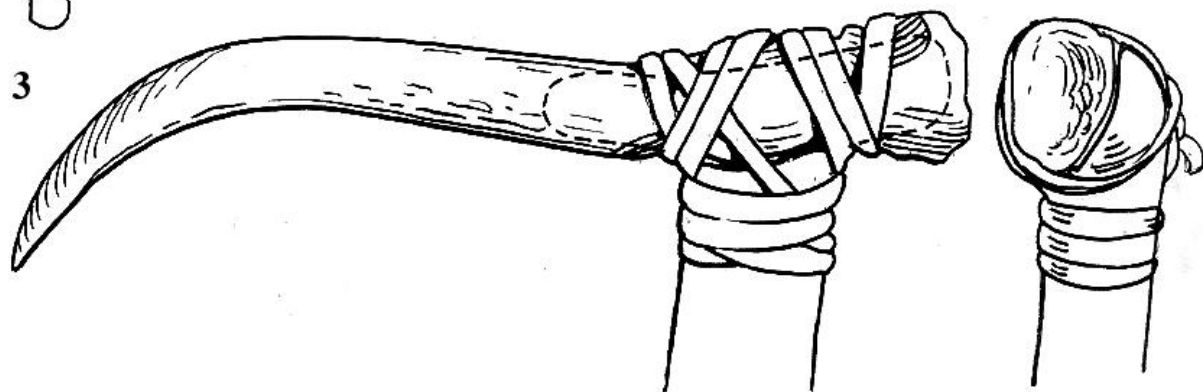

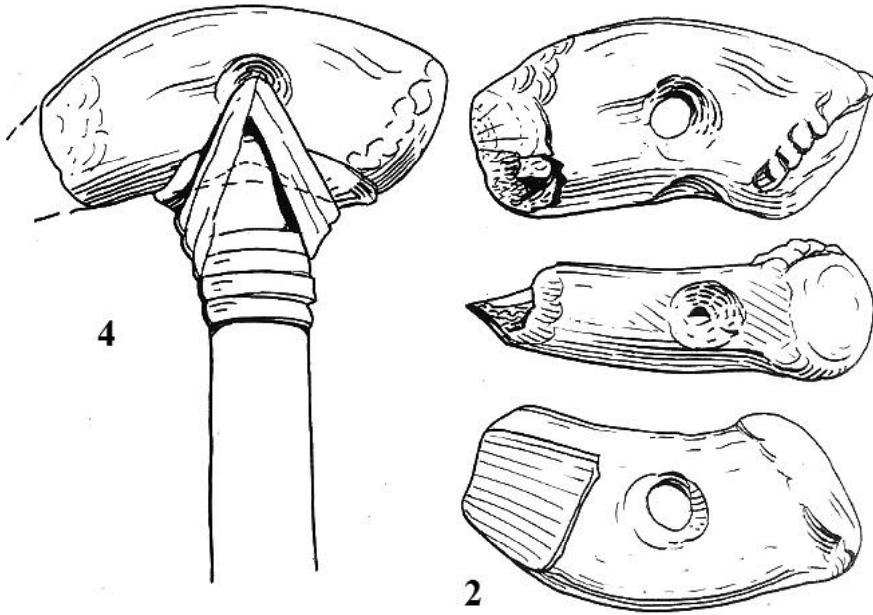
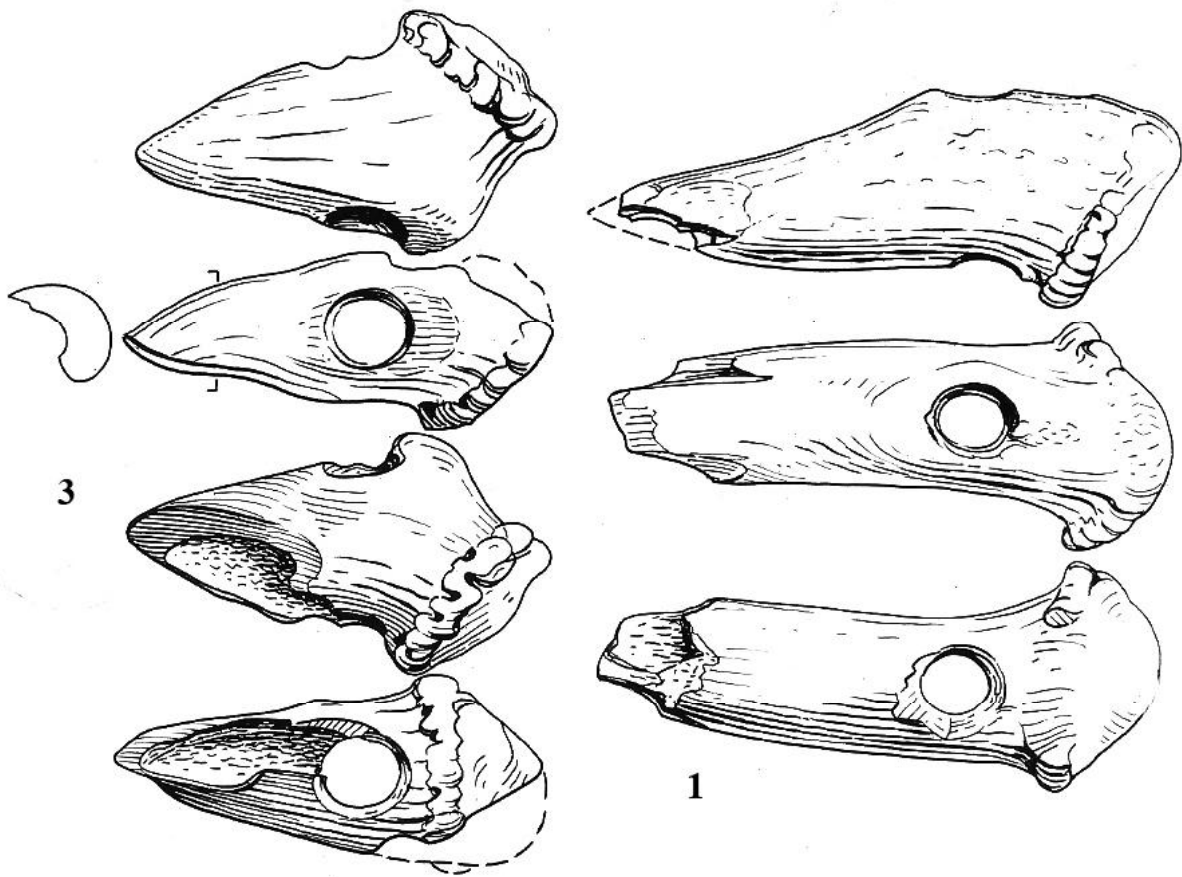

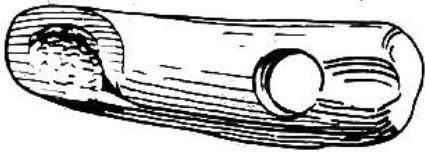
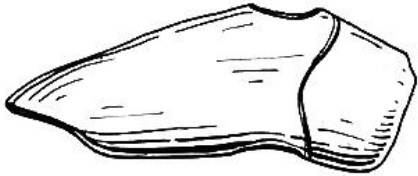
1 0 1 2 3 4 5

3

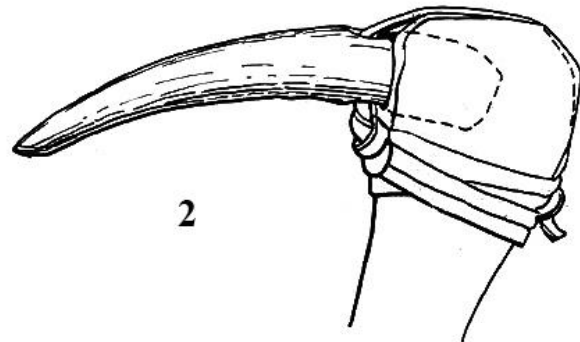
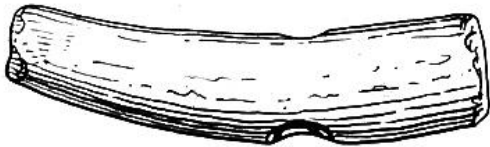
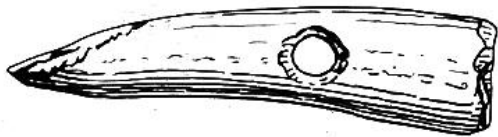

3

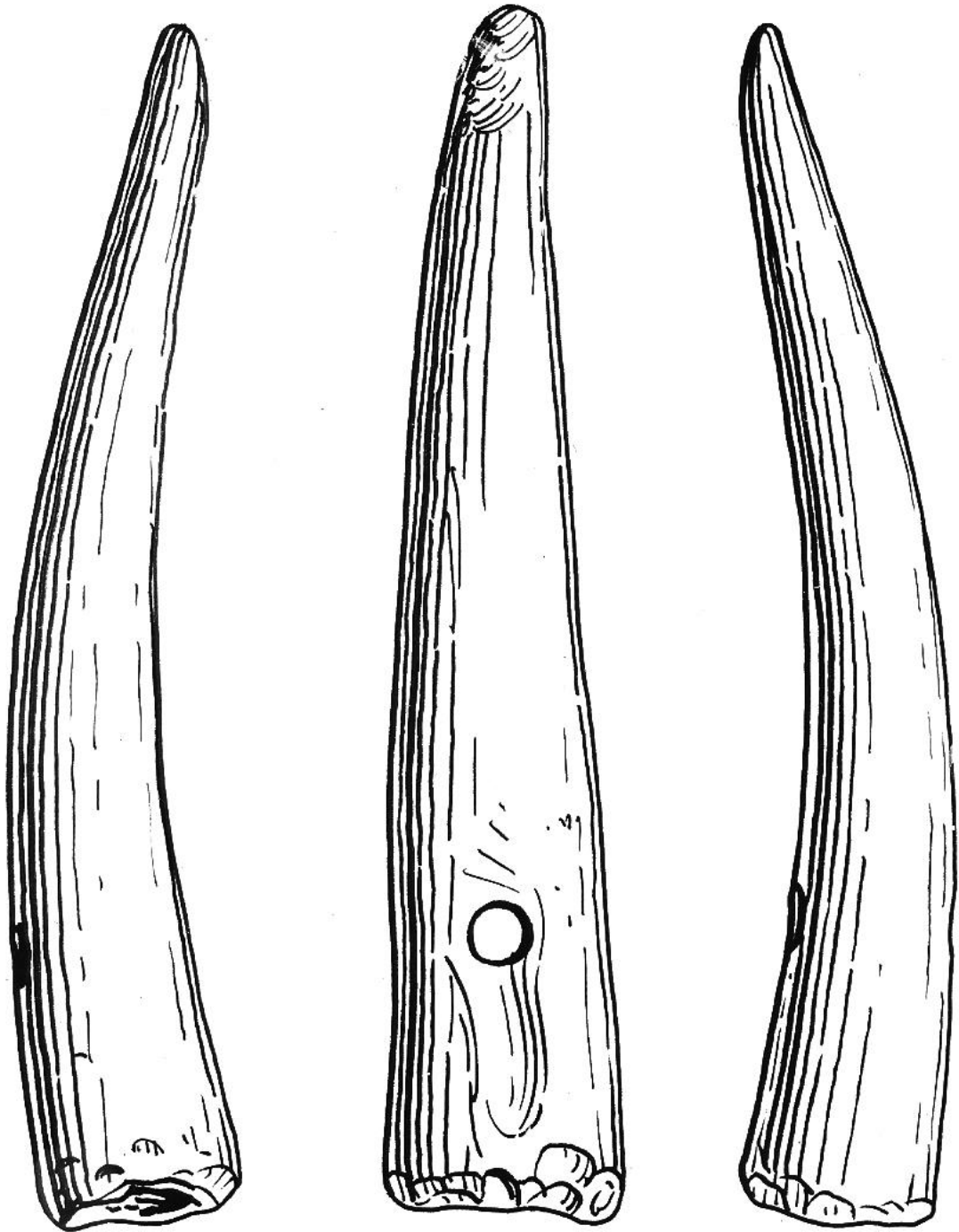
1

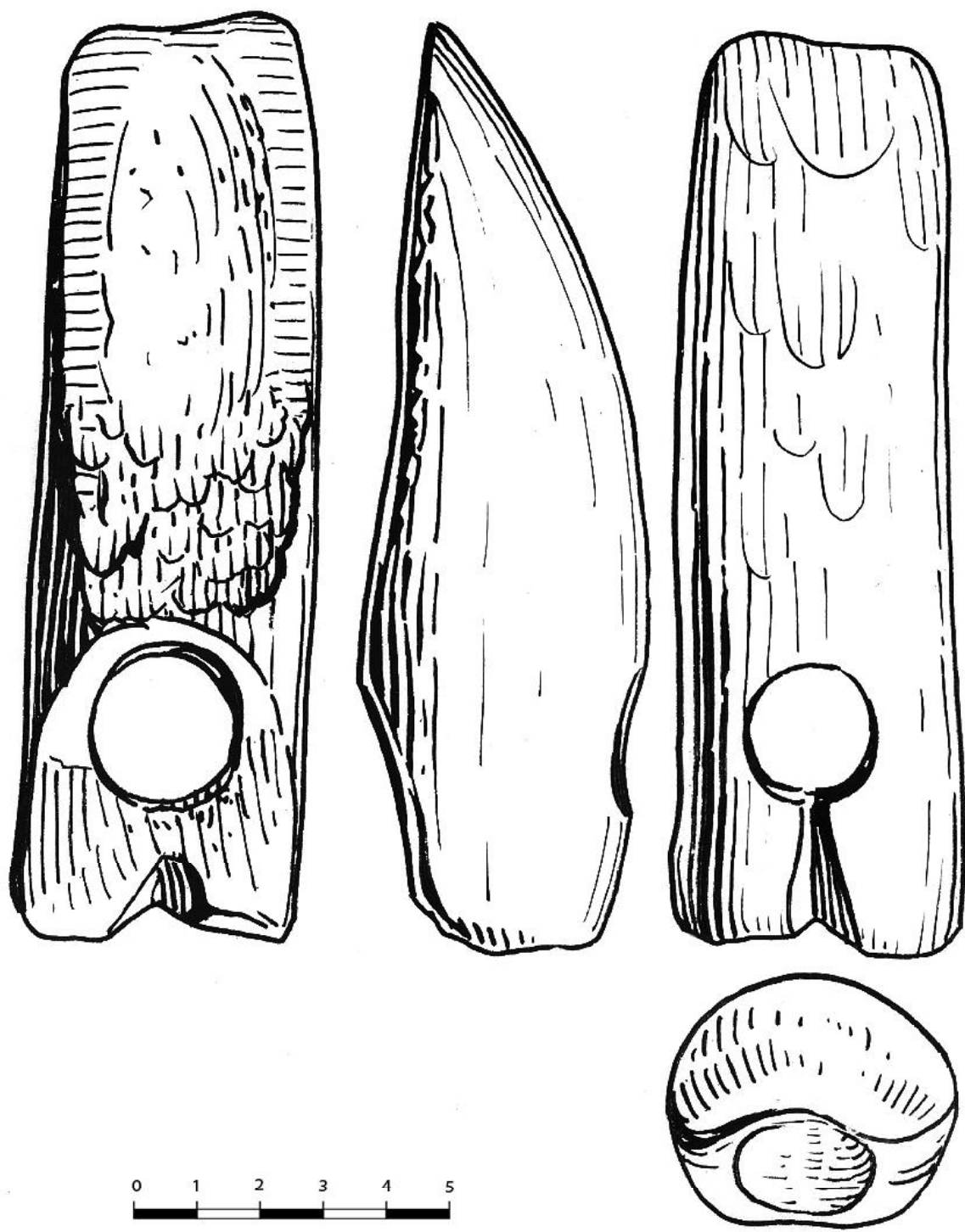

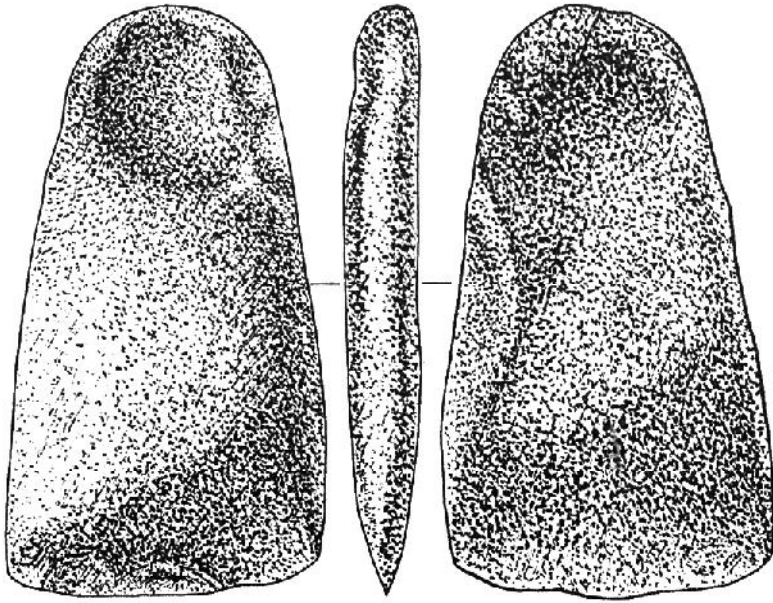
4

2

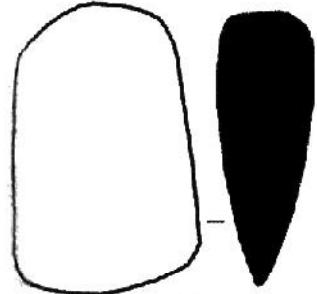

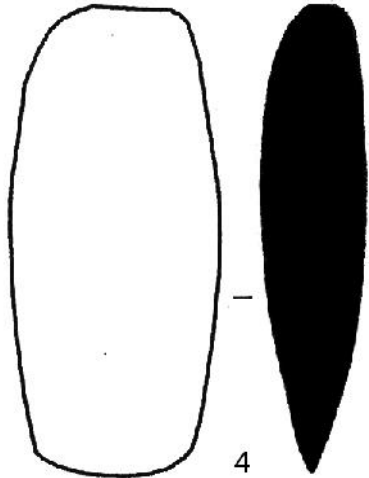

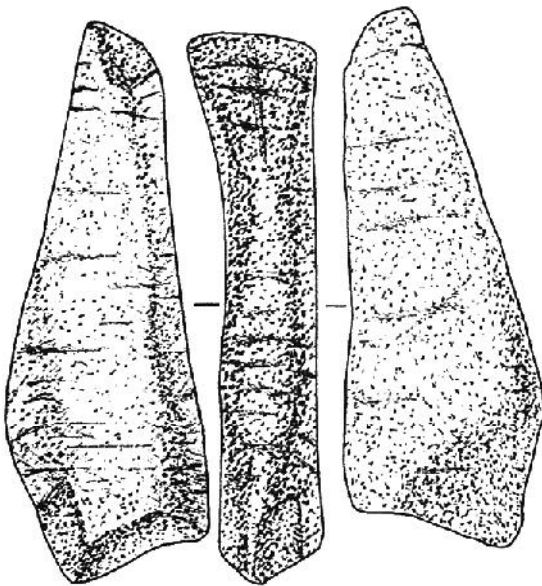
1

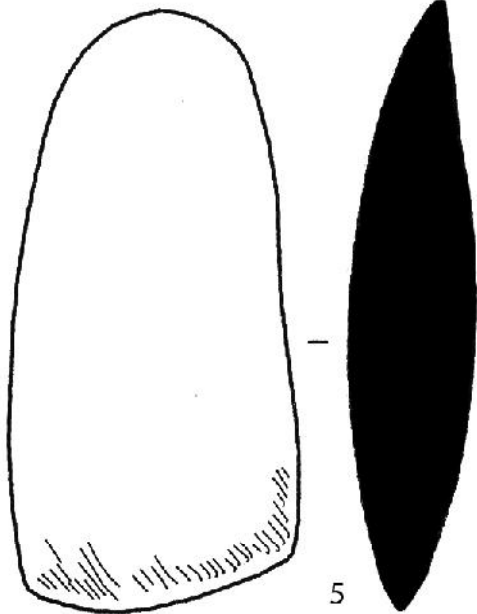
3

4

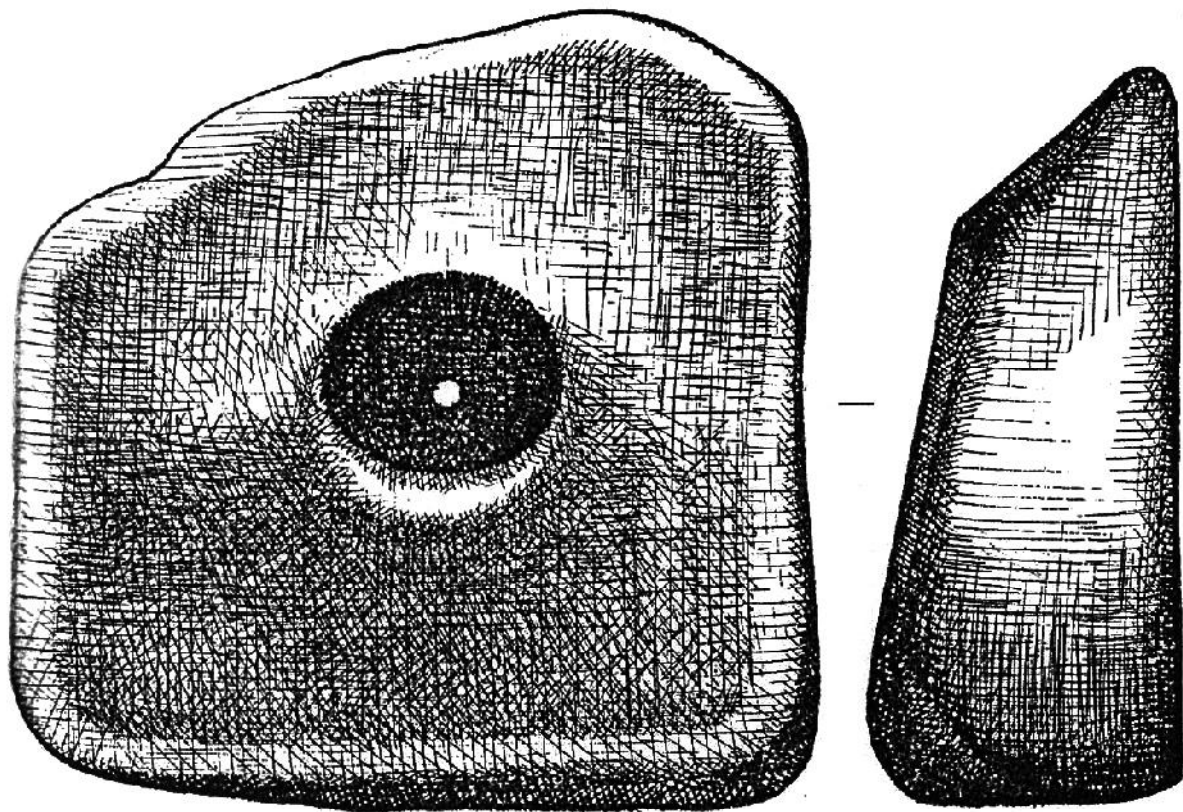
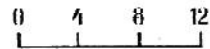
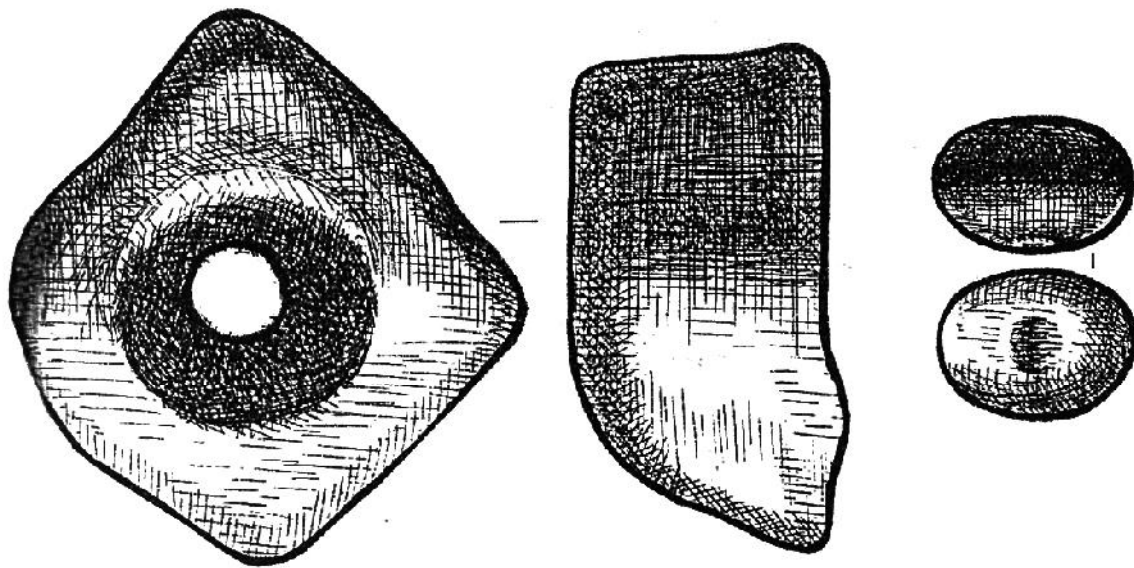

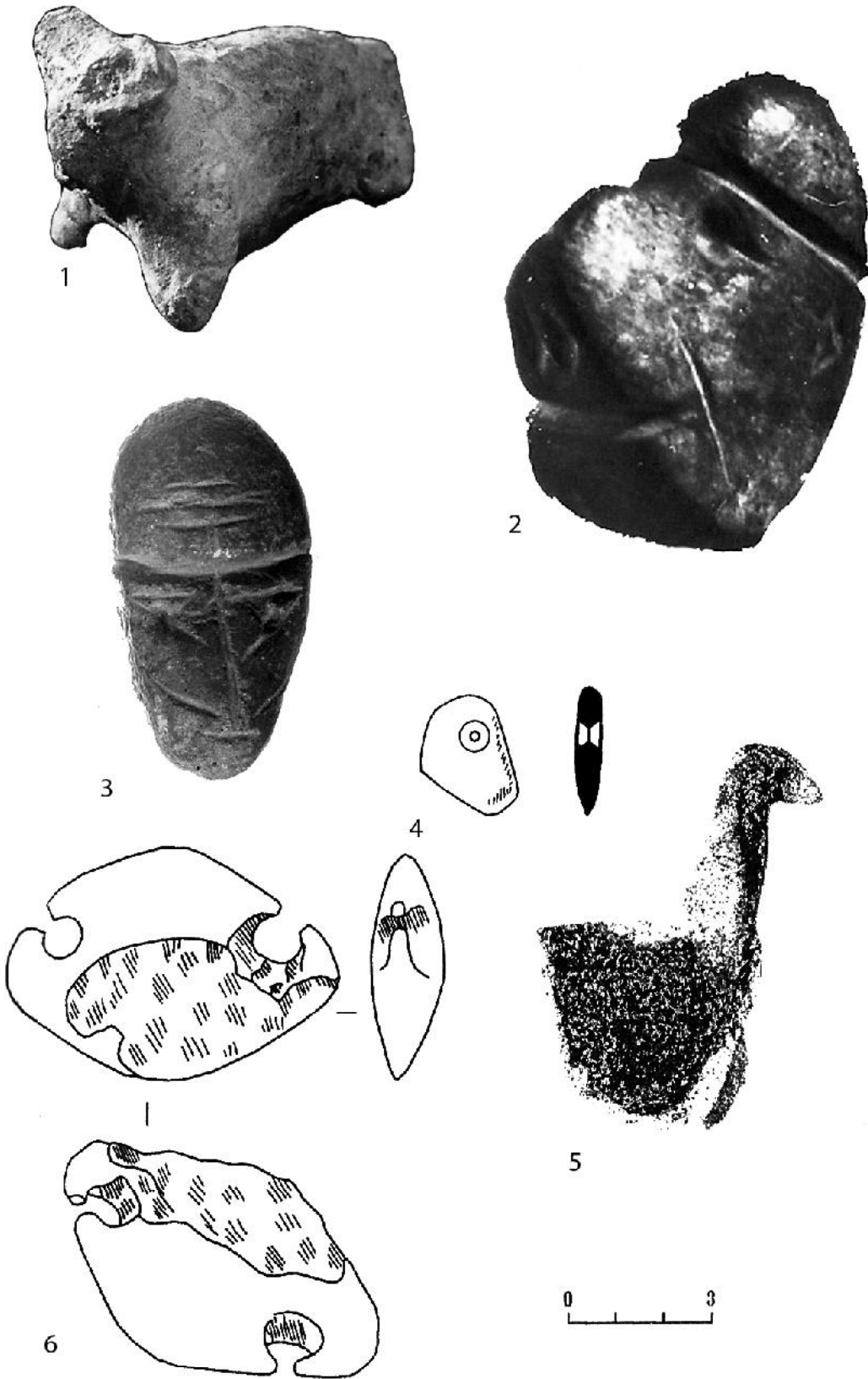
2

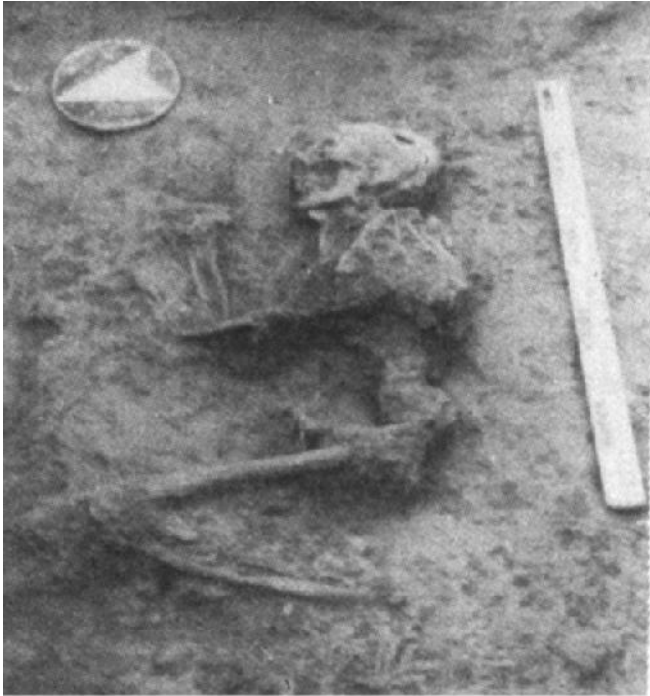

5

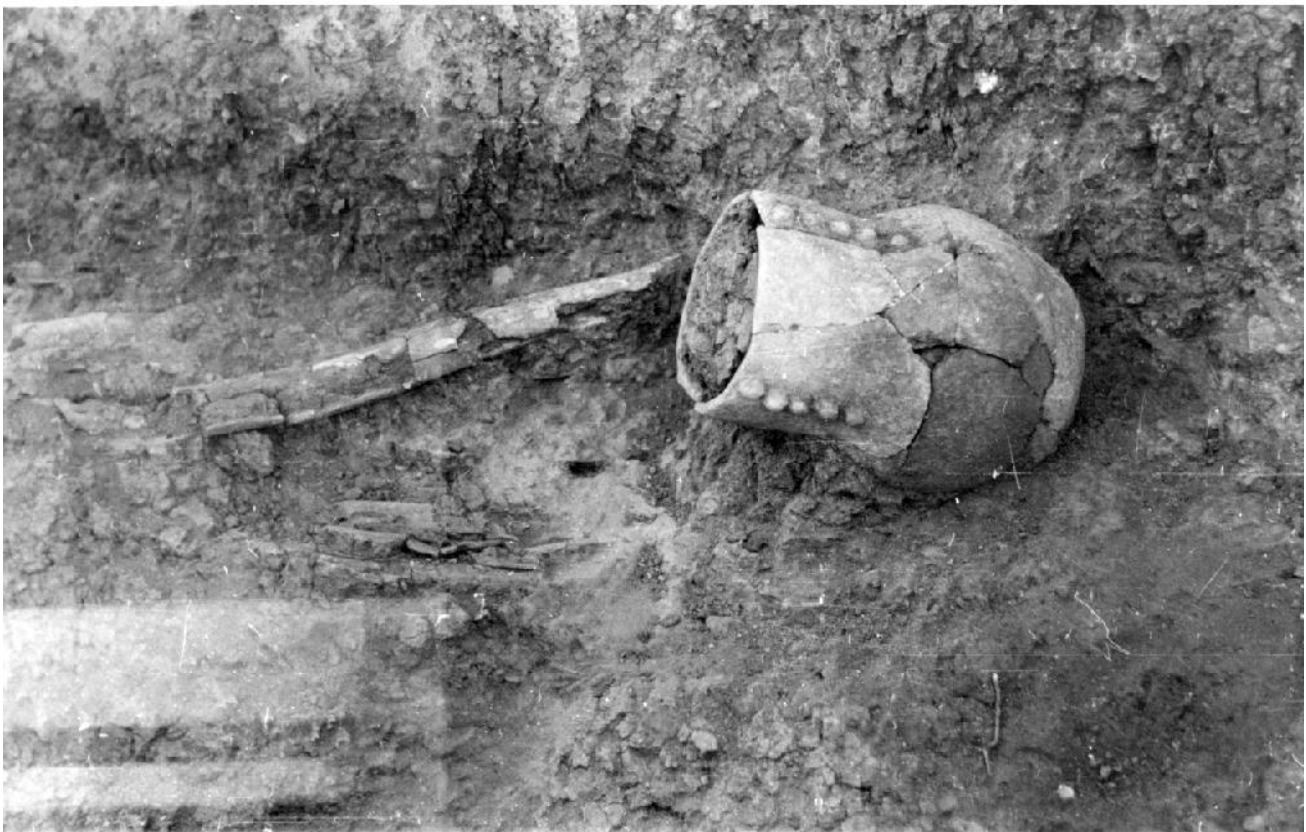

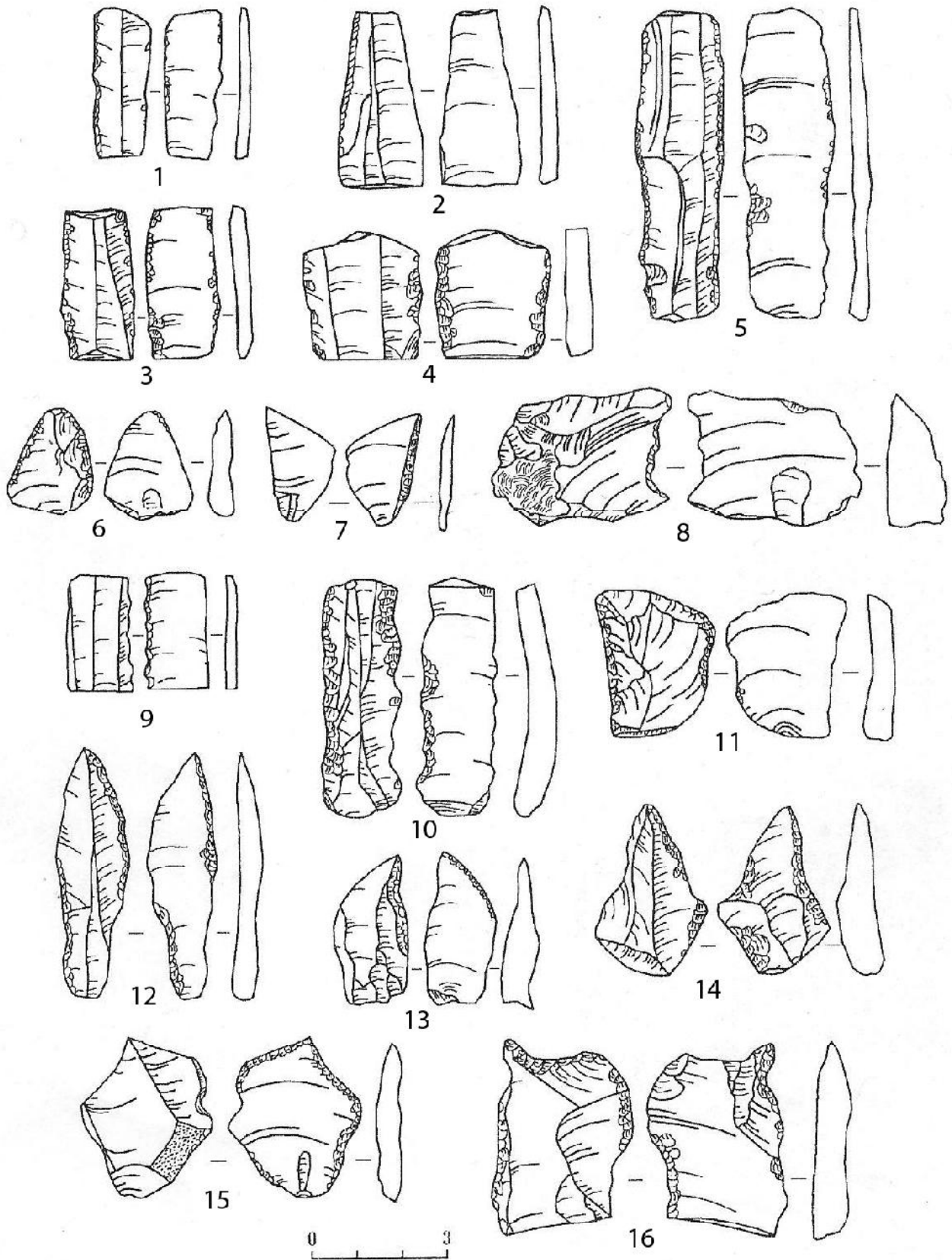
1

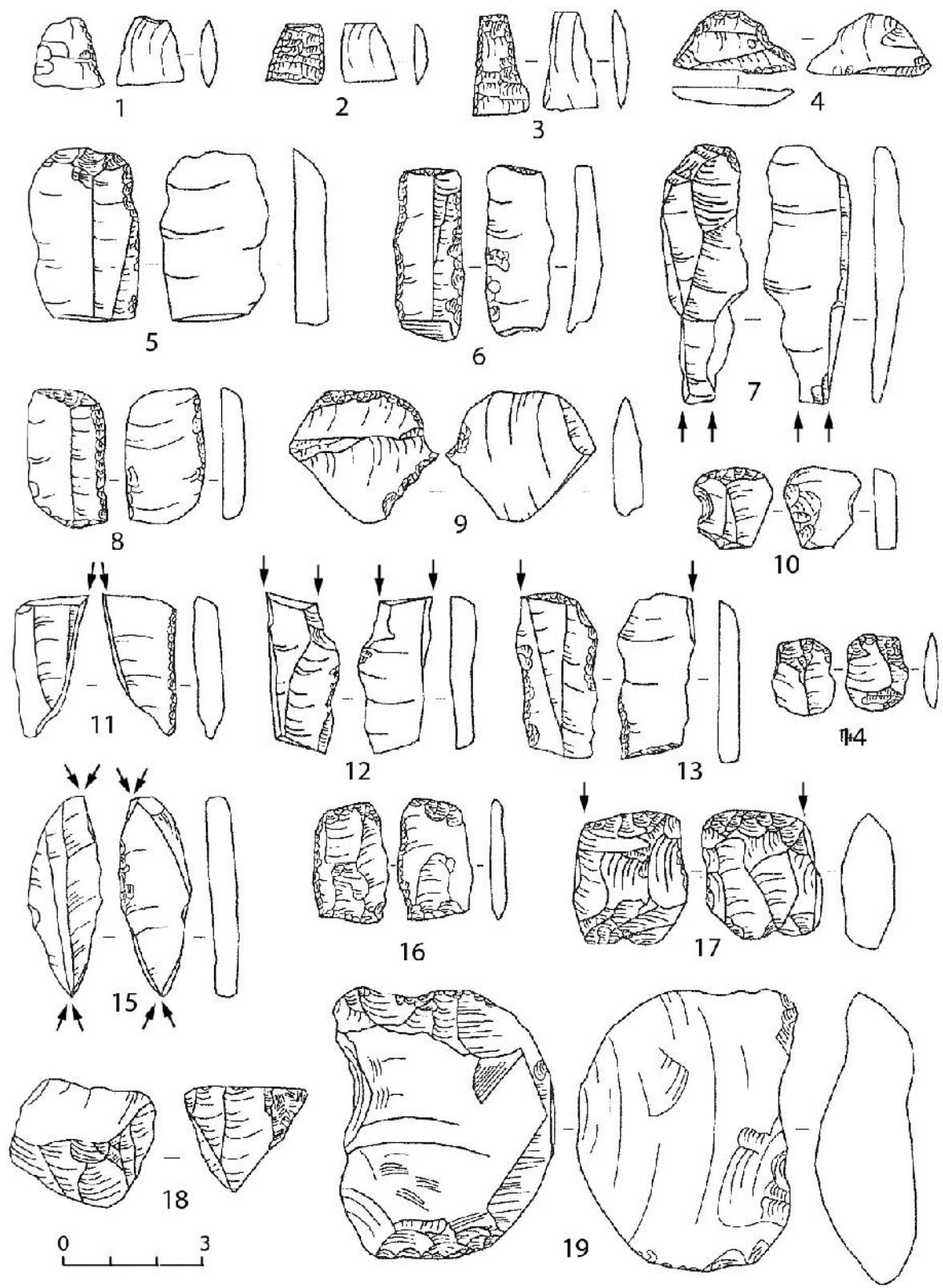

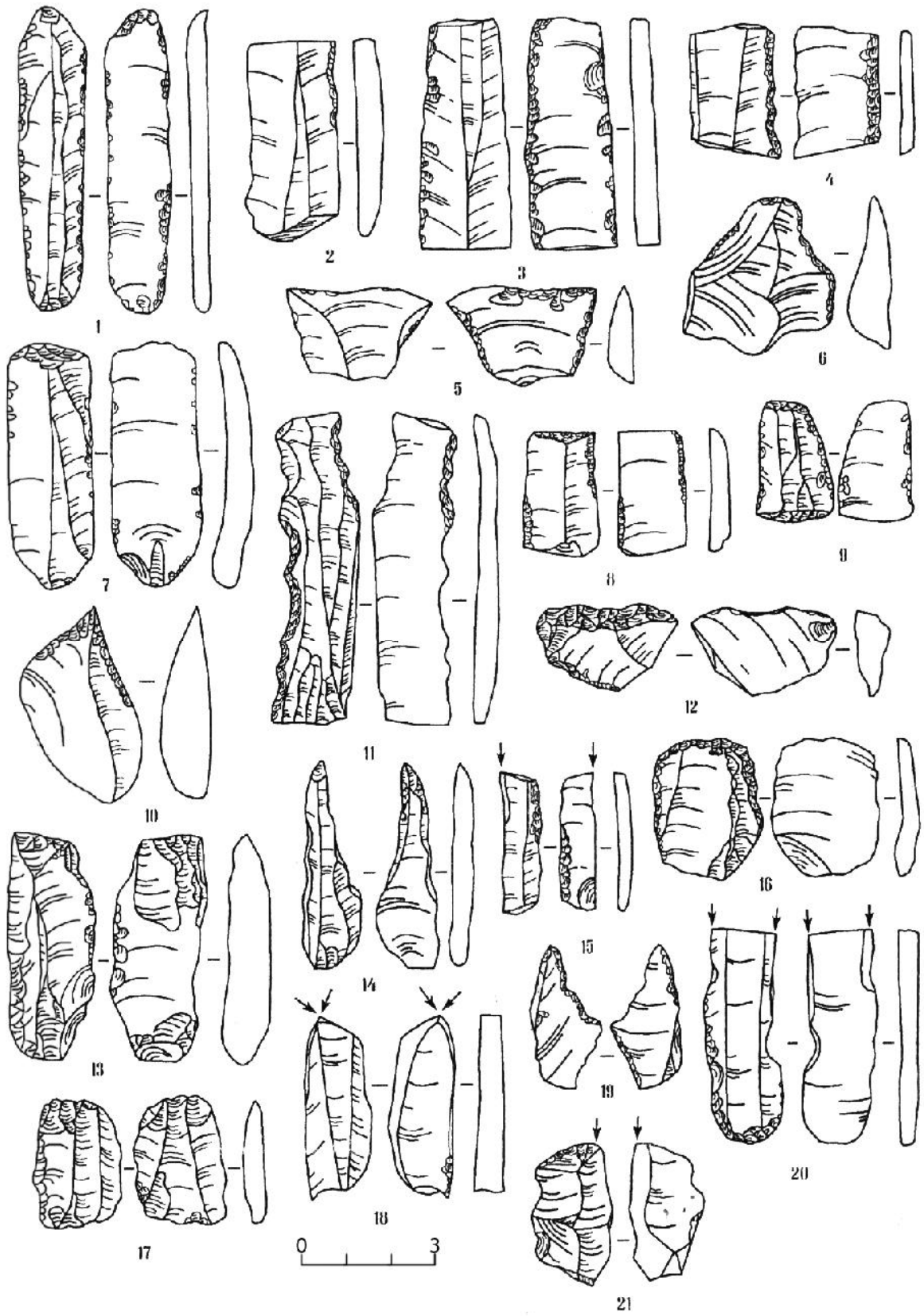
2

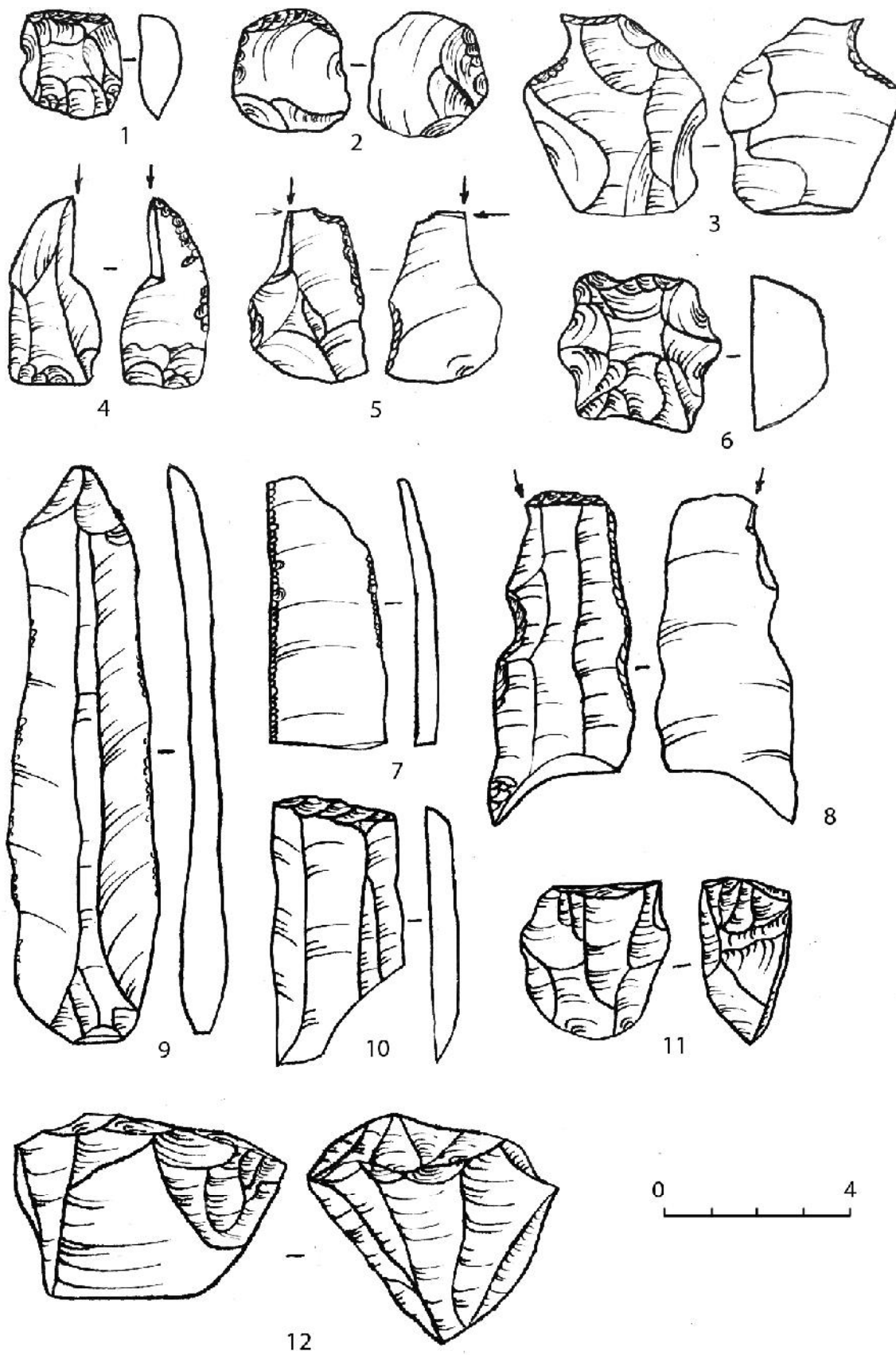

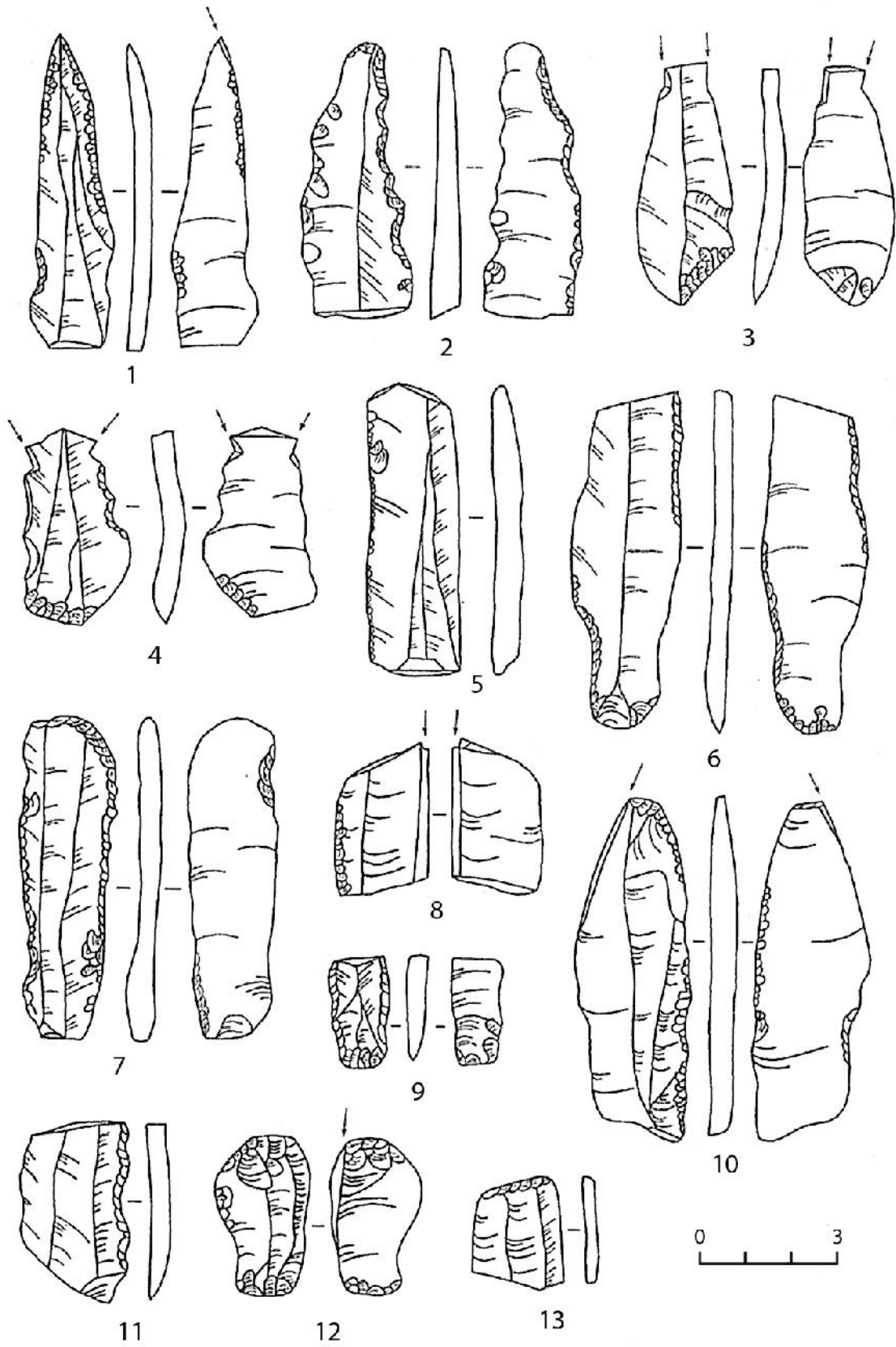
3

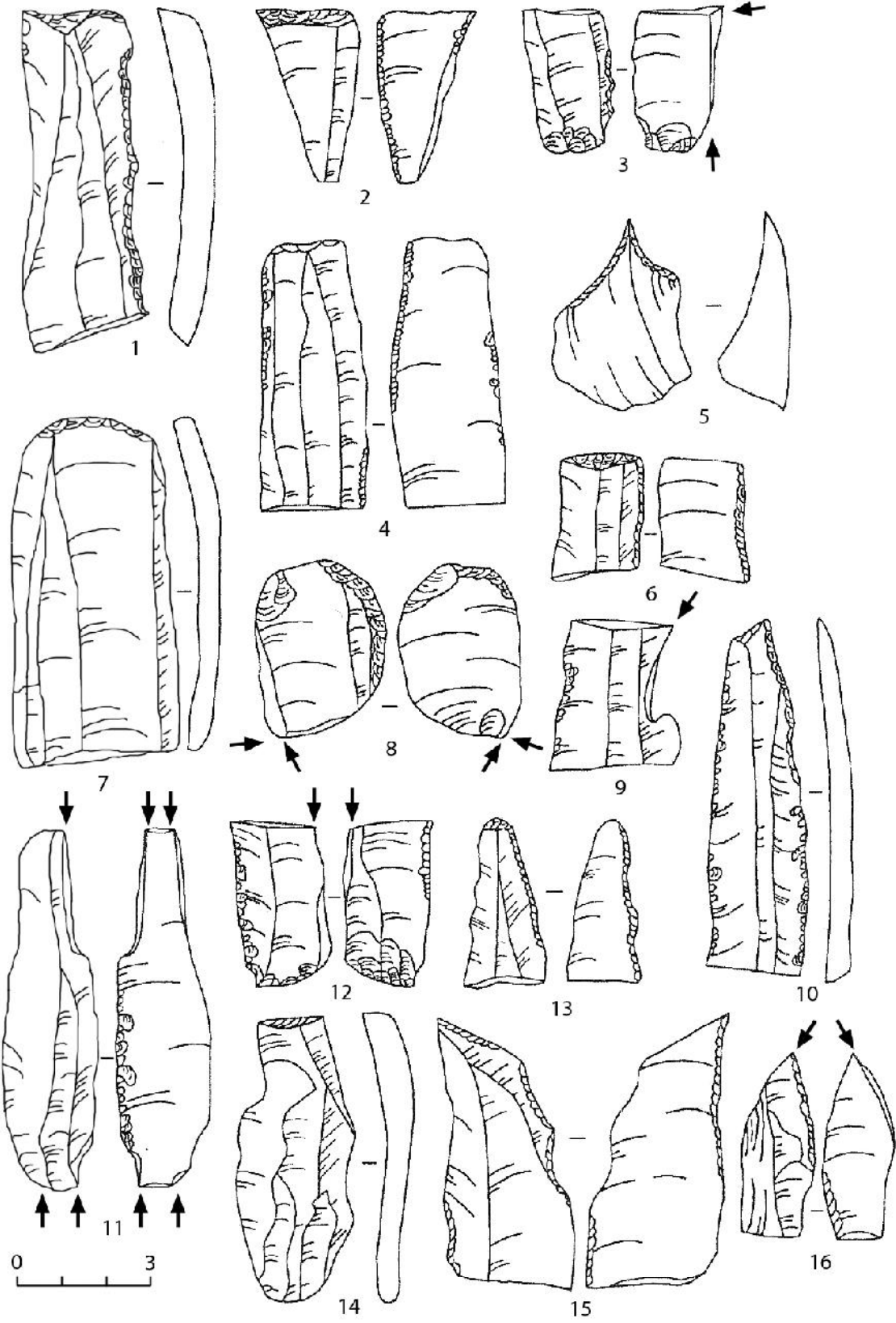

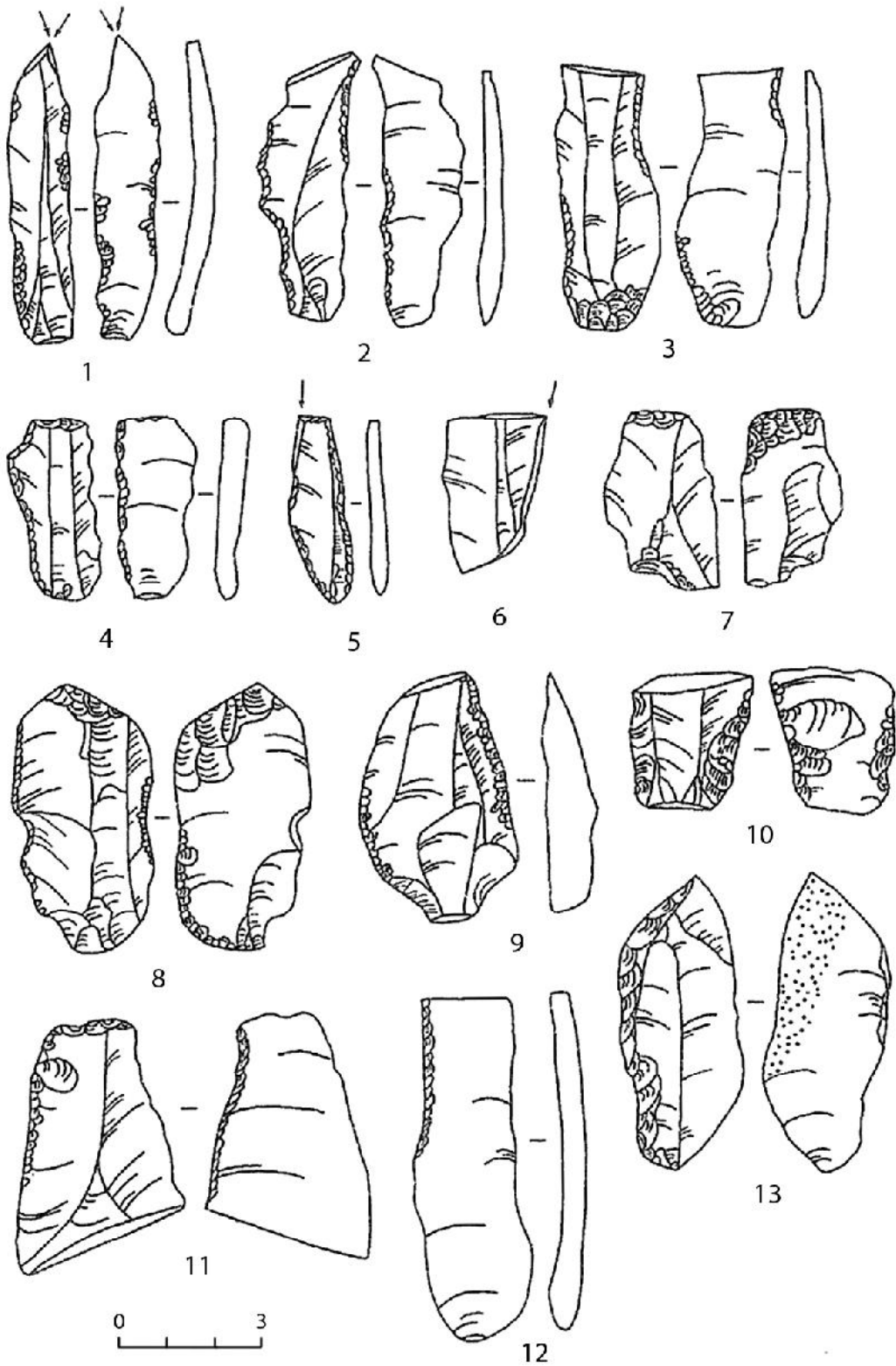

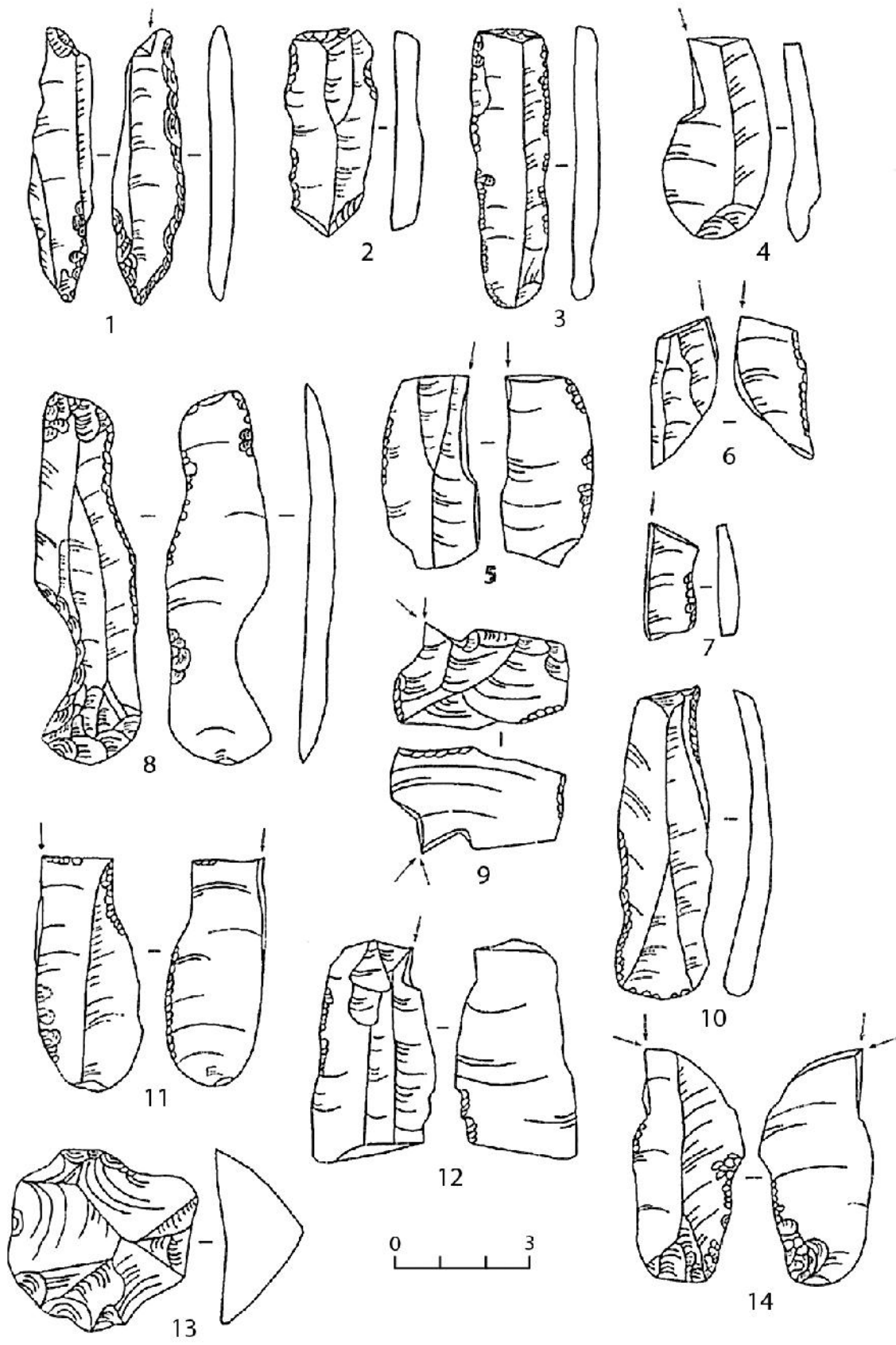

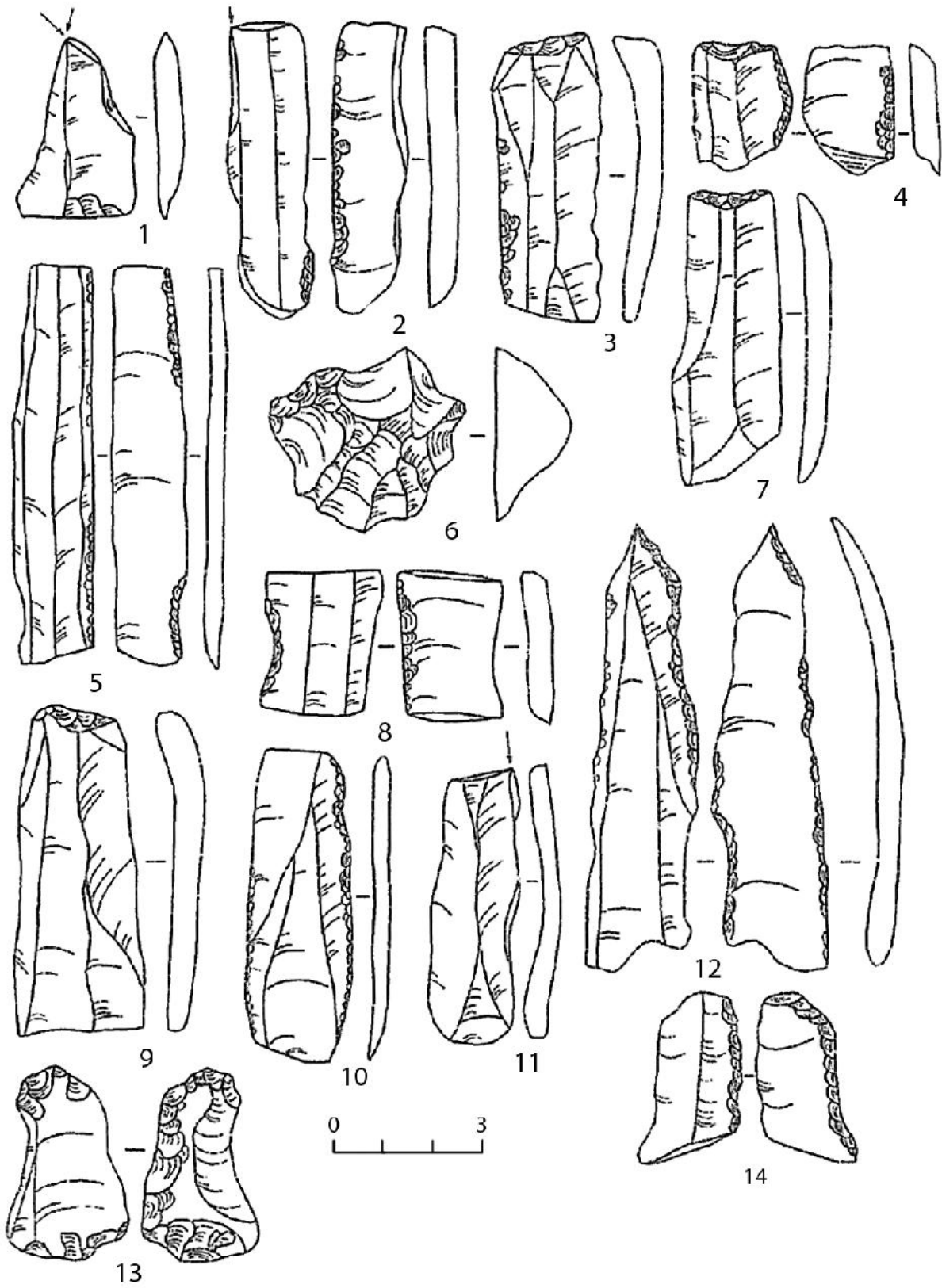

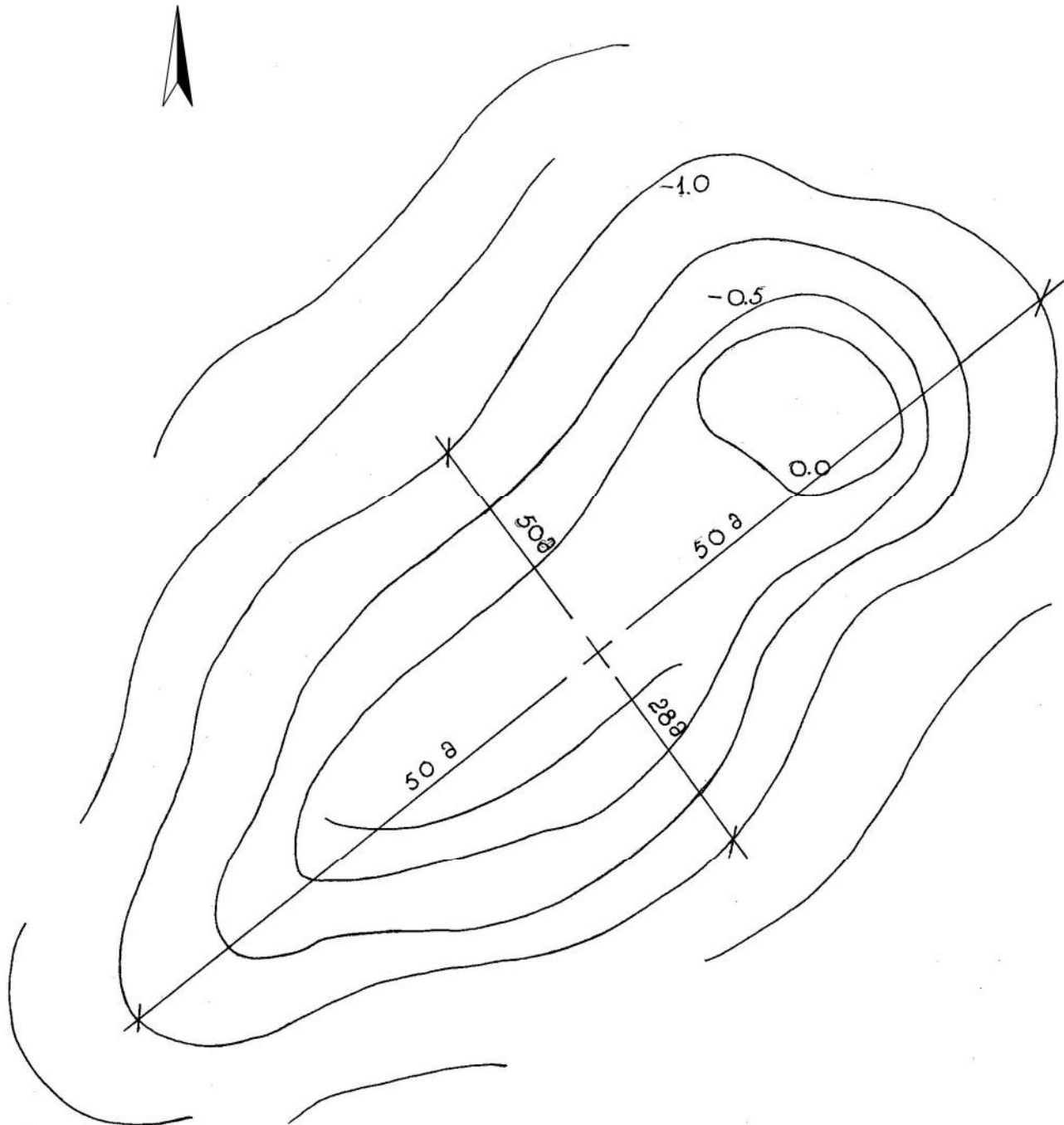

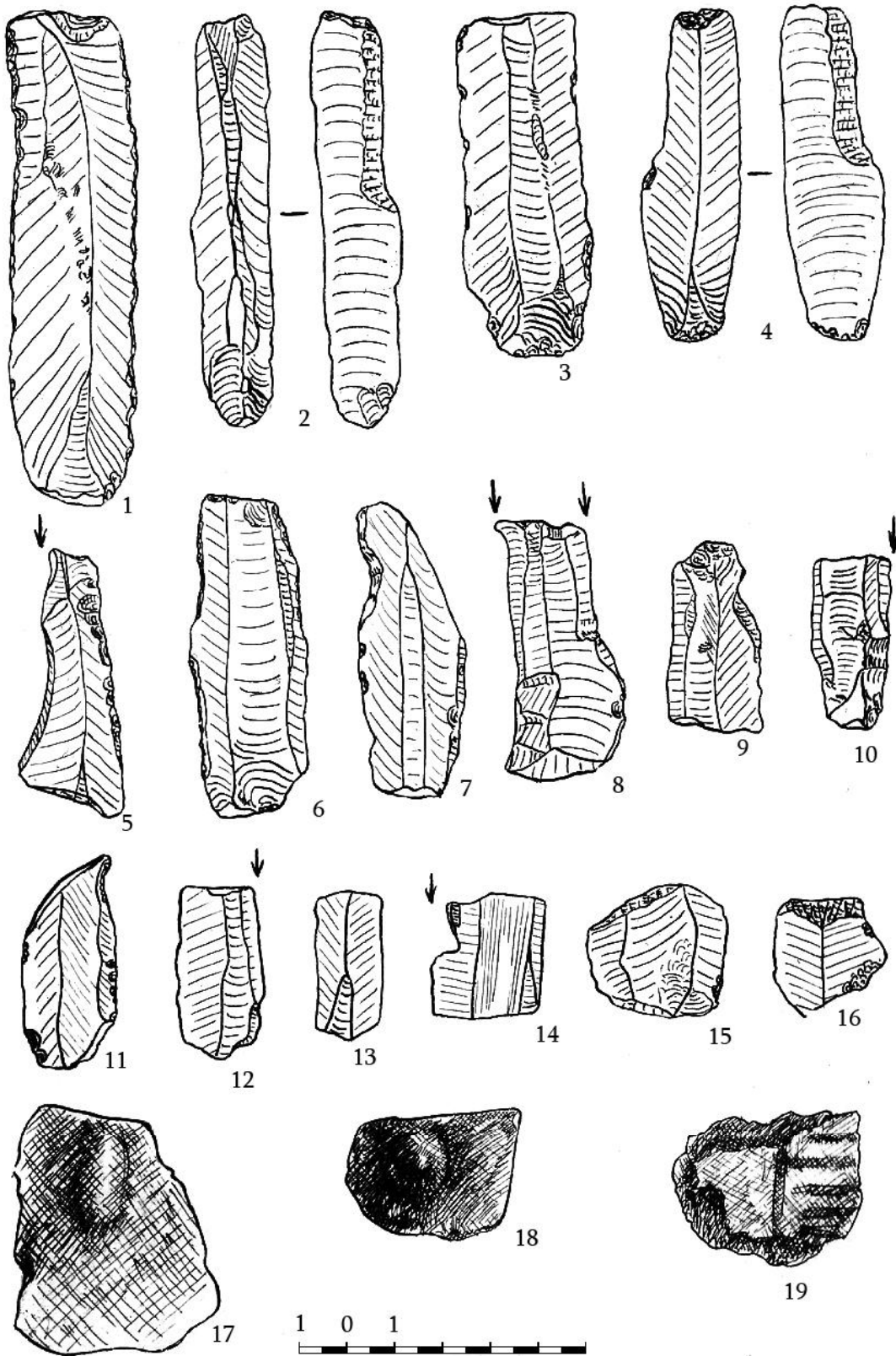

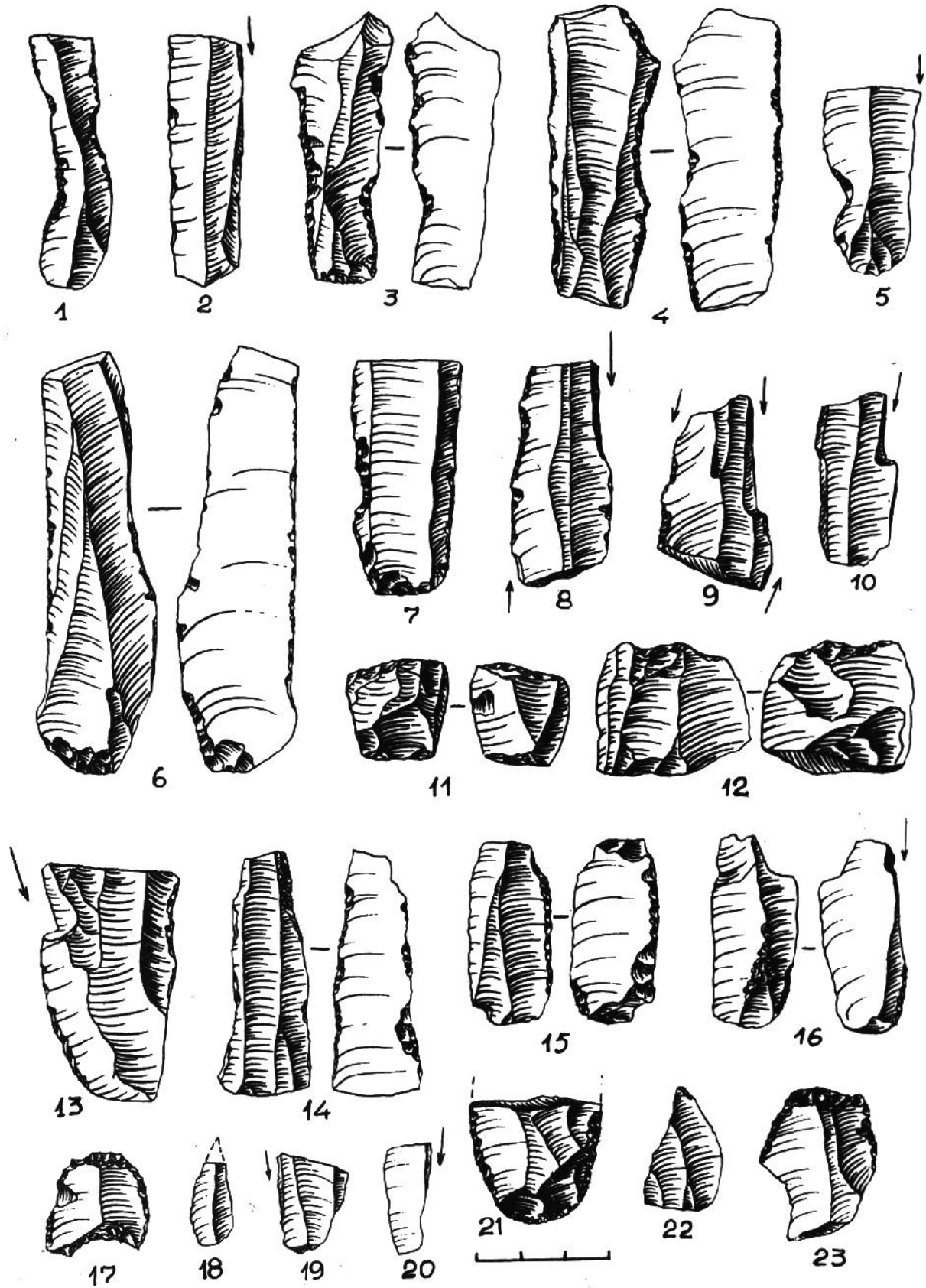

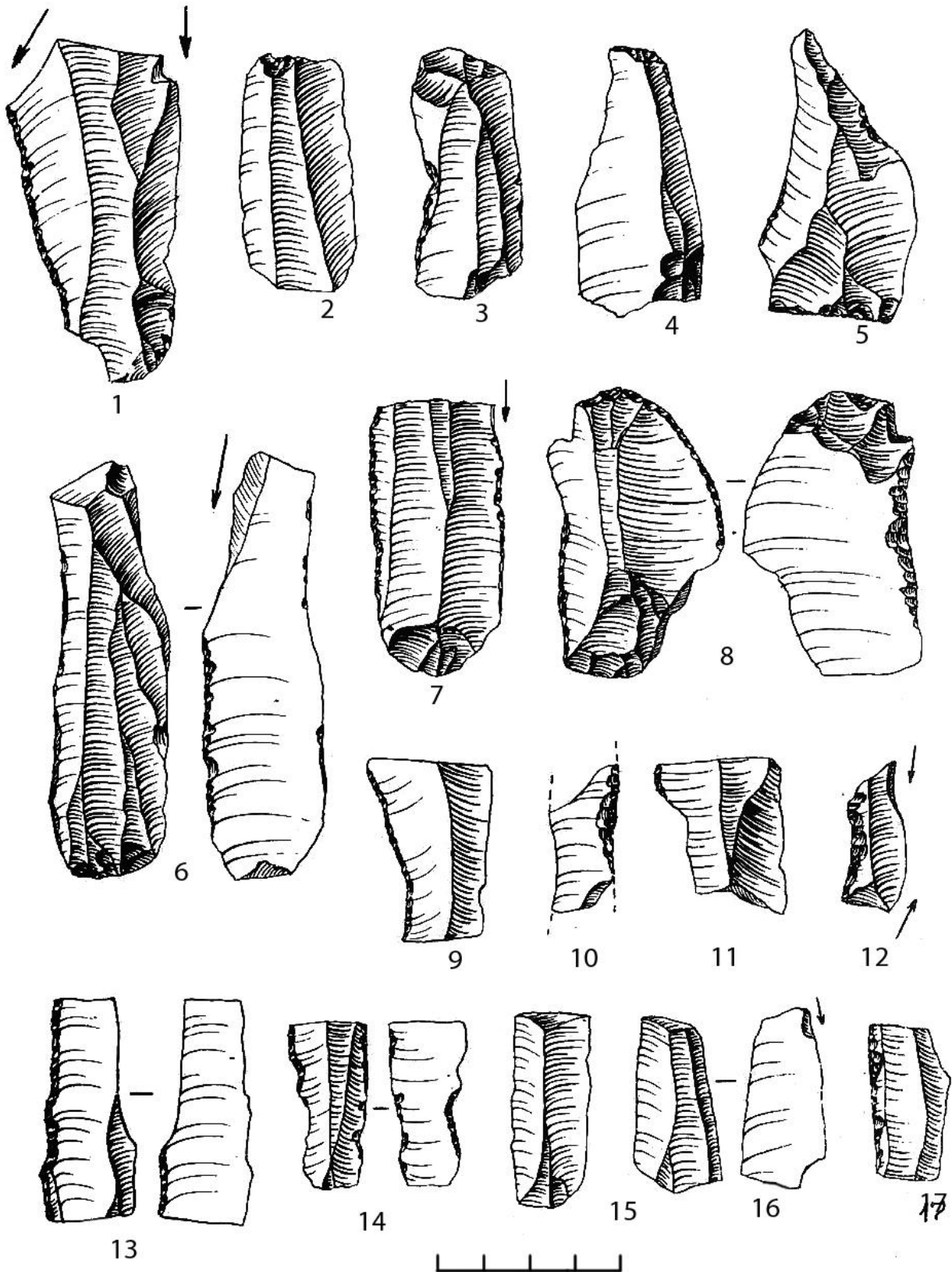
არუხლო - II

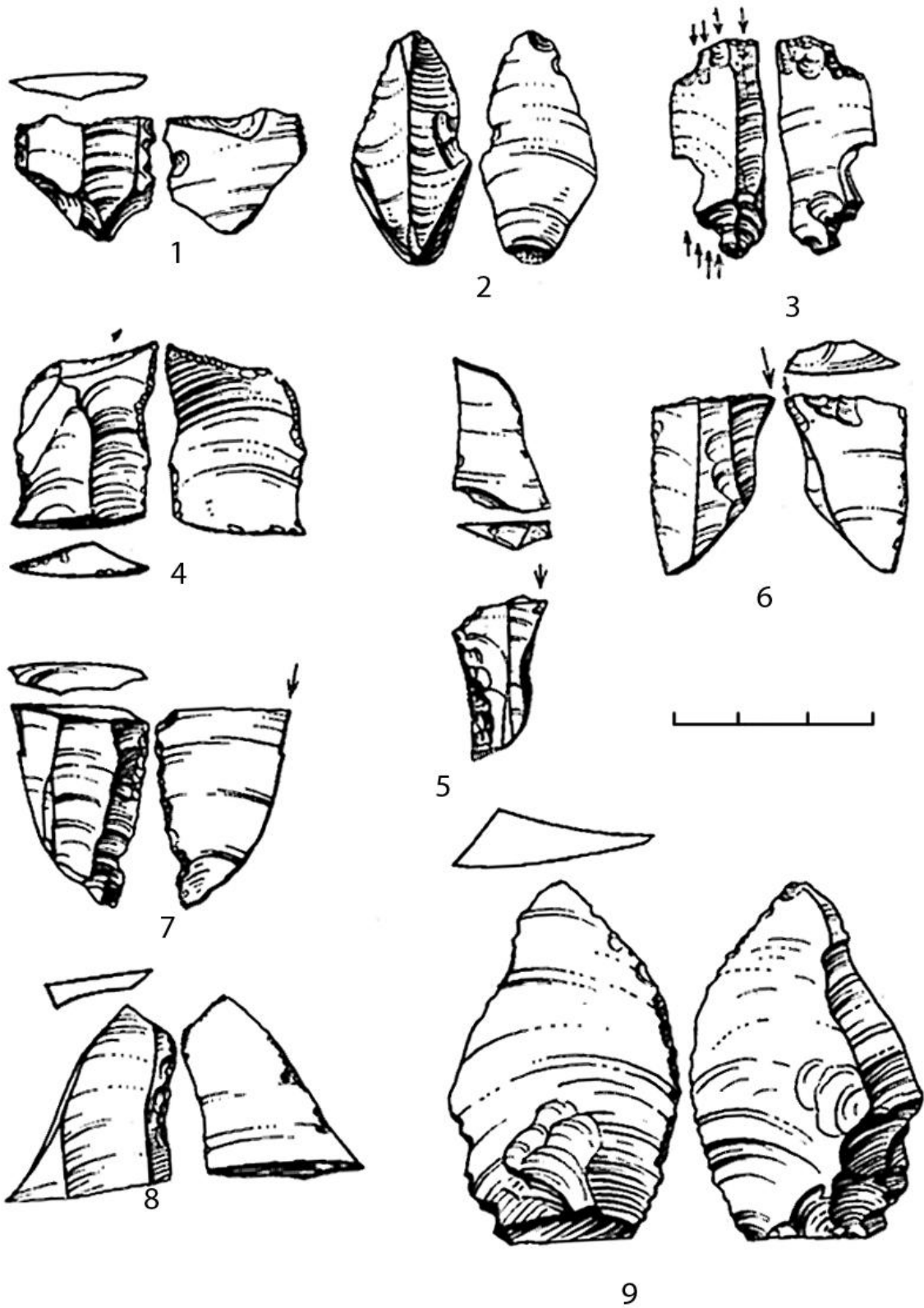

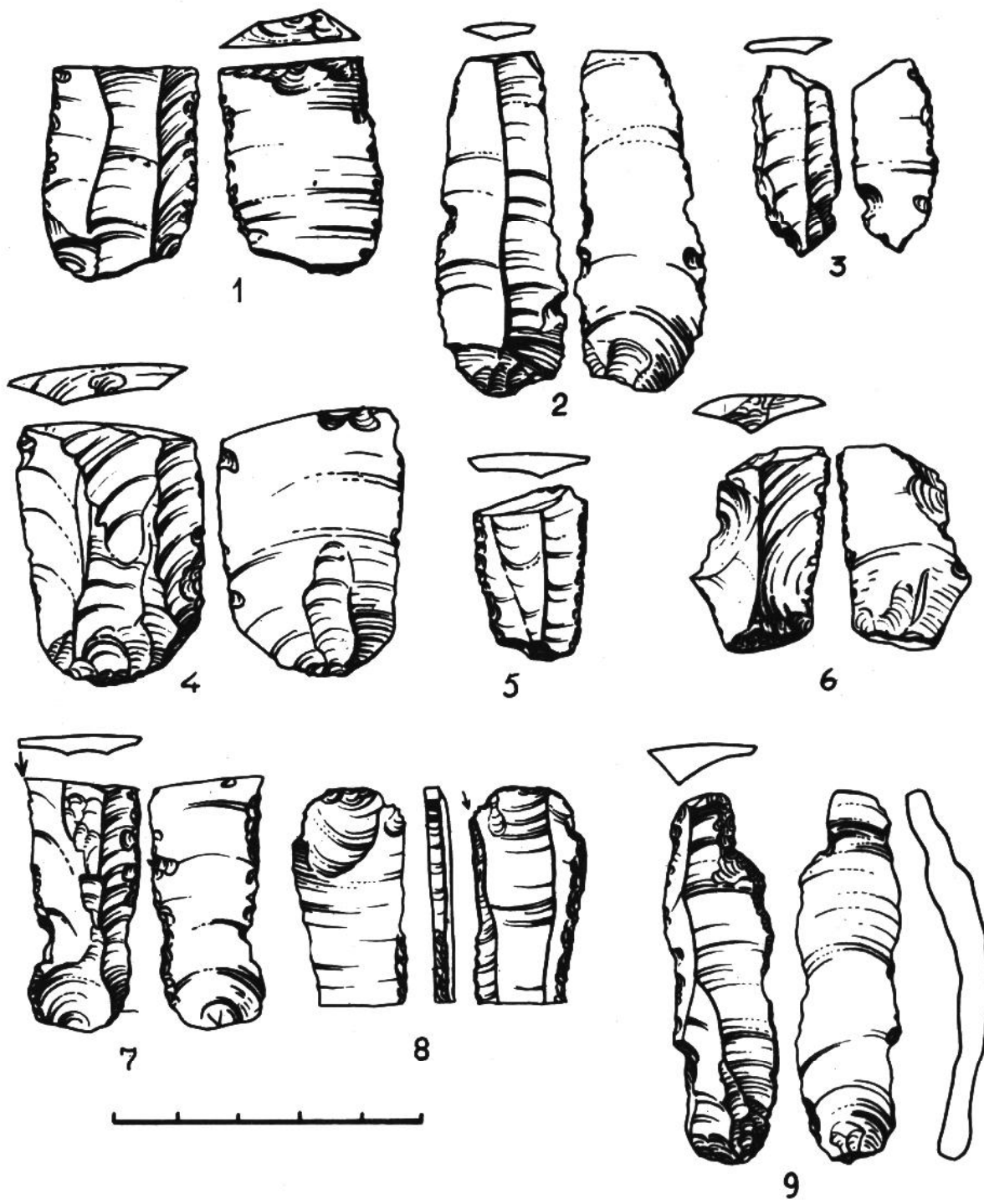

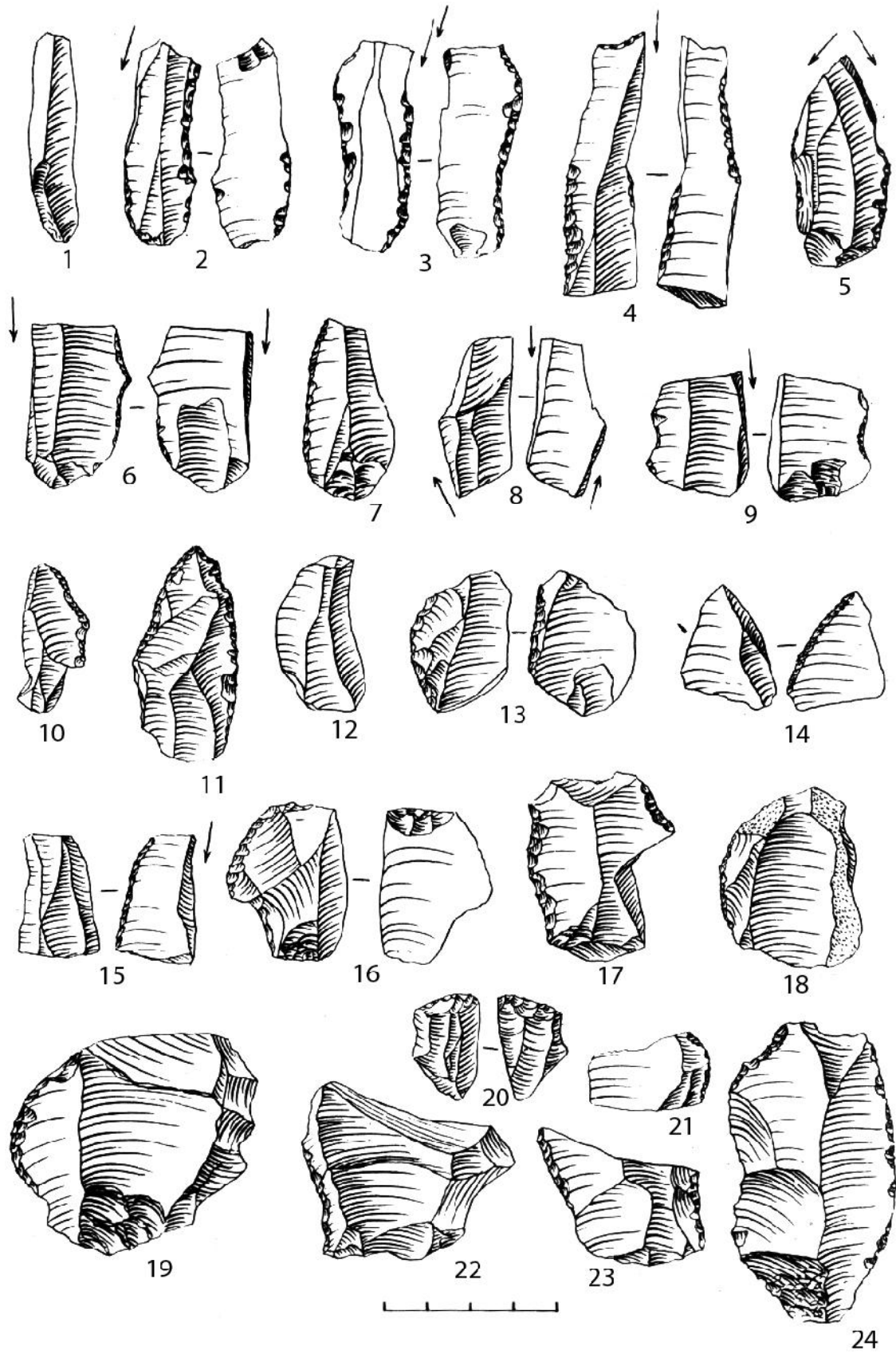

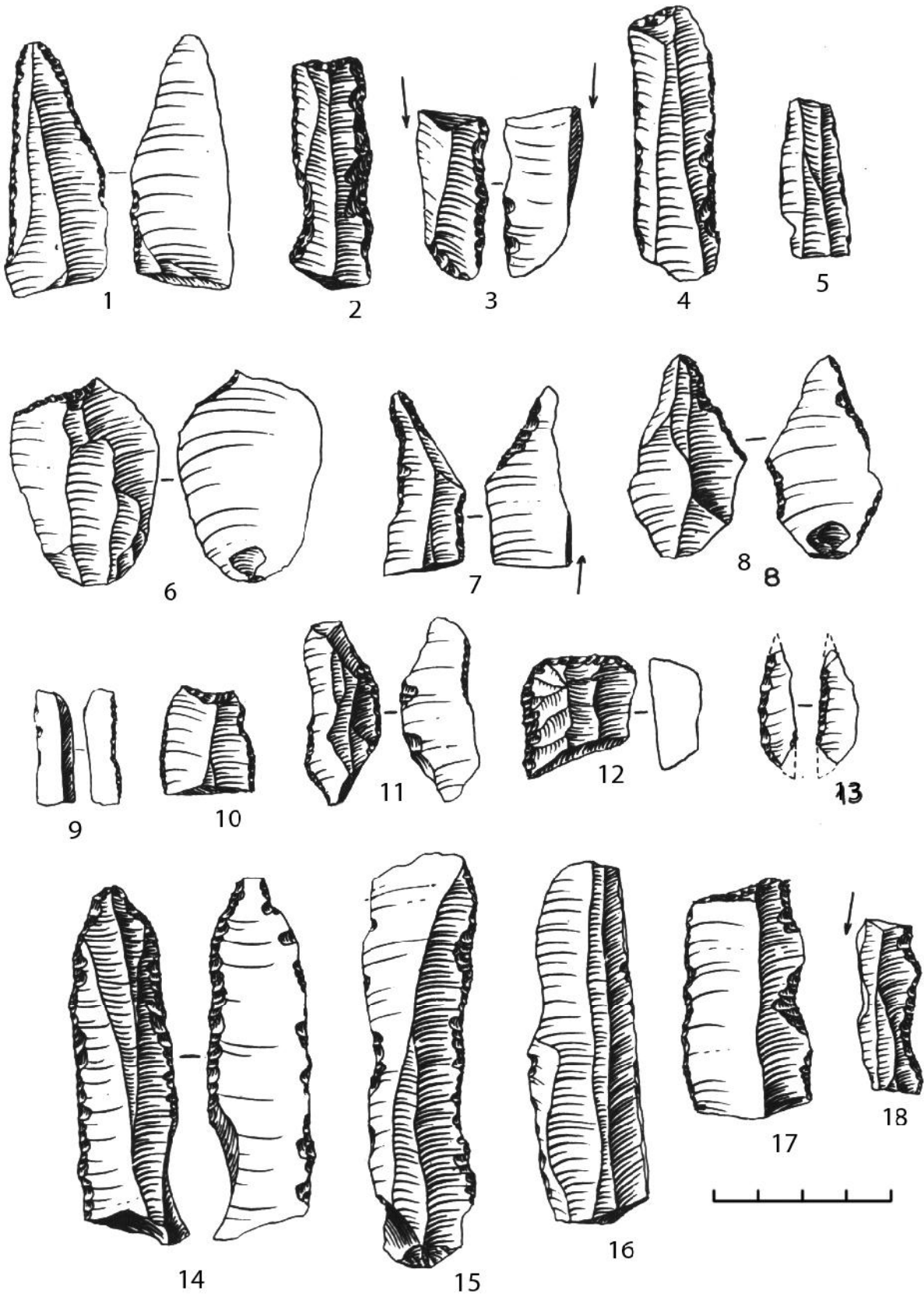

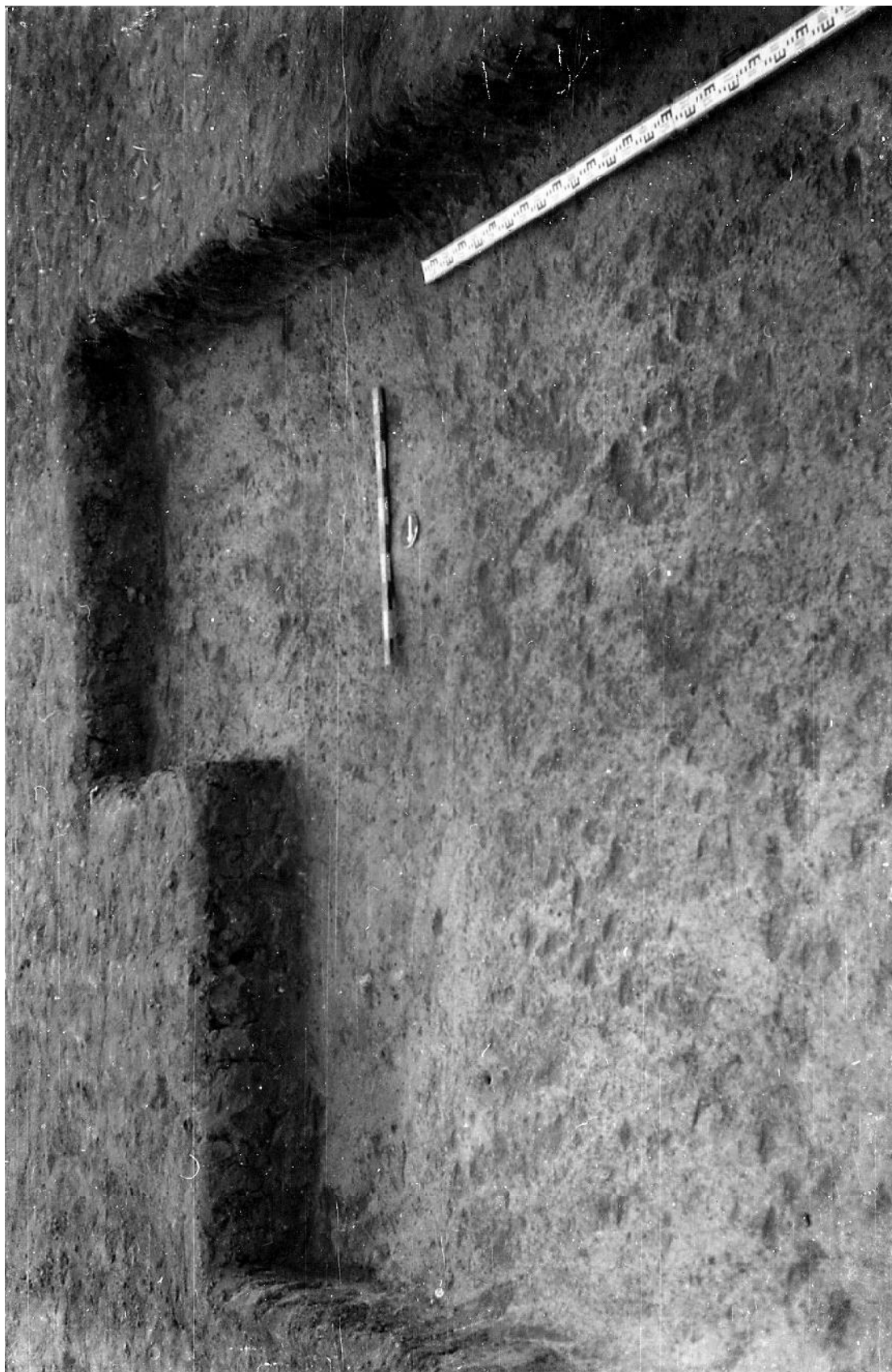

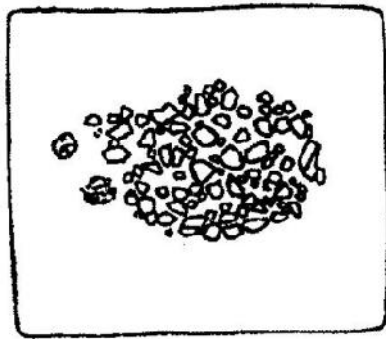
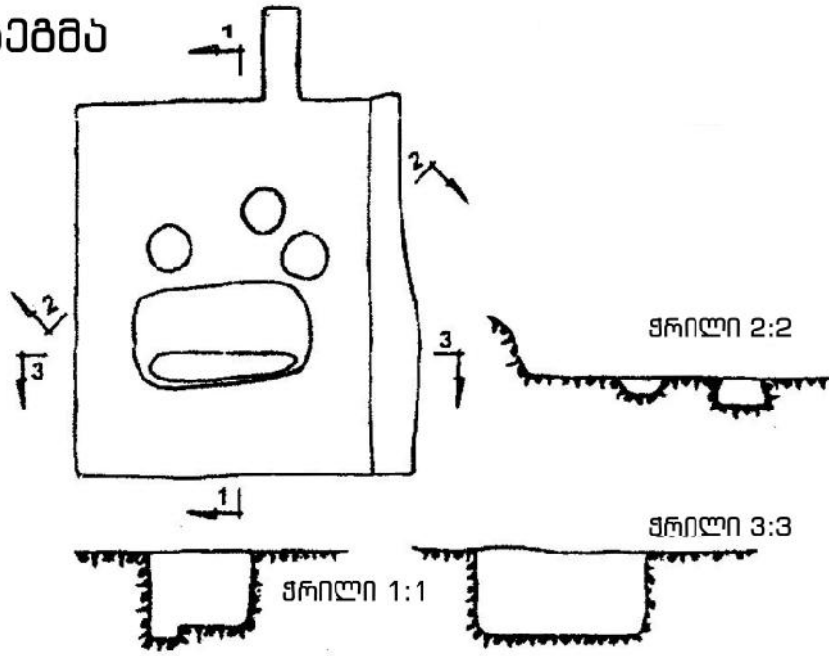

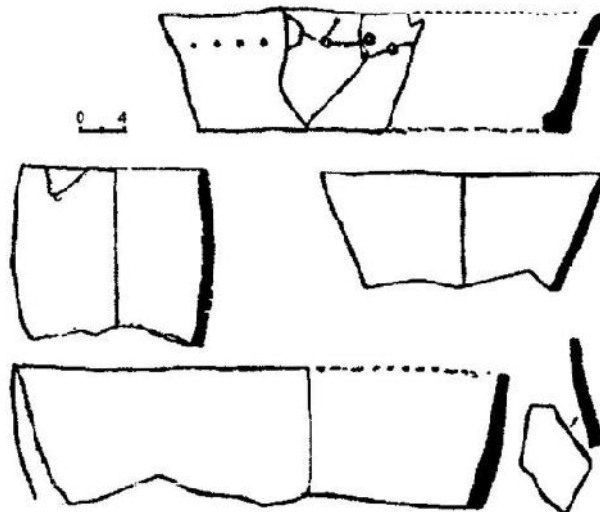

ბეჭბე

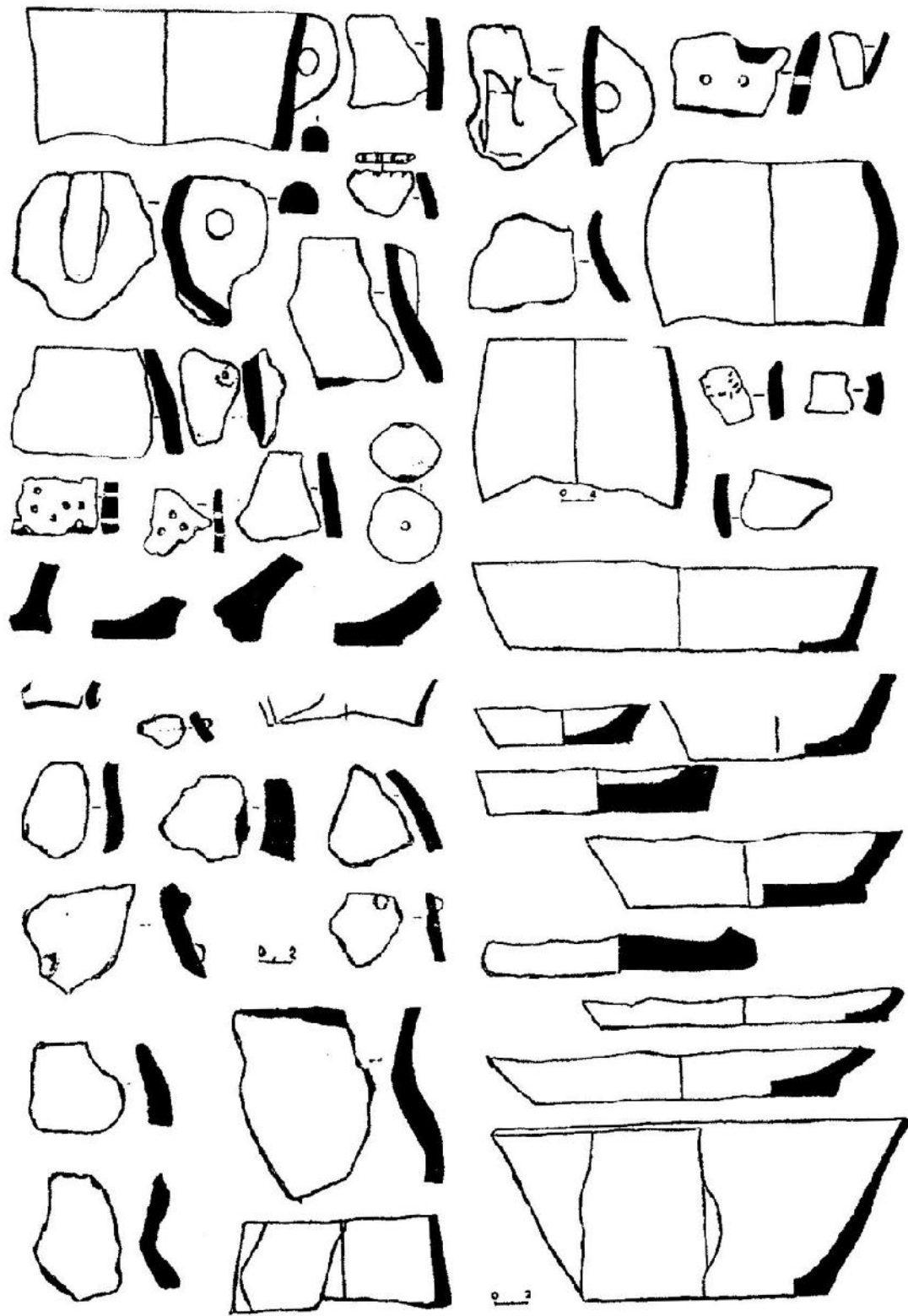

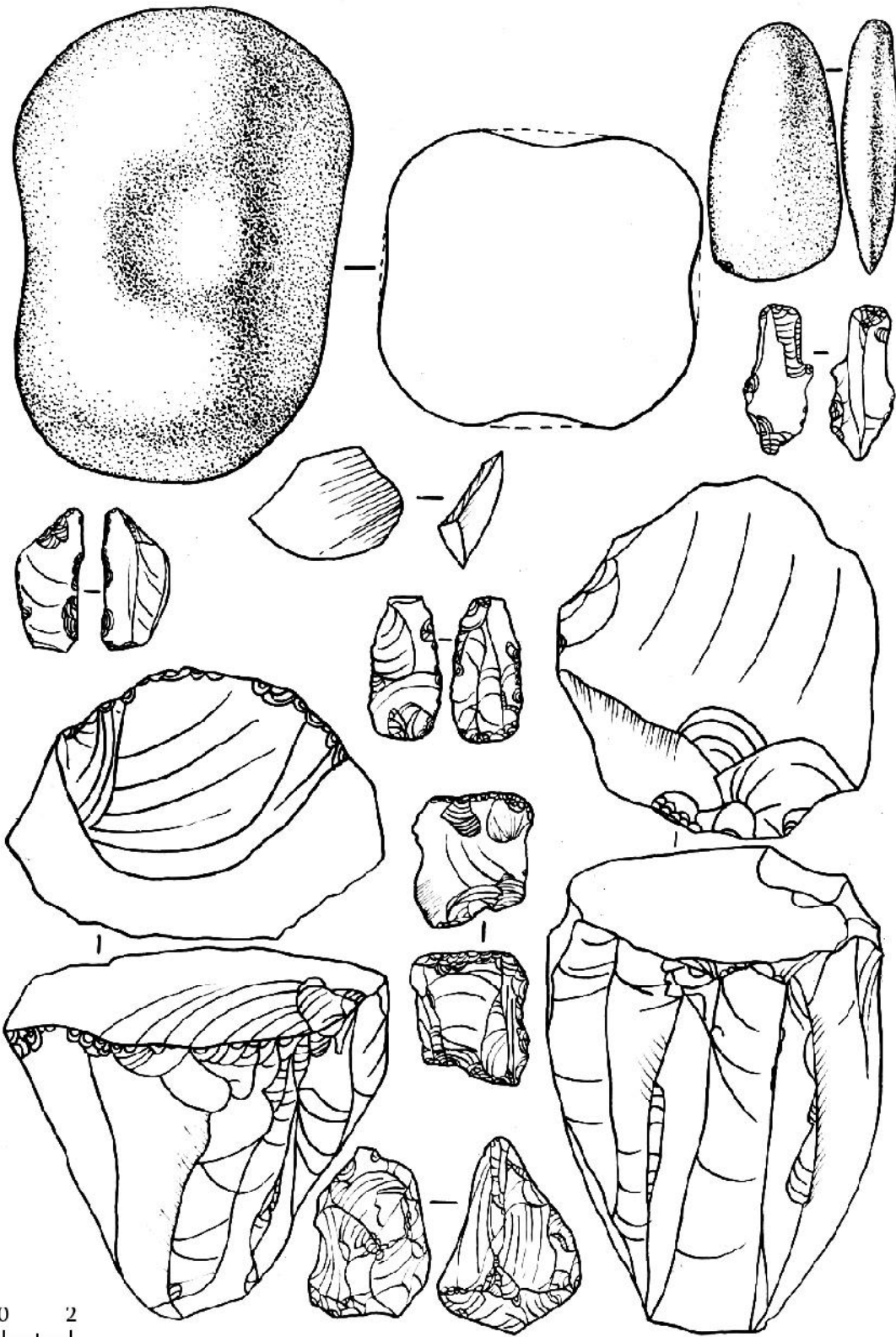
0 1m

1

2

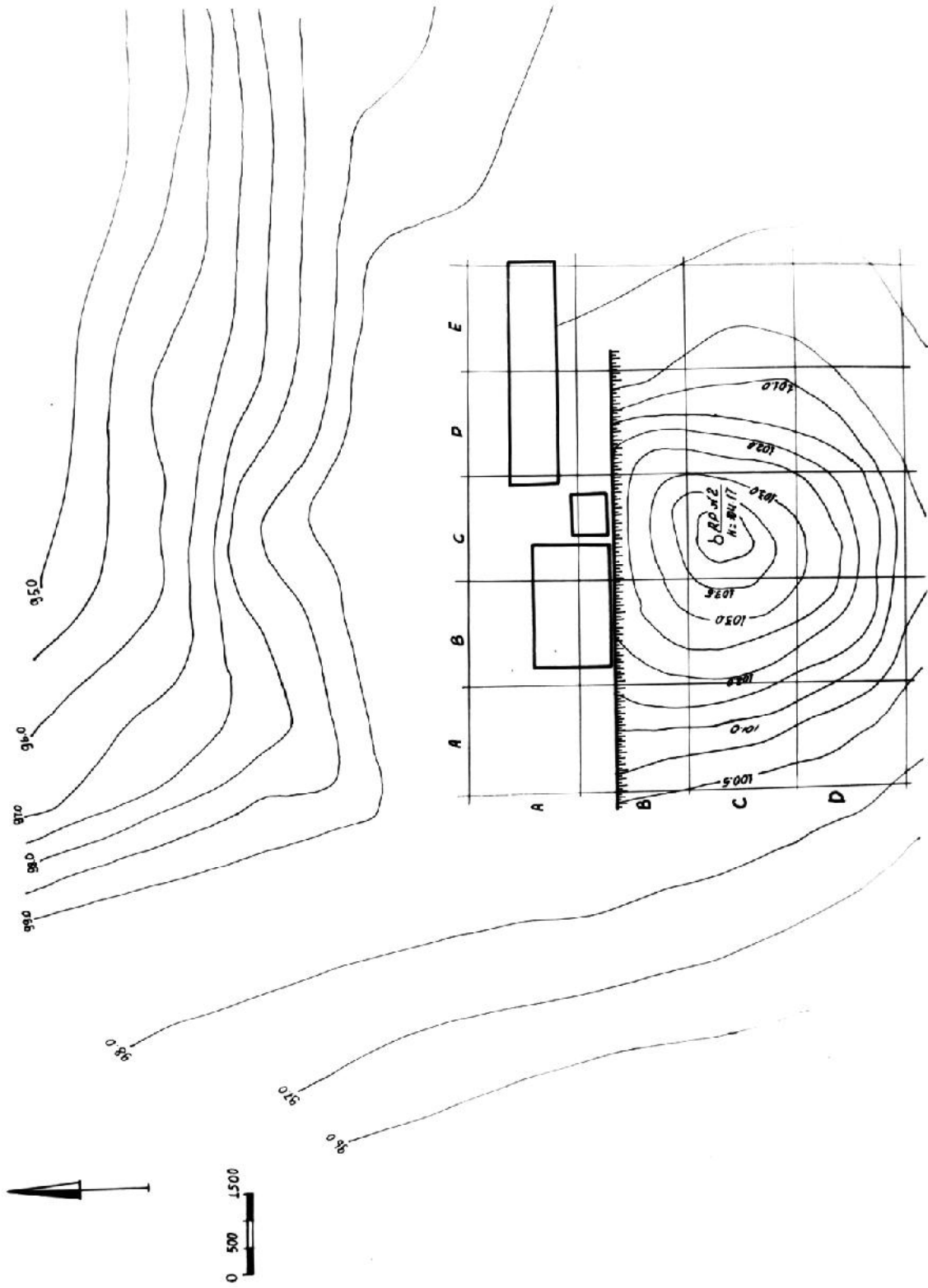
0 2

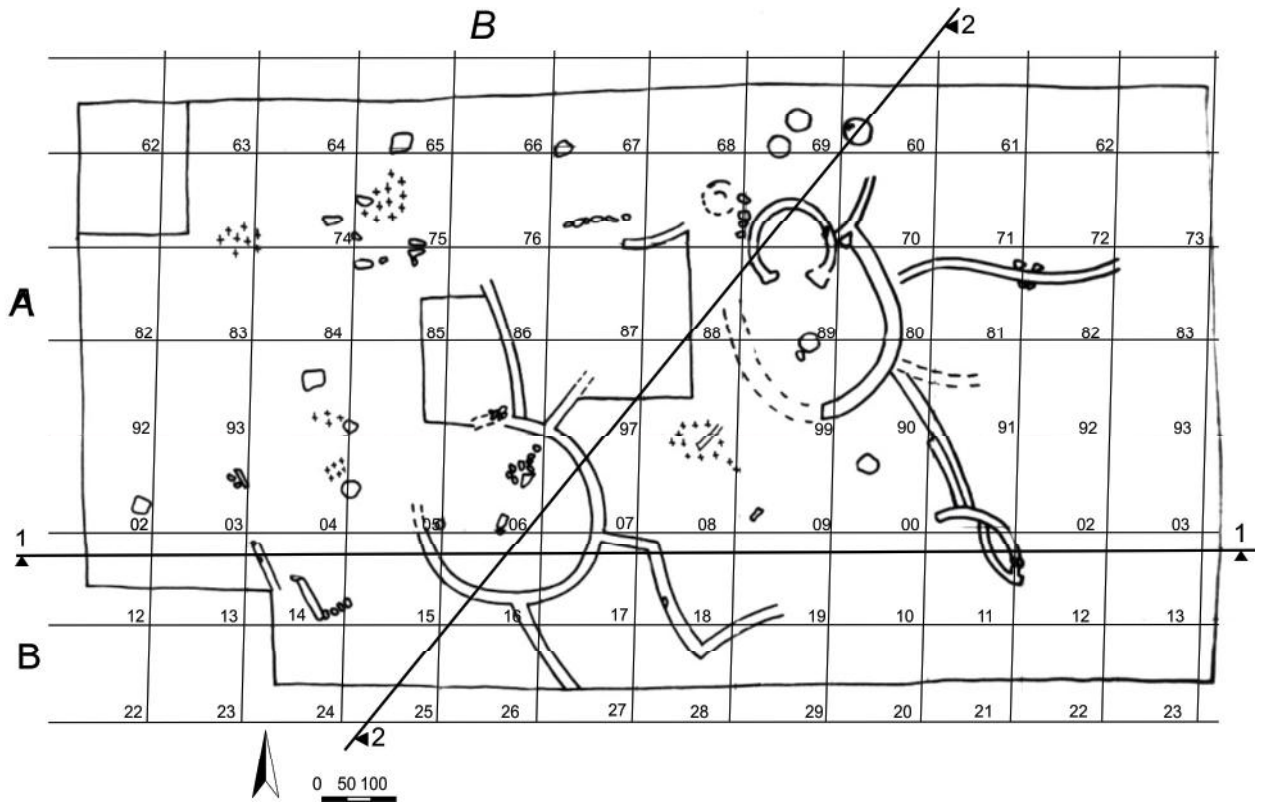

1

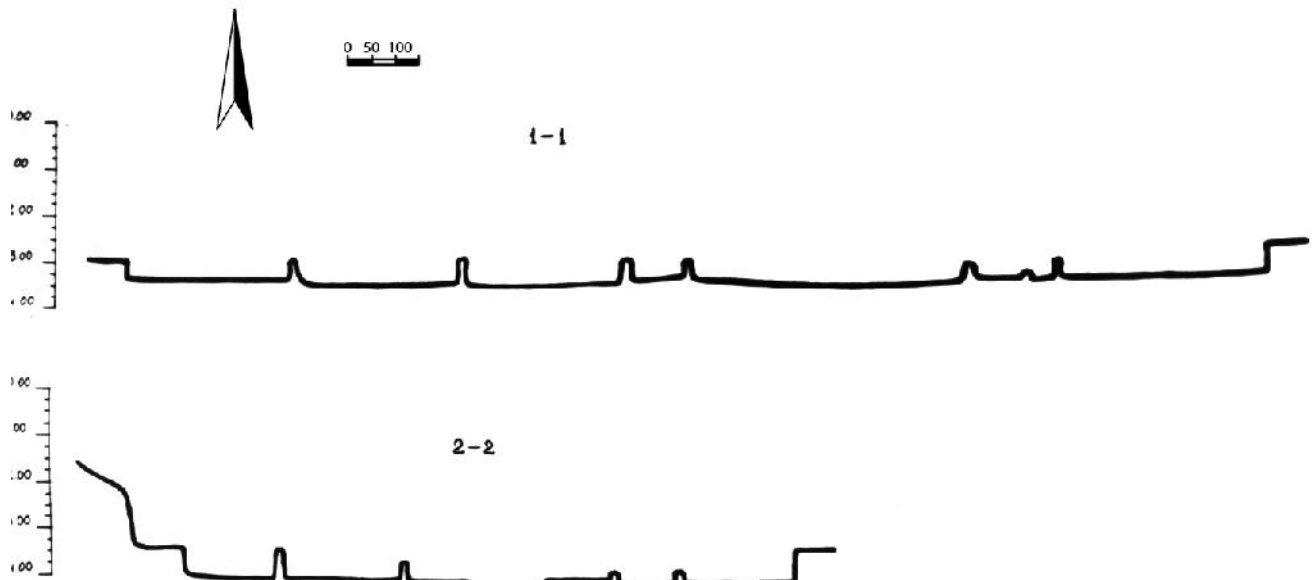

2

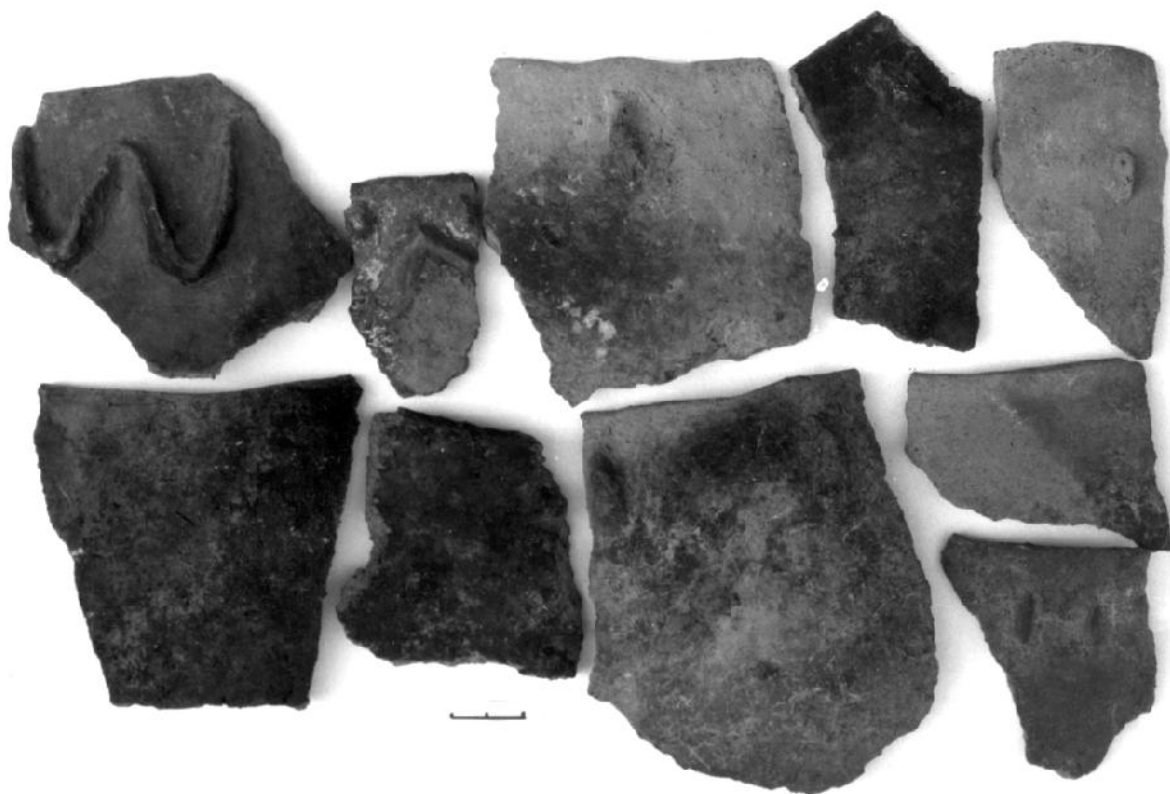

1

2

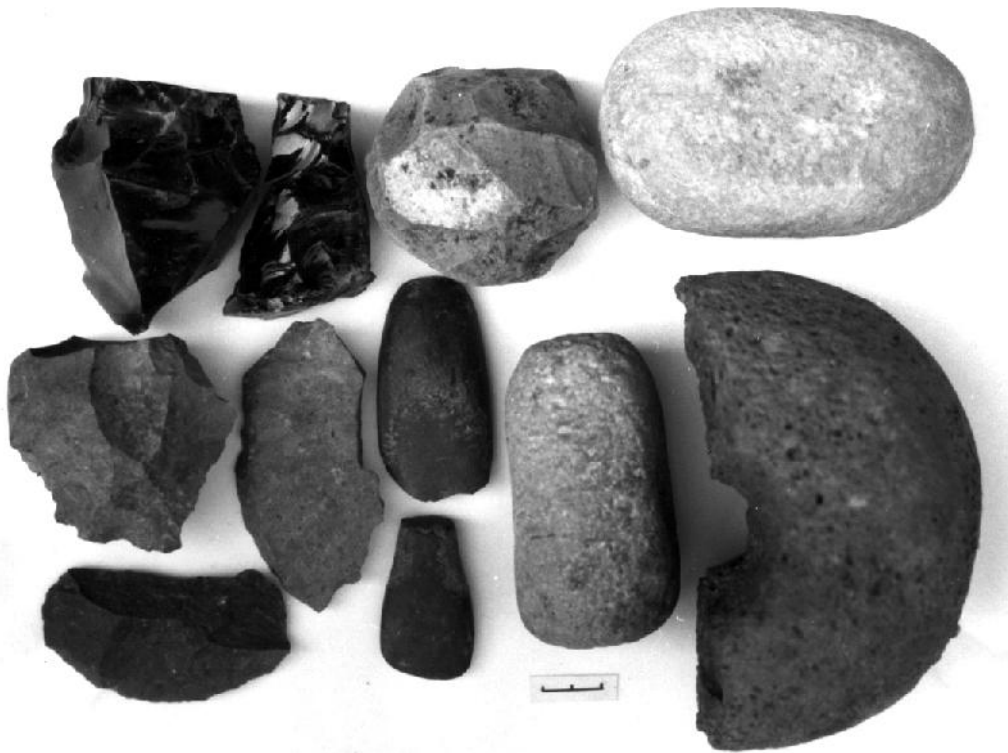
1

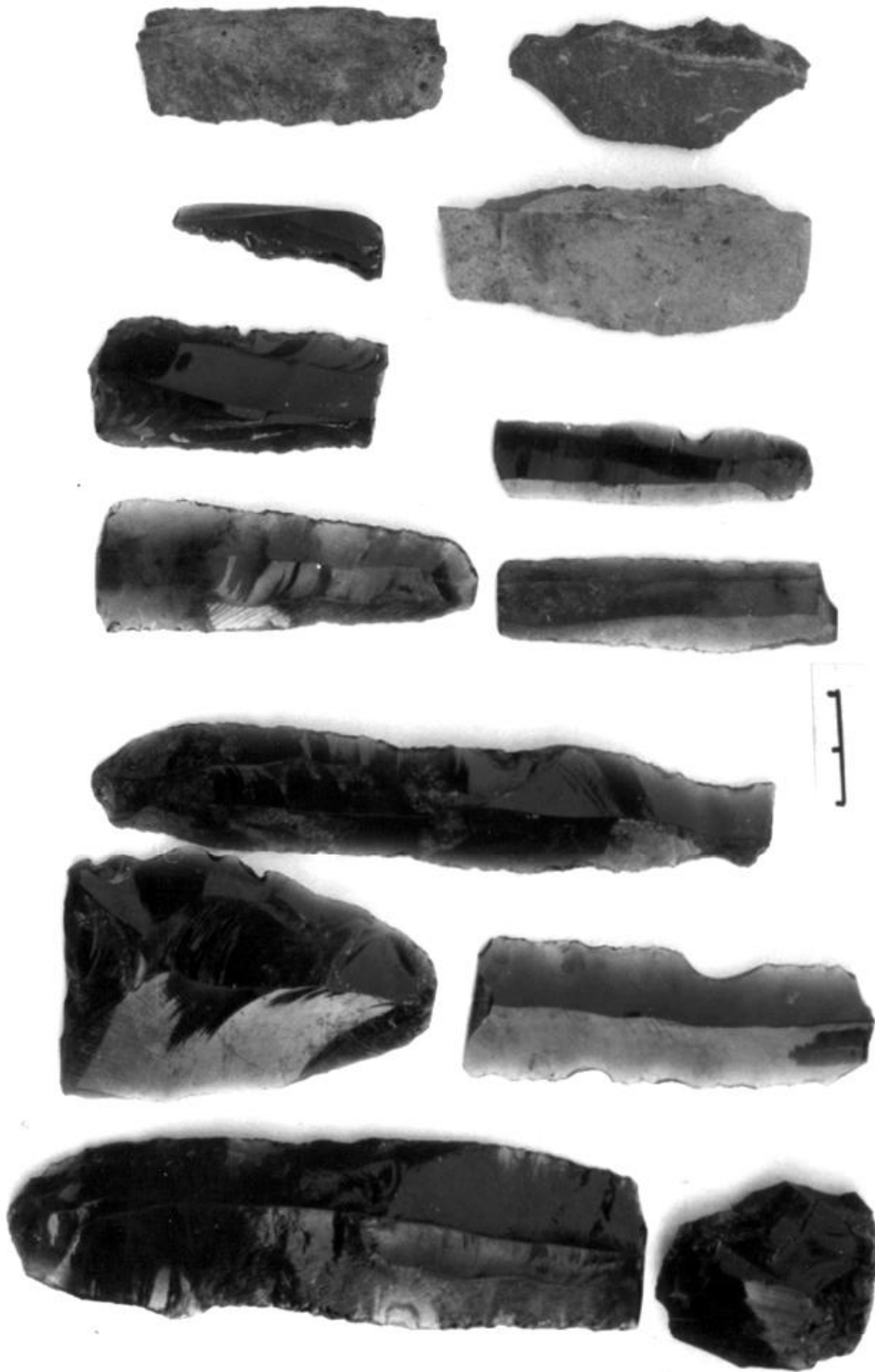
2

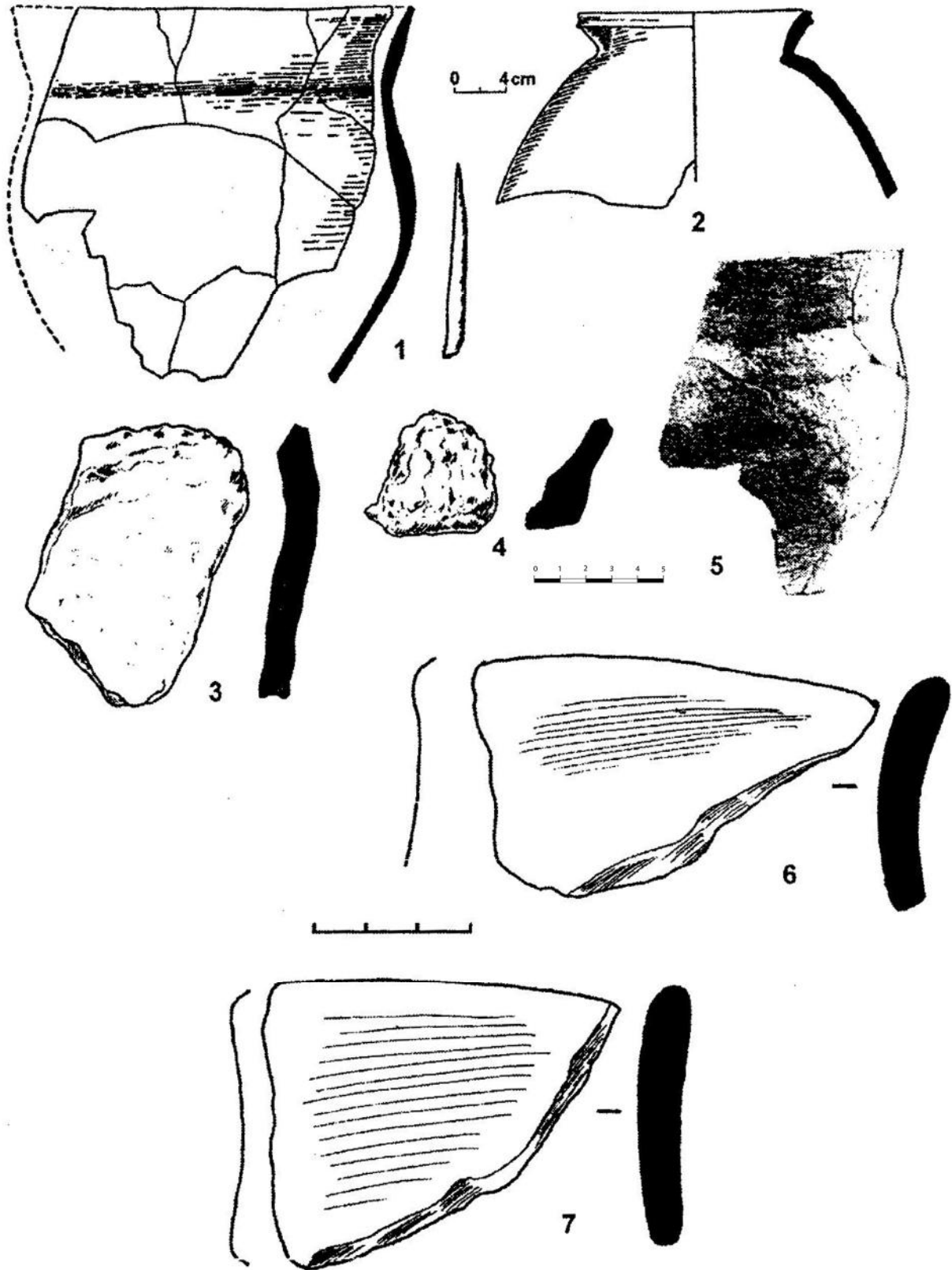

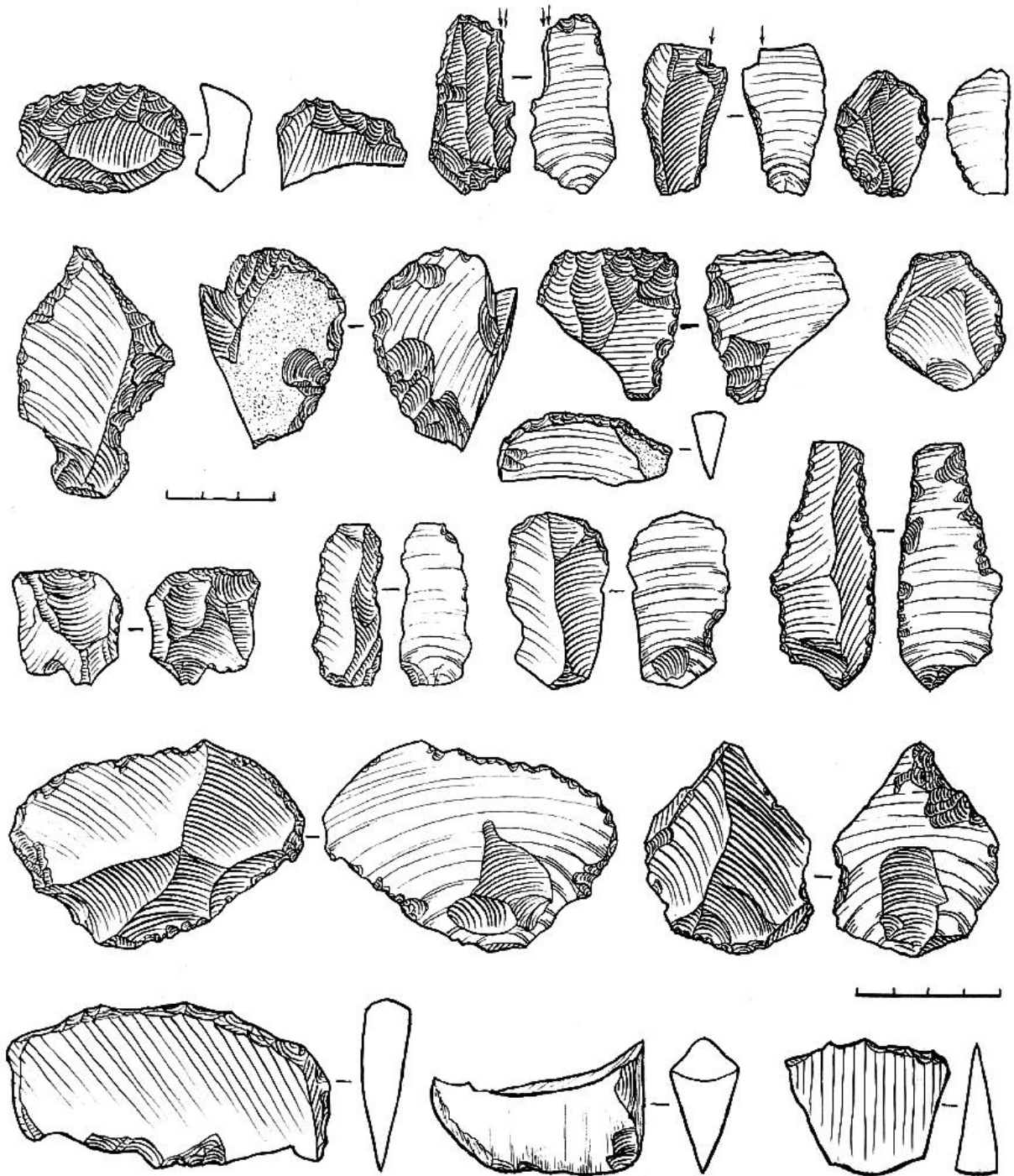
1

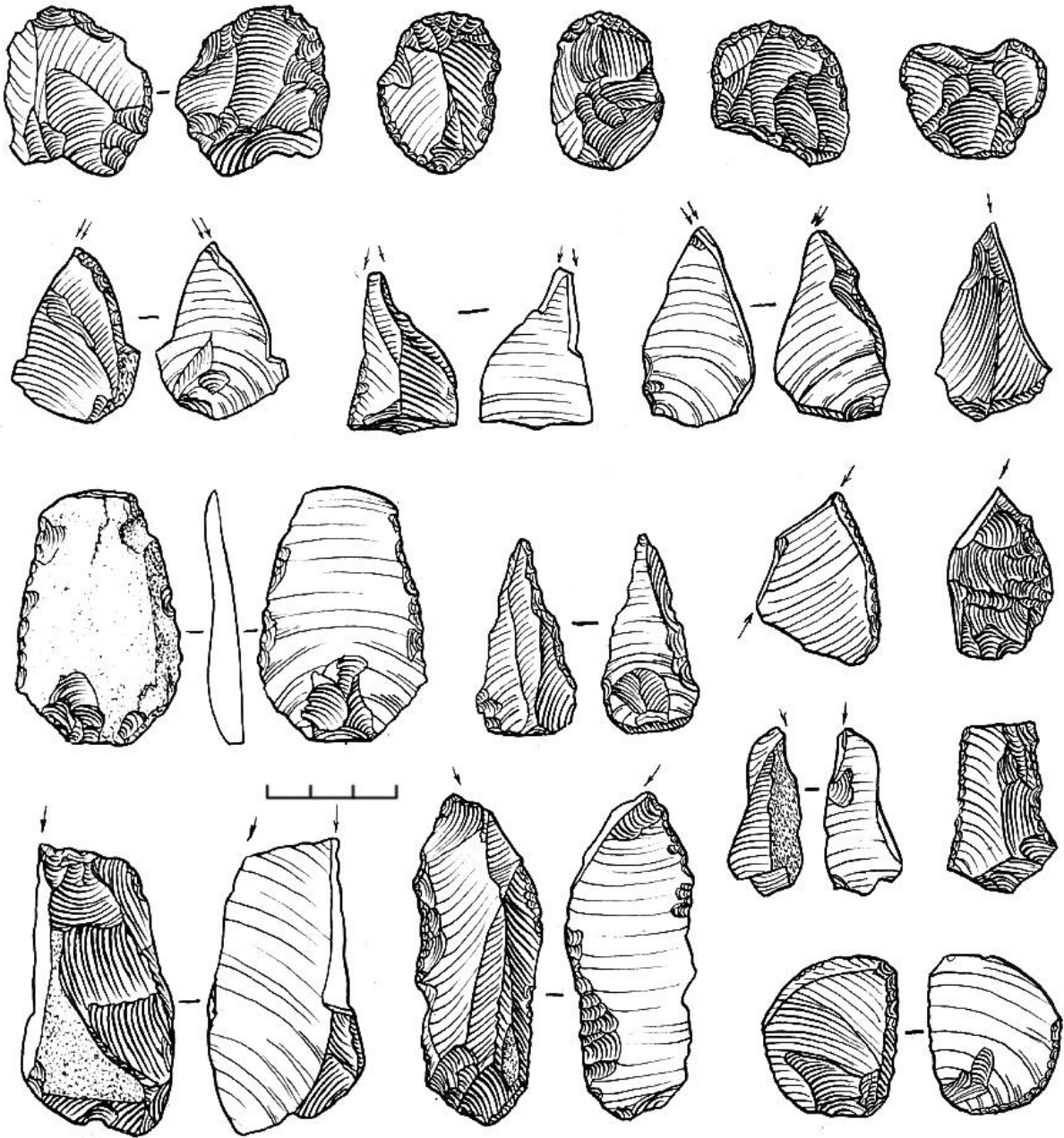

2

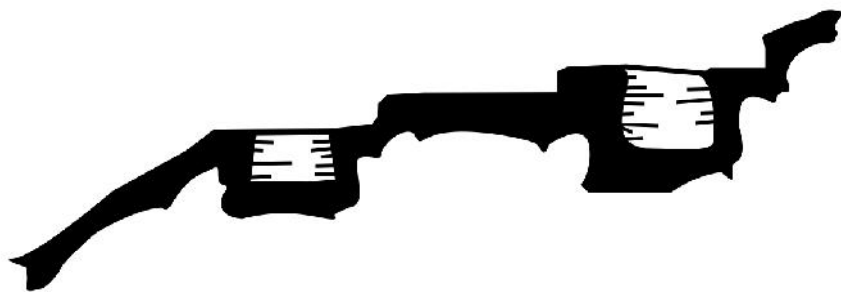
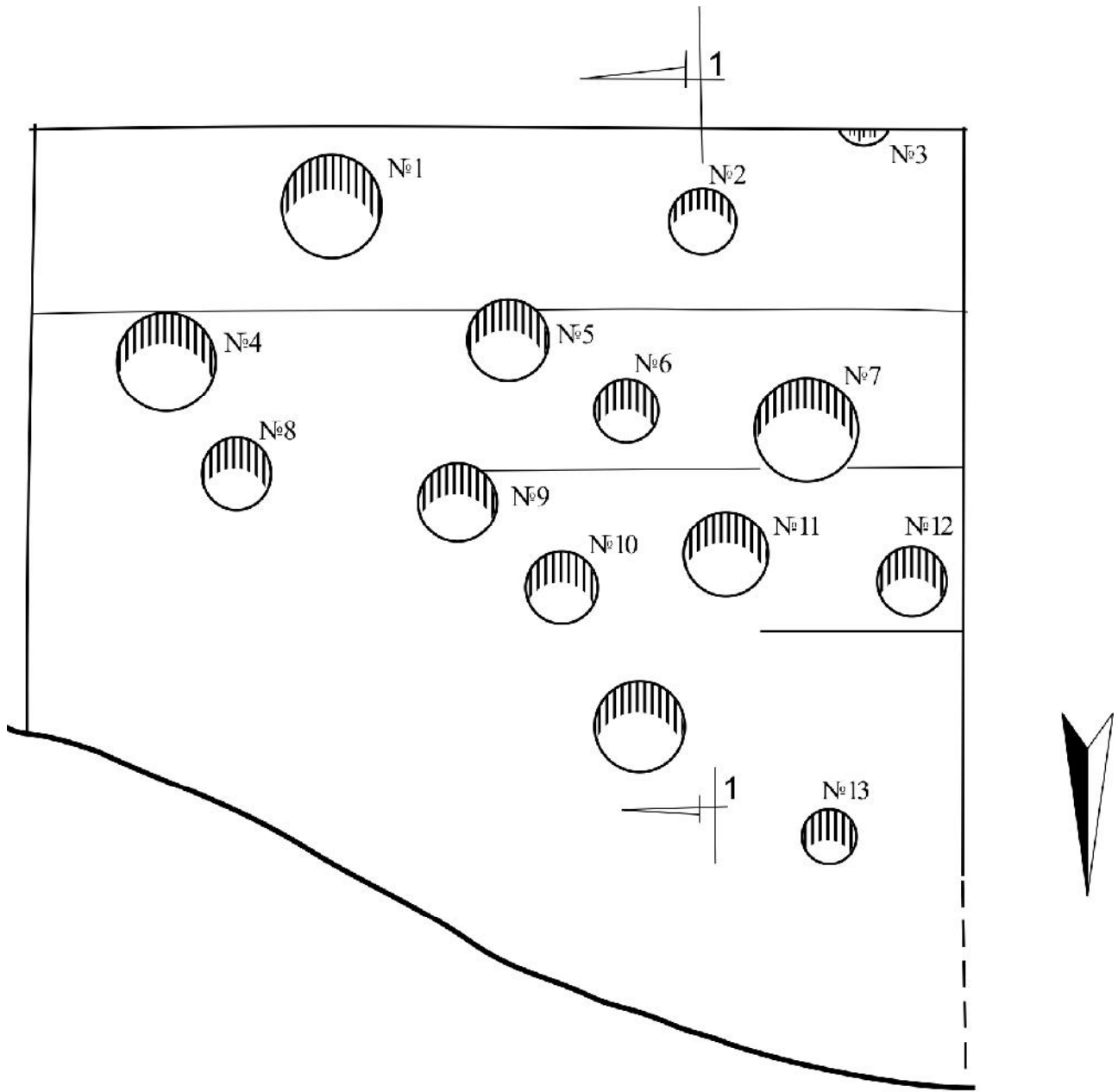

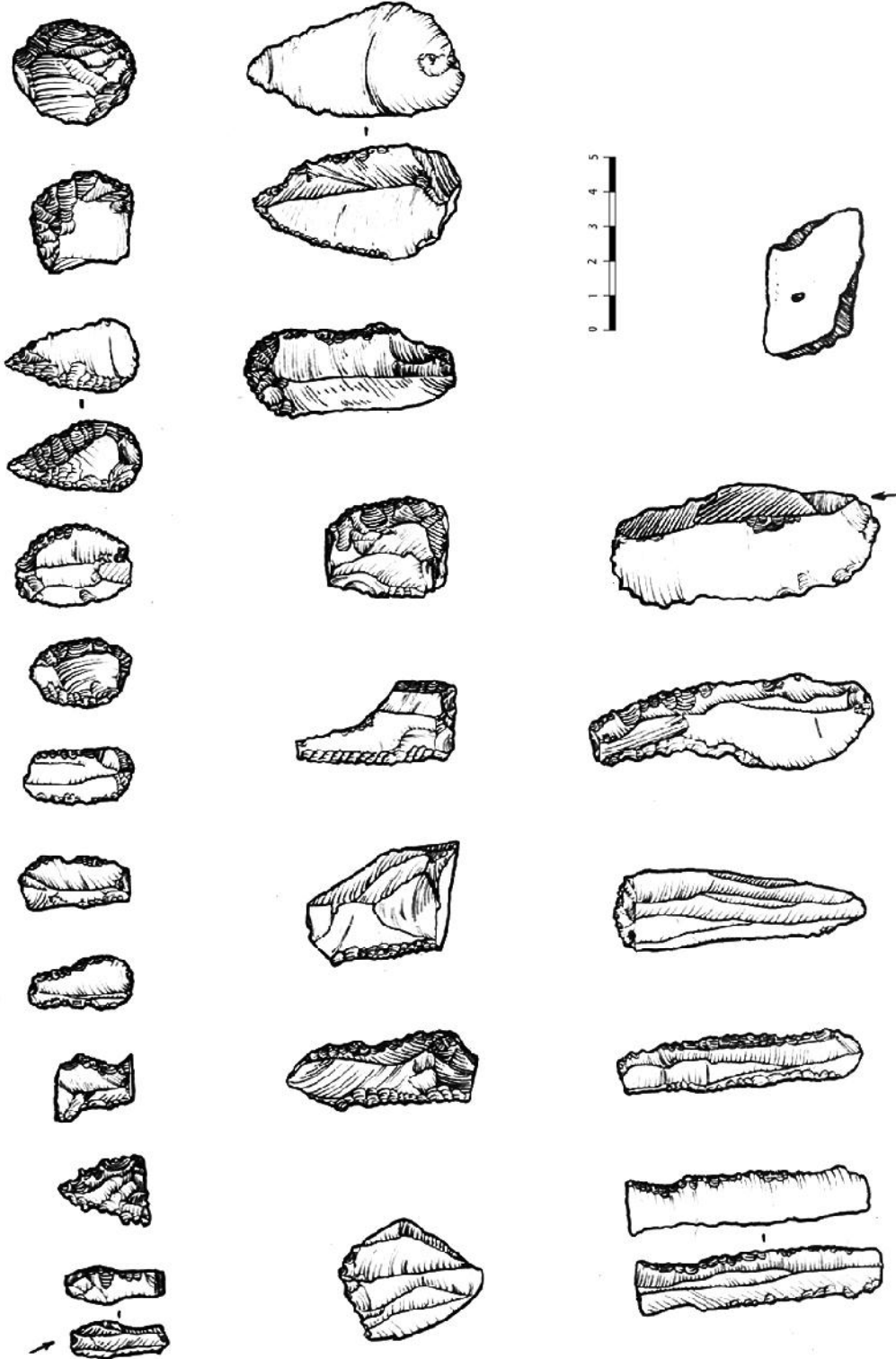

მარცხნიდან მარჯვნივ - ჯონი აბულაძე, გურამ ჩიქოვანი, დიმიტრი უვანია